

Науково-дослідний інститут українознавства
Відділ української етнології

Баран В., Томенчук Б., Фігурний Ю.

ДАВНІЙ ГАЛИЧ

Монографія

Київ 2016

УДК 94 (477)
ББК 63,5 (4 УКР)
Б 26

Схвалено до друку вченою радою НДІУ МОН України (протокол №3 від 26.04.2016)

Рецензенти:

Залізник Л.Л. – професор, доктор історичних наук.

Магомедов Б.В. – доктор історичних наук.

При оформленні обкладинки використані такі матеріали: малюнок Крилоського городища зі звіту «Баран В., Томенчук Б. Звіт про охоронні археологічні дослідження Наддністрянської слов'яно-руської експедиції Інституту археології АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею на території давнього Галича в 1991 – 1992 роках – 149 с.»; дві карти – «Київська держава та її сусіди (IX – перша третина XII ст.)», «Русь-Україна від середини XII ст. до початку 1240-х рр.», оприлюднені у довідковому картографічному виданні «Комплексний Атлас України» (К., 2005, с. 10).

Б 26 Баран В., Томенчук Б., Фігурний Ю. Давній Галич. – К., 2016. – 133 с., іл.
ISBN

Монографія присвячена давньому Галичу (сучасне село Крилос Галицького району Івано-Франківської області) – важливому політичному та етнокультурному центру середньовічної України. У книзі проаналізовано історію вивчення давнього Галича (1850 – 1990), оприлюднено підсумки польових досліджень давнього Галича упродовж 1991 – 2000 рр. Галицькою археологічною експедицією під керівництвом члена-кореспондента НАН України В.Д. Барана. У праці також охарактеризовано процеси етнокультурного розвитку на території України у I тис. н.е.; етнокультурні процеси в добу Київської Русі-України і Галицько-Волинського князівства; виникнення, функціонування і занепад Галицько-Волинської держави та стисло розглянуто складні проблеми походження українського народу та назви «Україна». У монографії також наведено літературу з цієї проблематики, представлено вибраний ілюстративний матеріал та оприлюднено інформацію про відділ української етнології НДІУ МОН України.

Ця праця була підготовлена в межах виконання науково-дослідної роботи «Україна і українство в етнокультурних процесах світу», що фінансується за рахунок державного бюджету, керівником якої є професор В.Д. Баран. Вона виконується в НДІУ відповідно до напрямку планової роботи відділу української етнології.

Для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів, студентів, викладачів вищих учбових навчальних закладів, аспірантів, докторантів, українознавців, археологів, істориків, етнологів, мовознавців, етнографів, краєзнавців, широкого читацького загалу та всіх тих, хто цікавиться минулим і сьогоденням України і українства.

Праця друкується в авторській редакції

ББК 63,5 (4 УКР)

© Баран В.Д., 2016
© Томенчук Б.П., 2016
© Фігурний Ю.С. 2016
© Видавництво, 2016
ISBN

ЗМІСТ

Передмова (Фігурний Ю.)	4
Вступ. Давній Галич – етнокультурний центр середньовічної України (Баран В.).....	6
Розділ 1. Історія вивчення давнього Галича (1850 – 1990) (Баран В.).....	10
Розділ 2. Польові дослідження Галицької археологічної експедиції (1991 – 2000) (Баран В., Томенчук Б.).....	15
2.1. Вересень – листопад 1991 р.	15
2.2. Серпень – жовтень 1992 р.	18
2.3. Червень – жовтень 1993 р.	22
2.4. Червень – жовтень 1994 р.	26
2.5. Липень – вересень 1995 р.	30
2.6. Червень – жовтень 1996 р.	36
2.7. Червень – жовтень 1997 р.	39
2.8. Червень – липень 1998 р.	43
2.9. Червень – жовтень 1999 р.	46
2.10. Червень – вересень 2000 р.	48
Розділ 3. Процеси етнокультурного розвитку на території України у I тис. н.е. (Баран В.)	51
Розділ 4. Етнокультурні процеси в добу Київської Русі – України і Галицько-Волинського князівства (Баран В.).....	68
Розділ 5. Галицько-Волинська держава: виникнення, функціонування і занепад (Фігурний Ю.)	82
Розділ 6. Походження українців і назви «Україна»: етнокультурний аспект (Баран В.)	89
Висновки (Баран В., Фігурний Ю.)	93
Література (укладач Фігурний Ю.)	96
Архівні матеріали (укладач Фігурний Ю.).....	109
Список скорочень (укладач Фігурний Ю.)	110
Ілюстрації (укладач Фігурний Ю.).....	112
Післямова (Фігурний Ю.).....	127
Інформація про відділ української етнології (Фігурний Ю.)	128

Передмова

Восени 2016 р. виповнюється 25 років від того часу, коли видатний український вчений-українознавець В. Баран розпочав дослідження давнього Галича (сучасне село Крилос Галицького району Івано-Франківської області). Під його керівництвом Галицька постійно діюча археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею у 1991-2000 рр. успішно досліджувала давній Галич (Крилоське городище) і зробила чимало наукових відкриттів.

Актуальність дослідження заявленої нами теми полягає в тому, що вивчаючи матеріали польових розкопок та їх аналітичне осмислення вченими Галицької археологічної експедиції під керівництвом В. Барана, ми маємо можливість не лише досліджувати рештки матеріальної культури давнього Галича, але й намагаємося досягнути основні тенденції етнокультурного розвитку України й українців у I–II тис. н. е. Наукова новизна праці полягає у тому, що вперше в українознавчих студіях поєднуються аналіз археологічних досліджень княжого Галича з комплексним теоретичним осмисленням етнокультурних процесів на території України від порубіжжя ер і до XIII–XIV ст.

Мета дослідження полягає в тому, що на основі опрацьованих археологічних артефактів, аналізу архівних джерел й вивчення наукової літератури показати значення стародавнього Галича та виважено проаналізувати етнокультурний розвиток на сучасних українських землях впродовж I–XIV ст. н.е.

Для досягнення поставленої мети є доцільним вирішення таких дослідницьких завдань: проаналізувати історію вивчення давнього Галича (1850 – 1990), узагальнити підсумки польових досліджень княжого Галича впродовж 1991 – 2000 рр. Галицькою археологічною експедицією під керівництвом члена-кореспондента НАН України В.Д. Барана; охарактеризувати процеси етнокультурного розвитку на території України у I тис. н.е. та етнокультурні процеси в добу Київської Русі-України і Галицько-Волинського князівства; дослідити виникнення, функціонування і занепад Галицько-Волинської держави та проаналізувати складні проблеми походження українського народу та назви «Україна»; систематизувати літературу з цієї проблематики.

Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету «Україна й українство в етнокультурних процесах світу», керівником якої є професор В. Баран. Вона виконується в НДІУ відповідно до напрямку планової роботи відділу української етнології.

Пропонована монографія є підсумком чверть столітньої наукової праці, узагальненням результатів десяти сезонів досліджень давнього Галича та квінтесенцією аналітичних роздумів українських вчених. Разом із тим, цілісною працею (поєднання практики і теорії), вона стала також завдячуючи виконанню держбюджетної теми «Україна й українство в етнокультурних процесах світу». Книга передбачає узагальнення знань про етнокультурний розвиток людності українських теренів у минулому і сьогоденні загалом, та виявлення і систематизацію цілісних концепцій й окремих концептуальних положень етнокультурного розвитку населення українських земель зокрема. Саме тому у монографії наявні як аналітична оцінка підсумків досліджень давнього Галича Галицької археологічної експедиції під керівництвом В. Барана впродовж 1991–2000 рр., так і комплексна характеристика етнокультурних процесів на теренах України в I–XIV ст. Маємо надію, що праця посприє досягненню сутності України й українства в етнокультурних процесах світу на прикладі дослідження давнього Галича й фахового аналізу етнокультурного розвитку людності українських земель у вищезазначених хронологічних межах. Оскільки етнокультурні процеси у I – на початку II тис. н.е. спочатку призвели до зародження і розвитку українського етносу, виникнення Київської Русі-України, а згодом функціонування Галицько-Волинської держави як спадкоємниці й захисниці цивілізаційних, політичних, військових і культурних традицій Русі. Тому давній Галич, перебравши своєрідну естафету від золотоговерхого Києва, у період князівських чвар і ворожих нападів, став справжнім політичним й етнокультурним центром у XII–XIII ст. і відіграв важливу роль у тогочасних українських етнокультурних процесах.

На превеликий жаль, періоди піднесення, розквіту та величі давнього Галича після монгольської навали залишилися позаду й настали для міста важкі часи. Згодом на місці давнього Галича залишилися лише руїни і невблаганний час наклав мороком його минуле. Незважаючи, що в літописах, хроніках й інших історичних текстах збереглися деякі відомості про давній Галич, фахова локалізація самого міста та основних його пам'яток потребувала польових досліджень. Оскільки, археологія як наука, що вивчає цивілізаційний розвиток етнічних спільнот за їхніми матеріальними залишками життя та діяльності, використовуючи при цьому свою методик, має реальну можливість не лише віднайти загублені міста, поховання, сакральні, мілітарні й цивільні комплекси тощо, але й фахово їх інтерпретувати.

Незважаючи на історичні катаклізми, руїни давнього Галича завжди привертали до себе увагу. Зрештою, з середини XIX ст. розпочалося археологічне дослідження давнього Галича, які тривають і по цей день. Дослідники А. Петрушевич, І. Шараневич, Л. Лаврецький, О. Чоловський, Й. Пеленський, Л. Чачковський, Я. Хмілевський, Я. Пастернак, В. Довженко, В. Гончаров, М. Каргер, О. Іоанісян, В. Ауліх, Ю. Лукомський, В. Баран, Б. Томенчук та інші доклали чималих зусиль, щоб дослідити давній Галич та досягнути його політичне, економічне, сакральне та культурне значення.

Незважаючи на велику кількість подвижників і вчених, які вивчали минуле давнього Галича, він продовжує оберігати свої таємниці й залишається цікавим об'єктом для польових досліджень. Саме це завдання вирішували у 1991–2000 рр. учасники Галицької археологічної експедиції під керівництвом В. Барана. Зрештою, одним із вагомих наслідків їхніх практичних напрацювань і теоретичних узагальнень стало це наукове видання.

Монографія була написана і підготована до друку у відділі української етнології. Автори вельми вдячні директору НДІУ, кандидату історичних наук Б.М. Галайку (за сприяння у процесі підготовки книги); рецензентам – доктору історичних наук, професору Л.Л. Залізняку й доктору історичних наук Б.В. Магомедову; колегам-українознавцям: Л.Г. Отрошко, О.Є. Сцібану, О.В. Шакуровій, В.В. Кухар, О.В. Трачуку (дякуючи їхній самовідданій праці, книга була підготовлена до оприлюднення); членам вченої ради НДІУ, які одногласно проголосували рекомендувати до друку рукопис колективної монографії «Давній Галич» із врахуванням зауважень і пропозицій: кандидату філософських наук, старшому науковому співробітнику відділу освітніх технологій та популяризації українознавства С.М. Бойко; кандидату філософських наук, завідувачу відділу освітніх технологій та популяризації українознавства Т.І. Бойко; доктору історичних наук, доценту, завідувачу відділу історичних пам'яток українознавства І.О. Ворончук; доктору історичних наук, завідувачу відділу історичних студій П.П. Гай-Нижнику; доктору історичних наук, професору, провідному науковому співробітнику відділу культурологічних досліджень М.В. Гримич; кандидату історичних наук, старшому науковому співробітнику відділу історичних студій І.Й. Краснодемській; кандидату історичних наук, старшому науковому співробітнику відділу української етнології С.С. Наливайку; завідувачу відділу інформаційного забезпечення та наукових комунікацій Т.Л. Ренке; кандидату історичних наук, вченому секретареві Д.В. Толочку; кандидату філологічних наук, завідувачу відділу української філології А.В. Ціпку.

Вступ. Давній Галич – етнокультурний центр середньовічної України

Давній Галич займає помітне місце в сузір'ї ранньосередньовічних міст України. Він виник як один із важливих племінних центрів Прикарпатського краю, де з давніх-давен жила та племінна група склавинів, яка в переддержавний період отримала літописну назву хорвати.

Значення великого економічно-політичного та культурного центру м. Галич набуває при князях Ростиславичах, яким Прикарпаття дісталось за рішенням Любецького з'їзду князів у 1097 р.

У середині XII ст. при Володимирі Володаревичу Галич стає столицею Галицького князівства, а наприкінці цього століття (1099 р.) столицею об'єднаної Галицько-Волинської держави Романовичів. На початку XIII ст. до розорення староукраїнських міст монголо-татарами межі Галицько-Волинського князівства сягають Києва і Київської землі. У трагічні дні татарського штурму столичного міста Києва у 1240 р. воєвода Галицько-Волинського князя Данила Галицького – Дмитро перебував у лавах його оборонців.

Поступово Галицько-Волинське князівство стає спадкоємцем Києво-Руської держави й утримує її до середини XIV ст. Галич перебирає на себе роль наступника розореного татарями Києва. Саме в цьому полягає особлива місія Галича і Галицько-Волинських земель в історії української державності.

Перша писемна згадка про давній Галич належить нотарію угорського короля Бели. У ній сказано, що у 898 р. галицький князь приймав угрів та їхнього вождя Алмоша, які дісталися Прикарпаття по дорозі в Панонію. Ця згадка підтверджена археологічними матеріалами. У 1937 р. на південній окраїні давнього Галича виявлено декілька поховань X ст. угорських воїнів, а на його східній окраїні – скарб куфічних монет X ст. Цим століттям датуються археологічні матеріали, знайдені у підніжжі галицьких укріплень та деяких житлових об'єктах. У Києво-Печерському патерику вказується, що в 1098 р. до Києва не змогли прибути купці із сіллю від Перемишля і Галича. Отже, в IX-X ст. Галицьке городище вже існувало.

Передісторія Галицької землі починається з глибокої давнини. На Верхньому Подністрів'ї, зокрема в околицях м. Галича, виявлені палеолітичні стоянки, що існували 60-80 тис. років тому. Після заселення первісною людиною верхів'їв Дністра життя тут ніколи не припинялося. В неолітичну епоху в найближчий окрузі майбутнього Галича жило населення лінійно-стрічкової кераміки, яке вперше на цій території стало користуватися глиняним посудом власного виробництва. В околицях Галича відкриті поселення високорозвиненої трипільської культури доби енеоліту, яка на берегах Дністра і Дніпра проіснувала близько 2000 років (VI – перша половина III тис. до н.е.) і залишила багату спадщину, зокрема, традиції землеробства, що збереглися до наших днів. Не менш значущі пам'ятки й культури шнурової кераміки або бойових топорів III тис. до н. е., з якою дослідники пов'язують германо-балто-слов'янську племінну спільноту, що становила значну частину індоевропейського світу. Поселення в с. Комарові поряд з Галичем дало назву культурі бронзової доби (II тис. до н. е.), яка, можливо, вже належала праслов'янським племенам. В ранньозалізну добу тут існувало багато поселень, що входили в культуру фракійського гальштату. З давньослов'янським населенням пов'язані пам'ятки волино-подільської (II – початок III ст. н.е.) та черняхівської культур (III – перша половина V ст. н.е.), відкриті в околиці м. Галича.

Відкриттям європейського значення є виявлення і дослідження на Верхньому і Середньому Дністрі пам'яток склавинів, які в інтеграції з антами стали безпосередніми предками українського народу. Ці пам'ятки належать до V-VII ст. н.е. У ці хронологічні рамки потрапляє й опублікований проф. Я.Пастернаком скарб кінця VI-VII ст., випадково знайдений на полях с. Крилоса у 1908 р. Нікому з археологів не вдалося встановити точно місця знахідки. Однак наявність у його складі коштовної позолоченої чаші, срібних і бронзових браслетів та інших цінних речей вказує на те, що на території с. Крилоса в цей період вже існувало поселення, а можливо, укріплене городище, яке започаткувало виникнення племінного центру, що у XII-XIII ст. став столицею Галицько-Волинського князівства. В усякому разі, таких багатих, тим більше імпортованих знахідок не виявлено археологами на жодному із слов'янських поселень V-VI ст.

Коли в майбутньому археологам вдасться встановити місце розташування скарбу і пов'язати з сучасним йому поселенням чи городищем, то хронологічні рамки історії давнього міста Галича будуть розширені ще принаймні на 200-300 років. Тим більше, що всі найраніші поселення склавинів кінця IV-V ст. розташовуються на Верхньому та Середньому Дністрі та у верхів'ях Пруту в межах майбутньої Галицької землі. Саме тут утверджується самоназва слов'ян, оскільки склавини (Sklavus) – це її латинізована форма, зафіксована у писемних джерелах. Одне із склавинських племен – дуліби-волиняни у VI-VII ст. н.е. утворюють одне з перших напівдержавних східнослов'янських об'єднань на чолі з князем Маджаком, відоме арабському автору X ст. Аль-Масуді.

Отже, утвердження самоназви слов'ян, їх вихід на історичну арену Європи, а також зародження перших паростків нашої державності беруть свій початок на Галицько-Волинських землях.

Літописні згадки про Галич з'являються досить пізно, лише у 1140-1141 роках. Вони пов'язані з важливими подіями в історії Галицької землі. В 40-х роках XII ст. Володимирко Володаревич поступово поширив свою владу на Звенигородське, Тереховельське, Перемишльське князівства і тим самим завершив об'єднання Галицьких земель. У 1141 р. він переніс свою столицю із Звенигорода до Галича. Під 1152 р. в Іпатіївському літопису описуються події, пов'язані з посольством київського князя Ізяслава, яке прибуло в резиденцію Володимирка Володаревича, та його раптовою смертю.

Переговори, які вів посол Петро Бориславич з Володимирком, не мали успіху. Посол від'їхав до Києва по дорозі на Бовшів (де ми у 1962-1963 рр. відкрили поселення X–XIII ст.). За ним спостерігав галицький князь із галереї, що поєднувала княжі палати і придворну церкву Спаса. Фундаменти церкви Спаса відкриті у 1882 р. священиком із с. Залукви Л. Лаврецьким на одному із галицьких городищ в урочищі Карпиця. Подальші археологічні дослідження та літописні відомості дають підстави вважати, що саме на цьому городищі розташовувався перший двір князів Ростиславичів, звідси найкраще видно дорогу на Бовшів.

У часи Володимирка Володаревича було написане Галицьке Євангеліє, що, як і інші церковно-християнські книги, відоме своїм художнім оформленням та мініатюрами.

Особливої могутності досяг Галич і Галицька земля за князювання сина Володимирка – князя Ярослава Осмомисла (1152-1187 рр.). Він переніс княжу резиденцію із городища в ур. Карпиця на Крилоську гору, що займає вигідне стратегічне положення з точки зору оборони міста. Вона розташована у межиріччі Лукви і Мозолевого Потоку та домінує над усіма галицькими висотами. Тут князь Осмомисл збудував новий княжий палац і продовжував будівництво Успенського кафедрального собору, розпочате при житті його батька; провів реконструкцію старих укріплень, закладених ще племінними князями в X ст., і збудував нові.

Ярослав Осмомисл – видатний державний діяч, мудрий політик. Він не захоплювався воєнними подвигами, дбав про укріплення кордонів князівства і розширював свої впливи, підтримував внутрішню стабільність та розвивав ремесла і культуру. Землі його князівства простягалися від Карпат і гирла Дунаю на південному Сході до Сяну на Заході.

У високих тонах із захопленням оцінював державну діяльність Осмомисла автор «Слова о полку Ігоревім»: «Галицький Осмомисл Ярославе, високо сидиш ти на златокванному столі, підпер гори Угорські своїми залізними полками, заступив королеві путь: ... Слава про тебе тече землями... Києву відчиняєш ворота...»

Особливо важливий етап в історії Галичини та її столичного міста Галича пов'язаний з іменем Романа Мстиславича. Він наприкінці XII ст. об'єднав Галицькі та Волинські землі, куди на короткий період увійшла навіть Київщина. На жаль, його намірам реформувати всю політичну систему роздробленої Київської держави не судилося здійснитися. Князь Роман Мстиславович, що був визначним політичним діячем свого часу, загинув у 1205 р. під час походу на Польщу.

Після його смерті настав складний період в історії Галицько-Волинської держави, коли не без вини галицького боярства угорські та польські феодали захопили край. Угри опинилися у Галичі, а Лешко Краківський приєднав до своїх володінь Перемишльську волость разом з м. Перемишлем.

Повернути всі втрачені землі судилося його сину – князю, а потім королю Данилу Романовичу, прозваному Галицьким. Лише талант політичного діяча і незламна воля дали змогу Данилу оволодіти спадщиною свого батька. Він у час його загибелі був малолітнім хлопчиком, який разом зі своїм малолітнім братом Васильком та матір'ю Анною поневався деякий час по чужих краях.

Перед монголо-татарською навалою фактично всі землі Галицько-Волинської держави, а також Київ опинилися під управлінням князя Данила. Заволодівши Києвом, Данило Галицький не переніс туди свою резиденцію, а садить у давній столиці Русі свого намісника боярина Дмитра. Цей політичний акт можна розглядати як втрату Києвом статусу загальнодержавної столиці. правонаступником Києва став Галич як столиця Галицько-Волинської держави.

Данило Галицький, визначний державний правитель, піднімав рівень економічного та культурного розвитку своєї держави, авторитет столичного міста Галича, закладав нові міста, серед яких своєю красою і багатством архітектури до сьогодні милує м. Львів. Тут при дворі писалися закони, укладалися державні документи. У Галичі написані перші рядки Галицько-Волинського літопису, у стольному місті творив книжник Тимофій, його оспівував співець Митуса.

Після монголо-татарської навали Галицько-Волинське князівство близько півтора століття утримувало Українську державність, яку збудували такі визначні його володарі, як Володимирко Володаревич, Ярослав Осмомисл, Роман Мстиславович та Данило Романович Галицький.

Зруйнований у 1241 р. монголо-татарами Галич поступово починає занепадати. Ще Данило Галицький переніс столицю в Холм, а згодом значення економічного та культурного центру набуло м. Львів.

З 1303 р., вірогідно, за традицією Галич став місцем перебування єпископії, а згодом Галицької митрополії. На місці давньої Галицької пристані на Дністрі поступово виростало нове містечко, яке до сьогодні зберегло назву славної княжої столиці. На місці митрополії і столичної кріпості залишилося невелике село з назвою Крилос.

До сьогодні дискутується питання про походження самої назви «Галич». Існує близько десяти версій. Ми, у світлі нових археологічних джерел, схилиємося до концепції М. Грушевського, за якою місто отримало свою назву від імені його засновника, захороненого у Галичиній могилі.

Не менш дискусійним є питання, на якому з чотирьох городищ, розташованих на території міста-поліса, що розкинулося між Дністром та його притоками Лімницею і Луквою з Мозолевим потоком, містилися резиденції князів. Уже перший дослідник давнього Галича А. Петрушевич, більше як сто років тому поставив це питання і спробував відповісти на нього. Оглянувши руїни його храмів, висунув припущення, що княжий Галич містився на Замковій горі сучасного Галича, а церкву Різдва Христового вважав кафедральним собором Пресвятої Богородиці.

Інші дослідники – І. Шараневич, а за ним М. Грушевський припускали, що княжі двори розташовувалися на городищах між річкою Лімницею, Луквою та Дністром. Зараз на основі археологічних досліджень можна вважати, що двір Володимирка Володаревича розташовувався на городищі в урочищі Карпиця, де відкрито церкву Спаса. Його син Ярослав Осмомисл переніс княжий дитинець на Крилоську гору. Це було встановлено Я. Пастернаком після дослідження фундаментів Успенського кафедрального собору. Поряд із цим собором велися розкопки дерев'яних фундаментів можливого княжого палацу, відкритих поряд з вимощеним каменем двором біля Успенської церкви. Ці відкриття, зроблені Б. Томенчуком, Ю. Лукомським та В. Бараном, одночасно спростовують концепцію про можливість існування княжого палацу в урочищі Золотого Току, висунуту Я. Пастернаком і підтриману багатьма сучасними йому археологами та істориками. Жодній із галицьких археологічних експедицій не вдалося виявити на Золотому Тоці слідів монументальних споруд. Серед знахідок із Золотого Току переважають речі сакрального призначення, у тому числі єпископські печатки. Можливо, найближчі до істини ті археологи, які схилиються до думки, що тут існував монастир з дерев'яними будівлями, де ці речі вироблялися.

Історична топографія давнього міста Галича дуже складна і вимагає хронологічно просторового поділу. Сьогодні, у світлі багаторічних археологічних досліджень можна не сумніватися лише в тому, що в період найвищого піднесення Галицько-Волинської держави за Ярослава Осмомисла та Данила Галицького княжі резиденції розташовувалися на найкраще укріпленому та стратегічно вигідному городищі у теперішньому с. Крилосі.

Важливою невід'ємною частиною давнього Галича є багата церковна монументальна архітектура. В центрі – кафедральний собор Успення Пресвятої Богородиці, заснований Ярославом Осмомислом, а навколо нього та в численних «пригородах» – близько трьох десятків церков, п'ятнадцять із яких встановлено й досліджено. Церковна архітектура XII-XIII ст. окреслює територію цього великого міста. Самобутня галицька архітектурна школа XII-XIII ст. справила великий вплив на розвиток архітектури Русі. Цей вплив спостерігається навіть у Володимиро-Суздальській країні Київської держави.

Церква Пантелеймона на городищі в с. Шевченковім реконструйована за проектом відомого архітектора І. Могитича. Можливо, доцільно було б реконструювати і невеличку церкву святого пророка Іллі, фундаменти якої прекрасно збереглися.

Грізно ще й сьогодні стоять насипи одно-, дво- і трирядних валів дитинця на Крилоській горі. Вони разом із прилеглими до них глибокими ровами, що опускаються до ярів Мозолевого потоку та в протилежний бік до річки Лукви, творили багаторядну оборонну систему міста, їх дослідження, проведені В. Бараном та Б. Томенчуком, показали, що оборонні лінії були закладені у кінці X – XI ст. Основна середня фаза із спаленими татарами у 1241 р. дерев'яними клітками датується XII – XIII ст., а остання, пізня фаза, припадає на кінець XV – XVII ст. Ця документальна стратиграфія відображає три етапи розвитку самого міста-столиці: племінний, княжий, митрополичий.

У 1995 – 1996 рр. на західному ескарті внутрішньої оборонної системи напроти Успенського собору відкрито виразні сліди у вигляді стовпових ям великої двоповерхової будівлі-гридниці розміром 15 x 26 м. Судячи із здобутого нами матеріалу (шпори, стремена, наконечники стріл, писало, амфорна тара для вина), у ній розташовувалася княжа дружина – військова залога стольного міста.

Видатною пам'яткою давнього Галича є Галичина могила, згадана на сторінках Літопису під 1206 р. Перші її дослідження, проведені професором Варшавського університету Т. Зам'єндзким ще у 1883 р., не дали результатів. Безуспішними були її повторні розкопки у 1912 та 1934 рр. Лише у 1991-1992 рр. В. Бараном і Б. Томенчуком було відкрито поховання у дерев'яному довбваному човні довжиною 3,3 м, вкладеному у спеціально викопану під нього яму. У носовій частині човна знайдено комплекс речей – спорядження знатного воїна: позолочений щит, бойовий ніж-скрамасакс, наконечник дротика, наконечники стріл, три сокири, що використовувалися як для обробки дерева, так і в бою, тесло, залізну пластину з двома кільцями і двома парами стрижнів, які кріпилися до борту човна. Човен зверху був покритий тканиною парчею з вплетеними позолоченими нитками. У човні не виявилось лише урни з кальцинованими кістками. Вона, очевидно, була викинута, коли в часи Першої світової війни у кургані над похованням був споруджений великий військовий бліндаж. Поховання, за знайденими у ньому предметами, датується кінцем X ст. і хронологічно відповідає часу спорудження оборонної системи Галича. Все це, а також саме спорудження на найвищій точці Крилоської гори такого величного кургану (висота 9 м, діаметр основи 26 м), згадка його у Літопису під назвою Галичини могили дають змогу вважати, що в ньому міг бути захоронений засновник міста, від імені якого воно отримало свою назву. Зараз могила реконструйована і відкрита для огляду.

Археологічні дослідження показали, що у давньому Галичі було розвинуте бронзо-ливарне та ювелірне виробництво з використанням дорогоцінних металів, залізообробне ремесло, гончарство, зокрема, виготовлення високохудожніх глиняних плиток, якими устелені підлоги галицьких храмів, косторізне та деревообробне ремесло, каменярство та ін. Ремісничі майстерні переважно зосереджені на посадах біля підніжжя Крилоської гори. Дві майстерні зі складами виявлені В.В. Ауліхом у 1980-1981 рр. у південній частині самого Крилоського городища, на його стрілі.

Таким чином, княжий Галич XII – XIII ст. – це велике середньовічне місто, що складається з декількох топографічно виділених районів, з могутніми багаторядними укріпленнями, десятками християнських білокам'яних храмів, розвинутими різновидними ремеслами, торгівлею; великий політичний, культурний, економічний, адміністративний центр південно-західної частини Русі-України. Сьогодні це унікальна історико-археологічна пам'ятка всеукраїнського та світового значення. На відміну від інших українських міст, де культурний шар минулих століть у переважній більшості вже знищений або порушений сучасними будівлями, підземними комунікаціями та дорогами, княжий Галич ще зберігає скарби матеріальної культури. Отже, археологічні дослідження давнього Галича показують його велич як одного з найбільших етнокультурних центрів – столиці Галицько-Волинської держави – спадкоємниці Київської Русі.

Розділ 1. Історія вивчення Давнього Галича (1850 – 1990)

Поруч із писемними джерелами, що розкривають історію виникнення та розвитку середньовічних городищ та міст України, важливе місце займає археологія. Саме вона збагатила історію відомостями про початки містобудівництва, економічний потенціал середньовічних міст, заново показала красу втрачених храмів, замків, палаців, витонченість художніх смаків наших давніх митців. Все сказане повною мірою стосується археології давнього Галича – столиці Галицько-Волинської держави, одного із провідних культурних центрів Київської Русі.

Давній Галич уже з середини XIX ст. приваблював археологів, істориків, цінителів старовини – краєзнавців. Першим із них був історик церкви Антін Петрушевич. Як археолог-аматор він у 50-х роках XIX ст. провів поверхневі обстеження ще помітних у той час залишків руїн церков княжих часів, а також земляних укріплень, оглянув стіни і вежі Старостинського замку. Вперше публікуючи свої спостереження у 1850 р. у львівській газеті «Галицька зоря» (№ 55), А. Петрушевич поставив найважливіші і, як виявилось надалі, найскладніші питання: де, в якому місці, на якому із наявних у тогочасному Галичі і його довкіллі городищ був княжий Галич, його кафедральний собор, резиденції галицько-волинських князів? [Петрушевич, 1881, с. 73 – 75] Ці питання і сьогодні ще остаточно не вирішені.

А. Петрушевич княжим містом вважав сучасний Галич над Дністром, разом із замковою горою і Старостинським замком, де, на його думку, раніше стояв княжий двір. Діючу церкву Різдва Христового у сучасному Галичі вважав кафедральним Успенським собором святої Богородиці. Свою концепцію вперто і послідовно відстоював до кінця свого життя.

Наступні дослідники-любители – професор історії Львівського університету Ізидор Шараневич та священник із Залукви Лев Лаврецький, які спільно почали перші розкопки ще достатньо помітних на поверхні землі руїн давньогалицьких храмів, висловили своє бачення проблеми місця розташування княжої столиці [Szaraniewicz, 1883], [Szaraniewicz, 1886]. І. Шараневич розміщає її на Залуквівській височині між р. Лімницею (Чечва) і Дністром, західніше сучасного Галича. Отець Л. Лаврецький у 1882 р. на Залуквівському плато провів розкопки протягом одного сезону і відкрив залишки фундаментів трьох кам'яних будівель. Одна з них в урочищі Карпиця визначена І. Шараневичем як церква Спаса, друга – в урочищі Діброва під лісом, за визначенням Йосифа Пеленського, відома як церква Кирила і Мефодія. Залишки третьої будови – ротонди – відомі в археологічній літературі як «Полігон».

У 1884 р., протягом літнього сезону, отець Л. Лаврецький відкрив залишки ще трьох невеликих церков. Серед них – монастирську церкву св. Іллі в урочищі Прокаліїв Сад на правому березі Мозолевого потоку. Її фундаменти пізніше були досліджені Михайлом Каргером та Богданом Томенчуком. В ур. Церквиська Л. Лаврецький відкрив фундаменти церкви Благовіщення. У ній досить добре збереглася частина підлоги із прекрасних, притаманних давньому Галичу керамічних полив'яних плиток. Залишки третьої церкви в урочищі Церквиська біля дороги із с. Залукви у с. Четверки не мають однастайного визначення. І. Шараневич вважав їх спочатку залишками церкви Благовіщення, а пізніше – домініканського костелу св. Анни. В урочищі Воскресенському, на правому березі Мозолевого Потоку, в с. Крилосі, наприкінці сезону 1884 р. Л. Лаврецький відкрив рештки фундаментів невеликої Воскресенської церкви – ротонди. Останню Володимир Антонович вважав вежею. Після розкопок Ярослава Пастернака у 1941 р. та Юрія Лукомського у 1989 р. з'ясувалося, що визначення Л. Лаврецького було вірним.

Разом з І. Шараневичем дослідженнями давнього Галича деякий час у 80-х – 90-х роках XIX ст. займався Олександр Чоловський – учень І. Шараневича. У пошуках кафедрального Успенського собору він проводив шурфування навколо сучасної Успенської церкви в с. Крилосі, побудованої в XVI ст. Віднайдення собору мало би засвідчити, на думку О. Чоловського, що саме Крилоське городище було місцем резиденції галицьких князів Ростиславичів і Романовичів, а не городища, розміщені безпосередньо над Дністром [Czołowski, 1890].

Як відомо, О. Чоловський слідів кафедрального Успенського собору не виявив, це питання залишалося відкритим. Разом з тим розкопки О. Чоловського, які проводились спільно з І. Шараневичем, показали, що серед матеріалів із фундаментів крилоської церкви попадались окремі архітектурні деталі, взяті з більш давнього храму. Зараз відомо, що це були деталі із сусіднього кафедрального Успенського собору, руїни якого послужили допоміжним будівельним матеріалом для нової пізньосередньовічної церковної будови.

Важливе місце у пошуках та вивченні архітектурних пам'яток давнього Галича займають на початку 1900-х років дослідження історика мистецтва Й. Пеленського. Йому належить перше серйозне обстеження і

вивчення єдиної більш-менш задовільно збереженої церкви св. Пантелеймона у селі Шевченкове, реконструйованої завдяки багатолітній праці архітектора Івана Могитича та його помічників.

Й. Пеленський обстежив також значну територію між сучасним Галичем, Крилосом і Залуквою. Він вказав на ряд нових місць з руїнами невідомих забудов, які не були зазначені попередніми дослідниками [Peleński, 1914]. У пошуках кафедрального собору Й. Пеленський проклав кілька траншей навколо сучасної Крилоської церкви, які не дали позитивних результатів. І все ж таки, на його думку, «...висока скала у вигляді язика з XII ст. Крилосом звана... була... столичним городом руських літописів та оповідань Длугоша. На ній... стояла посередині найбільша твердиня – кафедральний собор Успенія Богородиці з тесаного каменю...» [Peleński, 1914, с. 108]. Це інтуїтивне у своїй основі припущення підтвердили розкопки видатного українського археолога Я. Пастернака.

До них ще повернемося. Але перед тим хочемо згадати дослідження «гарячого аматора-археолога Льва Чачковського та його працюючого помічника, місцевого студента медицини, а потім лікаря – Ярослава Хмільовського» [Пастернак, 1944]. Вони з 1921 р. по 1932 р. провели поверхневі обстеження всієї території давнього Галича з його пригородами та приміським довкіллям і нанесли на мапу урочища, укріплення, церквища, кургани, в тому числі Галичину могилу, дали їхній короткий опис. Таким чином, вони фактично на двох виготовлених ними мапах графічно зафіксували історичну топографію давнього Галича. Мапа видана у їхній спільній праці «Княжий Галич» 1938 р., вже після смерті Л. Чачковського. Ці матеріали, а саме мапи, використані всіма наступними дослідниками давнього Галича, зокрема Я. Пастернаком, і переходять із книги в книгу.

Фактично Л. Чачковський та Я. Хмільовський на основі своїх спостережень і проведених археологічних досліджень визначили межі давнього Галича, коли він був столичним містом Галицько-Волинського князівства [Чачковський, Хмільовський, 1938]. Це було справді велике на той час, хоч і дещо розкидане, середньовічне місто з подолом і передмістям, що тягнулося від Дністра на півночі до лісу Діброви під с. Соколом на півдні. Його серцевина – дитинець – знаходився на території сучасного с. Крилос, між річкою Луквою та Мозолевым потоком. З півдня давній Галич укріплений потужними оборонними валами.

Л. Чачковський та Я. Хмільовський бездоганно визначили і нанесли на карту майже усі оборонні системи давнього Галича, включаючи білокам'яні храми і монастирі. Центр Крилоського городища – дитинець – поділявся, на думку дослідників, на дві частини. У південній частині дитинця стояв кафедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці, в той час ще не виявлений, а в його північній частині в урочищі Золотий Тік, за їхніми уявленнями, мали знаходитись залишки княжого палацу із Володимирковою церквою Спаса. Між кафедральним собором і «Золотим Током» у ви долинку був майдан, на якому зупинялися купці і паломники. Сьогодні він забудований, але зберіг свою давню назву – Базар.

Що стосується першої частини крилоського дитинця, визначеної дослідниками, то Я. Пастернак, який високо оцінив і повною мірою використав працю Л. Чачковського і Я. Хмільовського, блискуче реалізував її ідеї. Він як археолог-професіонал розкопав фундаменти кафедрального Успенського собору у вказаному місці і тим самим успішно завершив його майже столітні пошуки. Щодо Золотого Току, то ні Я. Пастернак, ні жодна із наступних експедицій до сьогодні залишків княжого палацу, як і Спаської придворної церкви, там не виявили.

У своїй фундаментальній праці «Старий Галич» Я. Пастернак, слідом за Л. Чачковським та Я. Хмільовським, наполягає на тому, що княжий двір знаходився на Золотому Току, але у світлі сучасних археологічних досліджень є більше підстав вважати, що він, як і кафедральний собор, був споруджений за Ярослава Осмомисла і знаходився дещо вище і південніше Успенського собору, десь поруч, а можливо, частково і під митрополичими палатами. Певні натяки на це дають останні розкопки Б. Томенчука і Ю. Лукомського.

Резиденцію Володимирка Володаревича, пов'язану з церквою Спаса, швидше всього слід шукати в урочищі Карпиця, звідки добре видно дорогу на Бовшів, якою, за Літописом, виїхав з Галича посол київського князя Ізяслава Петро Бориславич. Тим більше, що під Бовшевом у 60-х роках нашою експедицією відкриті поселення XII – XIII ст. сучасні давньому Галичу.

Новий етап в археологічних дослідженнях давнього Галича відкривають розкопки Я. Пастернака, що почалися у 1934 р. і продовжувались до Другої світової війни. Вони фінансувались митрополитом Української греко-католицької церкви А. Шептицьким.

Вивчивши історичну топографію Галича за даними попередніх розкопок і літописних відомостей, Я. Пастернак поставив перед своєю експедицією два першочергових завдання. Перше – знайти і дослідити фундаменти Успенського кафедрального собору, локалізація якого визначає місцезнаходження княжої столиці,

і тим самим відповісти на питання: де, на якому із галицьких городищ знаходились резиденції галицьких князів Ростиславичів і Романовичів. Друге – коли на городищі в Крилосі починається будівництво, що перетворює його на місто.

Уже в першому сезоні розкопок у 1934 р. Я. Пастернак починає свої дослідження з літописної Галичини могили. Літописна згадка про Галичину могилу, що знаходиться у найвищій точці Крилоського городища – в урочищі Качків, датується 1206 р. Вже сама її назва співзвучна назві міста Галича, і той факт, що вона була відома літописцю, вказує на її історичне значення. Літописець згадує Галичину могилу у зв'язку з повстанням галичан проти воєводи Бенедикта, що тимчасово правив у Галичі від імені угорського короля Андрія. На допомогу галичанам підійшов з невеликою дружиною пересопницький князь Мстислав Ярославович, званий Німим, але не пробився до міста. Перед відходом князя у Пересопницю один із галицьких бояр – Ілля Щепанович – вивів його на Галичину могилу і поглумився над ним: «Княже, – каже він, – уже еси на Галичиній могилі посидів, так і в Галичі княжив еси». Продовження тексту виражає обіцянку літописця ще раз повернутися до розповіді «про Галичину могилу і про початок Галича, звідки він постав» [Літопис Руський, 1989, с. 381].

Хоч автор своєї обіцянки не виконав, остання приписка дала підстави М. Грушевському висунути припущення, що у Галичиній могилі може бути похований «якийсь Галич (або Галиця) – фундатор епоніма міста» [Грушевський, 1904, с. 466]. М. Грушевський висловив свою думку і щодо місцезнаходження центру давнього Галича: «...більш-менш на лінії між устям Лімниці і теперішнім Галичем, де в двох місцях наддністрянські горби піднімаються менше-більше до висоти Крилоського городища». Він уточнив: «це теперішня Замкова гора й побережжя Лімниці». Цю цитату наводить у своїй праці «Старий Галич» і Я. Пастернак [Пастернак, с. 34]. Коли він писав свою книгу, то уже знав, де стоїть відкритий ним кафедральний Успенський собор, що визначав і місце столиці на Крилоській горі, всупереч А. Петрушевичу і М. Грушевському. Але наведемо ще одну цитату з другого тому «Історії України-Руси» М. Грушевського, яка не згадується в праці «Старий Галич». «...Зрештою, питання (мається на увазі питання місцезнаходження Галича) зістається ще отвореним. Нічого неможливого нема і в тім, що Галич із своїми передмістями (розположеними, певно, не збитою масою), займав з певними перервами цілий той простір від Лімниці до Крилоса і теперішнього Галича» [Грушевський, 1904, с. 468]. Остання думка вченого у світлі сьогоденних археологічних досліджень найбільш плідна. Резиденції різних галицьких князів у різний час, дійсно, могли знаходитись на різних галицьких городищах, про що ми скажемо далі.

Щодо Галичини могили, з якої почав свої дослідження давнього Галича Я. Пастернак. У 1934 р. він застав її вже знесеною, оскільки на ній уже двічі (в 1883 р. проф. Т. Зам'єнцьким і в 1911 р. Й. Пелеським) проводились розкопки, які не дали ніяких результатів. У 1915 р., під час Першої світової війни, посеред могили було викопано два бліндажі з вхідною траншеєю, що призвело фактично до руйнації насипу пам'ятки. Не вдалося простежити слідів поховання і Я. Пастернаку. Він інтерпретував Галичину могилу як «місце інтронізації перших галицьких князів ще задовго перед Володимирком, а відтак, коли цей звичай пережився чи був, може, заборонений церквою, могила залишилася історичним місцем» [Пастернак, с. 51 – 52]. Таке пояснення ніби влаштувало археологів, як попередників, так і послідовників Я. Пастернака. До 1991 р. ніхто з археологів, що розкопували Галич, не наважувався повернутися до досліджень Галичини могили. Залишки поховання у Галичиній могилі були нами відкриті лише у 1991–1992 рр. спільною експедицією Інституту археології НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Блискучі успіхи Я. Пастернака пов'язані з дослідженнями Успенського собору, які він розпочав у 1936 р. після вивчення території давнього Галича і проведення розвідкових розкопок. Крім того, Я. Пастернак розкопав ряд курганних поховань, у тому числі курган IX – X ст. із захороненнями угрів. Останні не суперечать повідомленню анонімного хроніста короля Бели II (1131–1141) про те, що у 898 р. угри під час переходу до Паннонії зі своїм вождем Альмусом гостювали в галицького князя. На основі цієї дати, підтвердженої розкопками Я. Пастернака, відсвятковано 1100-літній ювілей Галича.

Пошуки фундаментів Успенського кафедрального собору були нелегкими. Лише десятий шурф, закладений Я. Пастернаком, став результативним. Наштовхнувшись на кам'яні фундаменти та залишки підлоги, дослідник упевнився, що перед ним «...останки найбільшої княжої будівлі Галицько-Волинської держави, яких довгі десятки літ шукали (його) попередники». Розкопки продовжувались і в 1937, 1938 і 1939 роках. Храм був відкритий повністю. Він, за даними Я. Пастернака, «...був лише на півтора метра коротший і на стільки ж вужчий від Софіївського собору в Києві» [Пастернак, с. 49 – 79, с. 82 – 111]. Успенський собор виявився триапсидним, тоді як Софія Київська має п'ять апсид.

Білокам'яний храм Успення св. Богородиці був зведений Ярославом Осмомислом, сином Володимирка, який княжив у Галичі упродовж 1153 – 1187 рр. Його похоронили у притворі Успенського собору. Кам'яний саркофаг з останками князя був виявлений Я. Пастернаком під час розкопок собору. На початку Другої світової війни Я. Пастернак поклав останки князя у крипті храму св. Юра у Львові.

Поруч із саркофагом Ярослава Осмомисла на схід від нього в Успенському соборі було відкрито ще одне поховання в дерев'яній труні молодого дівчини чи жінки, на думку дослідника, княжни, дочки Осмомисла, про яку немає ніякої писемної згадки у літописах.

Детальний опис, графічна і фотодокументація, широкі аналогії, зроблені Я. Пастернаком, а також аналіз виявленого під час розкопок матеріалу відкривають перед нами вигляд собору – найбільшої святині давнього Галича і Галицько-Волинської землі. До цього слід додати, що у монографії «Старий Галич» подано також коротку характеристику усіх інших храмів і каплиць, виявлених попередниками Я. Пастернака. У 1939 – 1941 рр. було обстежено і довкілля кафедрального собору, виявлено пізньосередньовічні поховання, що перекривали поховання княжих часів, а також житлові об'єкти. Серед останніх – житло з піччю-кам'янкою. Піч, складена з каменю, заінтригувала дослідника – в той час такі печі не були відомі. Я. Пастернак інтерпретує її як вогнище в споруді, що була лазнею. Зараз, коли на галицькому городищі наступними експедиціями відкрито близько трьох десятків жител з печами, складеними з каменя, а на території всієї Правобережної України – декілька сотень, сумніви щодо їх житлового призначення відпали. Більше того, встановлено, що житла-напівземлянки з печами-кам'янками з'являються у Подністров'ї вже наприкінці IV ст. н. е. Покладені на географічні карти, вони маркують розселення слов'ян з Північного Прикарпаття по території Середньої і Західної Європи. Наприклад, у IX – X ст. вони відомі на слов'янських поселеннях сучасної Німеччини між Гамбургом і Любеком [Баран, 1998].

Окремої згадки заслуговують дослідження Я. Пастернака у 1938 – 1939 рр. на Золотому Току Крилоського дитинця. Там він розкопав вали і відкрив досить значну площу на плато, виявив ряд господарських ям, знайшов чимало кераміки XII – XIII ст. та інші вироби переважно сакрального призначення, єпископські печатки. Але ніяких слідів ні княжого замку, ні церкви Спаса на Золотому Току не відкрив. Пізніші дослідження М. Каргера, В. Ауліха, Ю. Лукомського, Б. Томенчука і наші також не підтвердили гіпотези Я. Пастернака, за якою резиденція Володимирка Володаревича і пов'язана з нею церква Спаса знаходилися на «Золотому Току».

У світлі нових досліджень є більше підстав вважати, що двір князя Володимирка Володаревича знаходився в урочищі Карпиця, про що було сказано вище. Лише його син Ярослав Осмомисл переніс свою столицю на територію Крилоської гори, обвівши її з доступного південного боку могутніми укріпленнями.

Окремий розділ у книзі Я. Пастернака «Старий Галич» присвячено його розкопкам у 1939 р. і 1941 р. на Монастирищі Юрівське. Там відкрито ряд виробничих, ремісничих комплексів, бронзоліварних, ювелірних, склоробних майстерень і двоярусну гончарну піч. Знайдено матриці, бронзові шлаки, відходи виробництва, заготовки. Я. Пастернак називає Юрівське «промисловим комбінатом» давнього Галича.

Аналізуючи беззастережні досягнення Я. Пастернака в археологічному вивченні давнього Галича, не можна ще раз не відзначити того, що у важкі воєнні роки вчений знайшов можливість глибоко проаналізувати всі результати археологічних досліджень давнього Галича, писемні джерела, документальні дані і в 1944 р. видати монографію «Старий Галич». Це може бути прикладом для наслідування усім наступним експедиціям, що працюють і працюватимуть на території Галича.

Перед тим, як перейти до характеристики багатолітніх археологічних досліджень Галицької експедиції Інституту суспільних наук АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею під керівництвом В. Ауліха та Б. Томенчука, хочемо згадати про епізодичні розкопки у 50 – 80 роках на території княжого Галича київських археологів В. Довженка і В. Гончарова та петербурзьких дослідників – М. Каргера та О. Іоаннісяна. Якщо два перших відкрили ряд нових житлових, виробничих і побутових об'єктів княжої столиці, то останні вивчали монументальні споруди церковної архітектури [Гончаров, 1956], [Іоаннісян, 1981], [Каргер, 1960]. Вони провели повторне дослідження деяких храмів: квадрифолія в с. Побережжя, церкви пророка Іллі, церкви Спаса на горі Карпиця, «Полігон» в урочищі Карпів Гай, церкви невідомої назви в урочищі Цвинтариська. Своїми публікаціями вони примножили археологічні джерела про княжий Галич. В. Довженко, видатний фахівець з вивчення феодальних структур Київської держави, ознайомившись з історичною топографією Галича, висловив плідну думку, що боярські двори ніби блокували княжу столицю, а бояри, спираючись на власну економічну та військову силу, нерідко нав'язували свою волю галицьким князям, створювали соціальну напругу і дестабілізували політичну обстановку в державі.

Свої систематичні дослідження давнього Галича В. Ауліх розпочав у 1969 р. Вони охопили як дитинець крилоського городища, так і поділ над річкою Луквою і ряд околиць. Відкрито і досліджено значну кількість житлових і господарських споруд, ремісничих комплексів, цвинтарищ і поховань, зібрано цінний речовий матеріал [Ауліх, 1980]. Створений у складі експедиції В. Ауліха архітектурний загін під керівництвом Ю. Лукомського проводив розкопки об'єктів монументальної архітектури. Другий загін під керівництвом Б. Томенчука досліджував довкілля княжого Галича. Привернемо увагу читача до розкопок В. Ауліха у 1980–1981 рр. у південній частині Крилоського городища, на його стрілці (садиба Шевчуків). Тут у житлових і виробничих об'єктах здобуто багатий речовий комплекс. У коморі галицького ювеліра знайдено 142 цілих і 15 у фрагментах глиняних тигельків, бронзові матриці (8 штук), три кам'яні та дві бронзові іконки, пряжки, застібки, підвіски, цілу бронзову посудину, шахову фігурку ферзя із слонової кістки, уламки панікадила, 6 уламків хрестиків-енколпіїв, дві залізні сокири, замок, ключі, кам'яні бруски, свинцевий тягарець, 31 фрагмент скляних браслетів і фрагменти глиняного посуду (XII ст.). Там же виявлено і одне з найбагатших у Крилосі жител-напівземлянок XII – XIII ст. Житло згоріло. В одному із його кутів розчищено жіночий скелет. Знайдено чересло для плуга, 2 коси-горбуші, 2 фрагменти кольчуги, 3 сокири, свердло, ножі, уламки шпор, стремен, кінські пута, цвяхи, заготовки, намистини, 7 точильних брусків, 91 фрагмент скляних браслетів, кістяний наконечник стріли.

Археологічні дослідження княжого Галича продовжили Б. Томенчук, Ю. Лукомський та В. Баран. За майже чвертьстолітню діяльність вчених архітектурно-археологічними дослідженнями охоплено 15 об'єктів монументальної архітектури, 6 із яких виявлено вперше. Ю. Лукомським проведено точні обміри вже відкритих раніше храмів, уточнено їх планувальну структуру, встановлено будівельно-технічні та технологічні особливості, здійснено графічні реконструкції.

Результативними були дослідницькі роботи, проведені загоном в урочищі Царинка на території давньо-галицького подолу (1986 – 1990 рр.). Тут виявлено 4 невідомі сакральні споруди, які існували на одному місці в різні хронологічні періоди, а також досліджено частину могильника княжої доби. На увагу заслуговує дерев'яний хрестоподібний триапсидний храм-усипальниця, який функціонував із середини XII по перші десятиліття XIII ст. На його місці в першій половині XIII ст. намагались побудувати хрестокупольну кам'яну церкву, від якої уцілили фундаменти на дерев'яних палях. Її будівництво перервала монголо-татарська навала (1241 р.). У другій половині XIII ст. на церквині спорудили дерев'яну каплицю, біля якої продовжували хоронити мешканців галицького подолу.

Значні роботи проведено на Замковій горі в сучасному Галичі. Загоном Ю. Лукомського і охоронними розкопками В. Івановського за участю В. Оприска і М. Рожка відкрито об'єкти і матеріали XI і XII – XIII ст. Отже, Старостинський замок був побудований на городищі княжих часів.

У 90-их роках XX ст. столицю Галицько-Волинського князівства успішно досліджувала Галицька археологічна експедиція. Під керівництвом В. Барана і Б. Томенчука були проведені фундаментальні розкопки території Крилоського городища, зокрема, вивчено залишки Галичиної могили, досліджено напівземлянкові житла долітописного Галича, які існували тут до середини XII ст., коли Галич став столицею Галицького князівства та засвідчено наявність потужного культурного шару XII – XIII ст. [Баран, Томенчук, 1998]. Про ці розкопки піде мова у другому розділі цієї колективної монографії.

Таким чином, проаналізувавши історію археологічних досліджень давнього Галича від середини XIX до кінця XX ст., дійшли таких висновків: 1) вивчення минулого Галича можна розподілити на три основні етапи: перший етап – середина XIX – початок XX ст., другий – 20 – 80-ті роки XX ст., третій – 90-ті роки XX ст. Перший етап характеризується накопиченням емпіричного матеріалу та першими польовими пошуковими дослідженнями давнього Галича, зокрема, це розкопки А. Петрушевича, І. Шараневича, Л. Лаврецького, О. Чоловського, Й. Пеленського; 3) другий етап відзначається суттєвим накопиченням археологічного матеріалу (розкопки під керівництвом Л. Чачковського, Я. Хмілевського, Я. Пастернака) та появою першої фундаментальної праці Я. Пастернака «Старий Галич»; у 50 – 80 роках XX ст. територію княжого Галича досліджували археологи В. Довженок, В. Гончаров, М. Каргер, О. Іоаннісян, В. Ауліх, Б. Томенчук та ін. 4) третій етап характеризується комплексними розкопками території Крилоського городища, зокрема, В. Бараном і Б. Томенчуком було досліджено залишки Галичиної могили і виявлено, очевидно, останні напівземлянкові житла долітописного Галича, що існували тут до середини XII ст., коли Галич став столицею Галицького князівства.

Розділ 2. Польові дослідження Галицької археологічної експедиції (1991 – 2000)

2.1. Вересень – листопад 1991 р.

Польові розкопки Крилоського городища в с. Крилос Галицького району Івано-Франківської обл., здійснювалися протягом 1991 – 2000 рр. Галицькою археологічною експедицією Інституту археології АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею, керівником якої був В. Баран (м. Київ), а начальником давньоруського загону – Б. Томенчук (м. Івано-Франківськ). Основні роботи проводилися студентами-практикантами II курсу історичного факультету Прикарпатського державного університету ім. В. Стефаника. Керівник практики – викладач І. Кочкін.

На початку серпня 1991 року в урочищі Качків, що входить в склад історичної території княжого Галича у підніжжі Галичини могили закладена і посвячена кам'яна плита з написом: «На честь відновлення Галицького митрополичого Успенського собору». Обов'язки організатора і фундатора побудови собору і митрополичого комплексу взяло на себе новостворене товариство «Галицький собор».

Оскільки урочище Качків знаходиться між внутрішніми і зовнішніми валами укріплень княжого Галича, виникає питання щодо доцільності новітнього будівництва, яке в значній мірі змінило б історичний ландшафт. Крім того, на одній із найвищих точок урочища знаходиться літописна «Галичина могила», яка вимагає повторних досліджень і реконструкції, а також, судячи за підйомним матеріалом, тут є культурний шар фракійського гальштату і давньоруського періоду. Все це вказує на потребу відновлення археологічних пошуків.

На вимогу управління культури Івано-Франківської облвиконкому в кінці серпня 1991 року в м. Галичі відбулася нарада комісії по проблемі будівництва церковно-культурного комплексу в с. Крилос, за участю представників Верховної Ради України (С. Пушик, В. Шлемко), Івано-Франківської обласної Ради (заступник начальника управління культури С. Синиця, заступник начальника управління архітектури та будівництва М. Капак), обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури (Любінець В.Ф.), Міністерства культури України (Бітковський О.), науковців Інституту археології АН України (Баран В.), Інституту суспільних наук АН України (Лукомський Ю., Філіпчук М.) обласного Івано-Франківського краєзнавчого музею (Томенчук Б.) та представників громадськості.

Комісія прийшла до висновку, що питання про можливість будівництва в урочищі Качків митрополичого комплексу може бути поставлене лише після ґрунтовних археологічних досліджень.

Оскільки заступник начальника Галицької постійнодіючої археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН України архітектор Ю. Лукомський у своєму виступі в серпні 1991 р. на нараді комісії висловив сумнів щодо наявності культурного шару давньоруського часу в ур. Качків, комісія доручила провести контрольні археологічні дослідження Дністрянській експедиції Київського Інституту археології АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею. Давньоруський загін цієї експедиції вже декілька разів разом із Галицькою постійнодіючою експедицією досліджував могильники давнього Галича.

Завершивши свої планові розкопки давньоруського городища IX–XIII ст. в с. Буківна Тлумацького району і слов'янського поселення III–IV ст. в с. Куропатники Галицького району, пізньої осені 1991 р. Дністрянська експедиція приступила до контрольних робіт в ур. Качків.

Поверхнєве обстеження площі урочища підтвердило наявність поселень трипільського часу та культури фракійського гальштату і сучасного княжому Галичу середньовічного посаду. Об'єктом розкопок стала «Галичина могила», або її місце. Це був одинокий курган, насипаний на південно-західній околиці урочища Качків між внутрішніми і зовнішніми валами старого Галича. Він згаданий в Літописі (Іпатський список) на початку XIII ст. Колись це був високий курган, що домінував над старим містом, ніби охороняючи підступи до нього. Сьогодні – це лише незначне підвищення розораної могили, що ледве виділяється на горизонті навколишнього ландшафту. У східну частину залишків курганного насипу поряд з дубовим хрестом вкопана і вищезгадана кам'яна плита. Розміри кургану в основі: по осі пн.-пд. – 50 м., по осі зх.-сх. – 45 м., сучасна висота від вершка кургану – 1,5 м.

Літописець згадує «Галичину могилу» під 1206 роком у зв'язку з боротьбою галицьких бояр і міського населення проти угрів. У Галичі тоді правив воевода угорського короля Андрія Бенедикт, який усунув від влади галицького князя Романа Мстиславовича. Угри знущались над галицькими міщанами, боярами і духовництвом і, як згадує літописець, «насилували жінок, черниць і попадів». Це привело до повстання. На допомогу галичани запросили пересопницького князя Мстислава Ярославича. Мстислав з невеликим загоном дружинників не зміг пробитися в саме місто Галич. Прийшлося повертатися у Пересопницю.

У зв'язку з цими подіями літописець повідомляє: «...Тоді Ілля Щепанович (галицький боярин) вивів його (князя Мстислава) на Галичину могилу, посміхнувся і сказав до нього: – «Княже, ти вже посидів на Галичиній могилі то так якби вже й княжив у Галичі» бо вони насміхалися з нього». Мстислав повернувся до Пересонниці. А ми пізніше розкажемо про Галичину могилу і про Галич, який його початок» [Галицько-Волинський літопис, 1936, с. 103].

Уже сам факт. того, що могила насипана на одній з найвищих точок історичної території давнього Галича, а її назва співзвучна назві міста, вказують на історичну значимість кургану. І нам залишається лише пожаліти, що літописець не виконав своєї обіцянки і більше не повернувся до питання про «Галичину могилу» та про початки Галича. Можна припустити, що він знав, коли і ким була насипана могила, і хто в ній захоронений. Ці відомості пропали назавжди.

Визначний український історик, академік М. Грушевський за проф. І. Шараневичем вважав, що в Галичиній могилі міг бути захоронений засновник Галича. Він пише: «Очевидно, се мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галиці (Галиця, прикметник Галичина), фундатора-епоніма міста, від котрого воно ніби назвалося, як Київ від Кия, а з тим, видно, початок Галича переносився в якісь далекі часи» [Грушевський, 1905, с. 466].

Відомі й інші могили, наприклад, князя Чорного під Черніговом, «Кракусова» під Краковом тощо, які пов'язуються з захороненнями засновників цих міст. Таке пояснення загальноприйняте в науці.

Пошуки літописної «Галичиної могили» почалися ще в XIX ст. Вони спричинилися до того, що в околицях Галича відкрито велику кількість курганных груп і поодиноких курганів широкого хронологічного діапазону від доби бронзи до княжих часів. Як згадує дослідник Галича український проф. Я. Пастернак: «Пошуки «Галичиної могили» завдали археологам багато клопоту. Уже з самого початку необхідно було визначити, який із багатьох курганів справді «Галичина могила». Її шукали серед курганів крилоського лісу в ур. «Діброва», на городищі в с.Пітрич, у Вікторівському лісі і на Крилоському городищі.

Лише наприкінці XIX ст. Т. Зем'єнцький, якого підтримав О. Чоловський, а пізніше Я. Пастернак, прийшли до висновку, що «Галичина могила» – це одинокий курган, який знаходиться на найвищій точці в ур. Качків.

Почалися її розкопки. Однак вони не дали очікуваних результатів і не принесли радості першим дослідникам. Могила мовчала. У 1883р. Т. Зем'єнцький зробив обміри могили. В цей час її висота доходила до трьох метрів від сучасної поверхні, а діаметр – 36 м (нагадаємо, що сучасний уточнений діаметр могили 50 м, а висота 1,5 м). Траншеї, закладені ним в насипі кургану, дали лише «невизначні фрагменти кераміки, вуглики і одну кісточку».

В 1911 р. розкопки могили продовжив місцевий священик Й. Пеленський, заклавши дві перехресні траншеї у насипі кургану. Йому також не вдалося простежити залишків поховання.

В 1914 р. почалася Перша світова війна. Уже через рік у село Крилос, на полях якого знаходиться княжий Галич, приходять одна з частин російських військ. Починається будівництво військових фортифікацій. В насипі «Галичиної могили» будуються два бліндажі з вхідною траншеєю до них. Це привело до знищення верхньої частини кургану, його насип значно понизився. В післявоєнні роки курган являв собою лише невисоке розоране підвищення. Таким побачив його в 1934 р. проф. Я. Пастернак, коли прибув у Галич з експедицією та серйозними намірами розпочати планомірні широкі археологічні дослідження княжого Галича.

Прекрасний знавець літопису, Я. Пастернак не міг оминати «Галичиної могили». В разі успіху перед ним розкривалась перспектива знайомства з засновником міста. На відміну від своїх попередників, він відмовився від досліджень кургану шляхом закладання траншей. Я. Пастернак, виходячи із тогочасного фізичного стану могили, закладає розкоп «у вигляді кола» діаметром 15 м. І знову розчарування. У насипі кургану ним були знайдені лише окремі фрагменти кераміки «княжої доби та культури фракійського гальштату». Останні попали в насип могили разом з землею з культурного шару навколишньої території. Слідів поховання або предметів, які вказували б, що воно тут могло бути – не простежено (вся графічна документація попередніх розкопок могили втрачена, або не опублікована в працях дослідників).

Після розкопок могили Я. Пастернак не відмовився від гіпотези, що саме вона отримала назву «Галичиної». Але тепер він трактує її як символічне поховання, біля якого за стародавнім слов'янським звичаєм відбувалася інтронізація князів. Таке пояснення ніби влаштувало археологів, як попередників, так і послідовників Я. Пастернака по дослідженню Галича. В післявоєнні роки в Галичі були відкриті нові храми, житлові, виробничі комплекси, але до 1991 року ніхто з археологів не наважувався ще раз випробувати свою долю на «Галичиній могилі».

Археологічні дослідження 1991 р. були зосереджені в північно-західному секторі кургану (сектор IV). Загальний рівень розкопу доведено до рівня 180 см (від сучасної вершини кургану). Зачистка на горизонті через кожних 0,25 м показала наявність сильно перевідкладеного, мішаного насипу, в якому зустрічалась пізньосередньовічна кераміка, гільзи та шрапнель часів Першої світової війни. Сліди давніх перекопів підтверджували наявність розкопу Я. Пастернака, його попередників та залишків військових бліндажів.

Умовно розбивши курган на чотири сектори, ми зосередили дослідження на старому розкопі Я. Пастернака в секторі III, I, IV, залишивши дві контрольні бровки шириною 1,5 м. Оскільки Я. Пастернак довів свій розкоп до рівня материка, нами вибрано заповнення його розкопу в північно-західній частині кургану до його ж рівня. Тобто наш розкоп доведено до глибини 1,8 м від сучасної вершини кургану.

На цьому рівні (-180 см) виявлено наступні об'єкти: в центральній частині кургану зафіксовано чіткі сліди розкопу Я. Пастернака. Його ширина в нижній частині становила 4,3 м. Заповнення було характерним місцевим гумусом з вкрапленнями викидів.

За межами розкопу Я. Пастернака, закладеного в центрі могили, простежувався чистий, непотривожений первісний насип кургану. Він являв собою темно-сірий шар з вузькими прошарками ґрунту, який по лінії північної бровки доходив на віддаль 12 м від вершини кургану. По західній бровці його розповсюдження сягало 10 м. За межами цього первісного насипу кургану під західною бровою виявлено залишки наземного житла шириною 5 м. Його східна сторона на 0,6 м закрита запливами насипу кургану. На рівні підлоги житла простежено добре збережені обгорілі дерев'яні плахи. В заповненні житла знайдено дуже фрагментарні уламки посудин XII–XIII ст. та значно радніших – фракійського гальштату. Воно простежувалось частково і в III секторі.

Сліди двох наземних жител XII–XIII ст. зафіксовано в північній частині розкопу. В межах розкопу знаходився лише їх південний край.

В розкопі сектору IV виявлено сліди військового рову Першої світової війни, який входив в розкоп Я. Пастернака. В заповненні рову було багато свинцевої шрапнелі та гільз.

Нами планувалось також провести дослідження сектору III, щоб довести його до рівня (-180 см), як і розкопу у секторі IV, і таким чином простежити повністю розкоп Я. Пастернака. Проте у зв'язку з несприятливою погодою (почались затяжні дощі і сніг) розкоп доведено лише на ширину 3,5 м. Крім того, на цій ділянці вдалось зафіксувати південний край розкопу Я. Пастернака і знайти сліди давнього поховання часу спорудження кургану.

В цьому ж розкопі, у секторі II виявлено також сліди військового рову шириною 0,8 м. В ньому знайдено велику гарматну гільзу та розсип шрапнелі. Цей рів (1915 р.) тягнувся з південно-східної сторони насипу кургану в напрямку до вершини кургану. Зальний рівень зачистки східної частини цього розкопу (сектор II) доведено лише до – 185 см. В процесі розчистки чітко простежувалось заповнення та сліди викиду старого розкопу Я. Пастернака, який дійшов до цього рівня на цій ділянці. Як він сам пише, його розкоп доведено до рівня материка лише в пн.-зх. секторі курганного насипу, що підтверджено і нашими розкопками. Треба сказати, що очевидно розкоп Я. Пастернака насправді був, як він пише, діаметром 15 м. Але, очевидно, лише в верхній своїй частині. По мірі заглиблення розкоп звужувався і мав вигляд східчастого котловану (інакше і неможливо було здійснювати викид глини з такого широкого і глибокого котловану).

Під розкопом Я. Пастернака виявлено шар (товщиною 35 см) темного, сильно гумусованого ґрунту, який доходив до передматерика (товщиною 15–20 см). (Рівень материка від сучасної поверхні 2,2 м). На цьому рівні простежено сліди дещо темнішого заповнення невеликої ями. На дні ями (в південній частині) лежала залізна бойова сокира, наконечники двох стріл і дротика, довгий залізний ніж-скрамасакс в дерев'яній оправі. Тут також лежав невизначеного призначення дерев'яний предмет. На рівні верхнього зрізу ями, в її пд.-сх. куті виявлено ще одну залізну бойову сокиру, яка лежала рукояткою вверх. Біля скрамасаксу розчищено пляму круглої форми дуже тонкої золотої фольги в два шари. Діаметр плями 42,6 см. В центральній частині ями зафіксовано сліди відбитків шкіри та тканини. Сліди тканини виявлено також на поверхні сокири.

На цьому етапі дослідження поховальної ями припинено. Розкоп було законсервовано до наступного сезону. Треба відзначити, що останні дні в розчистці поховальної ями приймали участь запрошені нами науковці відділу археології Інституту суспільних наук АН України (Петегирич В., Філіпчук М., Павлів Д.).

На спільно проведеній нараді, дійшли висновку, що перед нами, очевидно, частина поховальної камери – ями, яка знаходилась в центральній частині кургану. Вона опущена до рівня передматерика. Сліди самого поховання (тілопокладення чи трупоспалення) можна чекати в північній не розкопаній ділянці. Але вже сам поховальний обряд і поховальний інвентар говорить, що курган є місцем захоронення представника дружинного соціального стану. Курган датується X – поч. XI ст.

2.2. Серпень – жовтень 1992 р.

Об'єктом дослідження експедиції у 1992 р. була «Галичина могила» та її оточення в урочищі Качків, де районне товариство «Галицький Собор» планувало спорудження нової церкви і митрополичого комплексу. Згоду на будівництво дала Галицька архітектурно-археологічна експедиція (м. Львів, заст. нач. Лукомський Ю.). Спеціально створена комісія прийшла до висновку, що питання про можливість такого великого будівництва в зоні давнього Галича може бути вирішене, в крайньому випадку, лише після ґрунтовних археологічних досліджень цієї території. Це завдання було доручене нашій експедиції, яка і почала тут розвідкові позапланові охоронні розкопки пізньої осені 1991р.

Як вказувалось у звіті за 1991р., Галичина могила – це одинокий курган, насипаний на найвищій точці урочища Качків. Його розміри: по осі пд.-пн. – 50м; по осі зах.-сх. – 45 м; висота, за уточненими даними – 9 м, сучасна висота збереженої частини насипу становить 1,8 – 2 м.

В 1992 р. продовжено дослідження I-IV секторів кургану і відкрито повністю його центральну частину, в якій знаходилось саме «поховання». Сліди могильної ями (в південній частині кургану) відкрито в 1991 р.

Загальна площа розкопів становить 841 м². В це число входить розкоп 1991 року, який в цьому році був нами поглиблений в процесі завершення досліджень залишків кургану.

Як вказувалось в звіті за 1991 р., курган був поділений на 4 сектори з двома центральними бровками по осі координат. Крім того, одна додаткова бровка залишена в IV секторі. Ширина бровок 1 м.

Як згадано вище, повністю розкопано 3 сектори кургану та частина четвертого. Розкопи виходять за межі курганного насипу, охоплюючи і периферію могили.

В процесі розкопок уточнено діаметр первісного насипу кургану: по осі пд.-пн. – 20м (з крепідю 26 м); по осі зах.-сх. – 19,5м (з крепідю 27м).

Вивчення профілів бровок показало, що їх напластування, а також дерев'яні плахи крепіді залягали відносно рівня денної поверхні під кутом 45°, що вказує на відповідну крутизну схилу земляного насипу кургану (до 45°).

Насип кургану являє собою чистий супіщаний ґрунт світло-сірого кольору з включеннями чорнозему. Разом з тим, в окремих місцях насипу кургану при його основі були виявлені вогнища пізньосередньовічного часу та залишки ям. В центральній частині кургану простежено межі великого розкопу 1934 р. Ярослава Пастернака та залишки двох військових бліндажів і ровів періоду Першої світової війни (1915 р.).

В насипі могили збереглися сліди перехресних траншей з розкопок Й. Пеленського (1911 р.) та Земенцького (1883 р.).

І хоч згадані розкопки попередників та військові бліндажі в великій мірі зруйнували насип кургану, однак всі вони, за виключенням розкопу Я. Пастернака, не потривожили самого поховання. Розкоп Я. Пастернака у вигляді овальної ями діаметром 10 м в верхній частині і 5–8 м в нижній північно-західній його частині дійшов до рівня підшови могили, а в деяких місцях (пн-зах.) навіть до материка. Оскільки, як можна здогадуватись, Я. Пастернак також простежив сліди засипаних бліндажів в цій частині кургану (східній), він довів розкоп до рівня долівки бліндажу, не дійшовши до рівня підшови кургану 10-15 см.

Доводиться констатувати, що цим самим збереглися контури поховальної ями, оскільки в тій частині могили, де глибина розкопу Я. Пастернака досягла її підшови і нижче, край могильної ями в незначній частині був зруйнований. Як нам здається, Я.Пастернак не зумів виділити заповнення ями на рівні давньої поверхні, яка також мала темне забарвлення. Звідси випливає, що військові бліндажі, не дійшовши до рівня могили, тим самим зберегли нижню частину її оригінального насипу товщиною 60–70см, що прикривав собою поховання.

В процесі дослідження насипу могили, в її непотривожений, оригінальній частині знайдено лише окремі дрібні фрагменти кераміки фракійського гальштату. В засипці старих розкопів, військових бліндажів та ям траплялись гільзи та осколки снарядів, шрапнель, патрони та предмети побуту новітніх часів (сміття). До цього ж часу можна віднести ще 5 вогнищ (печей) діаметром 0,8 – 1 м, розміщених на схилах кургану.

Розчистка насипу кургану показала, що земляна його частина закінчується в 9 м від вершини. Дальше починається крепіда з дерев'яних плах довжиною 3–5 м, настелених в радіальному порядку по відношенню до вершини. Діаметр плах 15–30 см (у 1991 р. виявлені залишки дерев'яних плах, які попередньо трактувались як сліди наземного житла).

В східній частині кургану, де рівень поверхні піднімається вгору, в профілі бровок простежено два-три пласти плах. В західній, на схилі – до чотирьох. Таким чином висота крепіді сягала від 0,5 до 1 м. Слід додати,

що обвуглені плахи крепіді простежено не тільки в профілі бровок і стінок, але й при горизонтальній зачистці у всіх секторах кургану. Зокрема в секторі III (південної частини розкопу) на глибині 1 м від сучасної поверхні насипу розчищено п'ять досить добре збережених дерев'яних плах, радіально настелених до вершини кургану. Їх довжина від 0,85 до 2,5 м.

Таким чином, крепіда оточувала по периметру увесь насип кургану і відігравала роль його опорної стінки.

Насип кургану залягав безпосередньо на рівні давньої поверхні, що являла собою темний, гумусований прошарок товщиною 0,2 м, в якому інколи траплялись уламки кераміки фракійського гальштату, вуглики, дрібні шматки обмазки.

В західній частині кургану (сектор III), під його насипом розчищено темну пляму, яка виявилась заповненням неглибокої ями культури фракійського гальштату. Діаметр ями 1,85 м, глибина – 0,85 м. Долівка ями сягала материка.

Чорноземний прошарок з культурними рештками змінюється перехідним шаром товщиною 0,4 – 0,45 м, нижче якого залягає глиняний материк.

Поховання відкрите в центральній частині кургану, на глибині 1,8 – 2 м від його сучасної вершини. Сліди поховальної ями простежено зразу під насипом, на рівні тогочасної денної поверхні. Остання у своїй північно-західній частині була частково зрізана розкопом Я. Пастернака в 1934 р. Її південна частина була виявлена і частково досліджена нами в 1991 р. Яма мала видовжену форму і була орієнтована строго по осі пн.-пд. Довжина (по лінії пн.-пд.) 3,6 м, ширина (по лінії бровки сх.-зах.) 1,45 м. В процесі зачистки поверхні встановлено загальну форму поховальної ями. Вона викликала у нас певне здивування. Яма рівномірно звужувалась з півночі на південь і закінчувалась майже гострим кутом. Північна ж її частина була ширша і закінчувалась півовалом. Таким чином яма мала човноподібну форму. Вона була заповнена ґрунтом сіруватого кольору, з включенням вугликів, дрібних шматків глиняної обмазки, яка досить виразно виділялась на фоні темного, щільного горизонту тогочасної денної поверхні. По краях всього периметру ями, крім тої частини, що була прорізана розкопом Я. Пастернака, простежувались сажисті прошарки. В процесі розчистки встановлено, що вони донизу звужувались і виступали у вигляді обвуглених частин суцільних дерев'яних плах, волокна яких були направлені вздовж всієї східної частини ями. В західній частині дерево не збереглося або проявилось лише у вигляді окремих невеликих сажистих плям. Після його розчистки встановлено, що це одна цільна конструкція, видовбана в стволі товстого стволу дерева, що являв собою човен. Очевидно, він був виготовлений традиційним способом за допомогою тесла і випалювання. Чітко простежено плавний перехід бортової частини човна до придонної і дна. Дно човна залягало на вирівняному дні ями, а його борти щільно прилягали до її стінок. Отже, яма вже з самого початку була споруджена під човен. Довжина човна 3,5 м, ширина в задній (північній) частині – 1,4 м.

Слід відмітити, що задня частина була дещо опущена нижче його носової частини, тому глибина днища човна в північній частині дорівнює 0,4 м від тогочасної денної поверхні (2,4 м від сучасної вершини кургану). Носова частина дещо припіднята і залягає на глибині 0,2 – 0,25 м від рівня тогочасної денної поверхні і 2,2 м від рівня сучасної вершини кургану.

В задній частині човна, 0,2 м від його заднього борту розчищено обвуглену дошку (лавку?) шириною 0,4 м, яка, очевидно, опиралась на борти човна. Вона залягала над залишками деревини дна човна, а її волокна були направлені перпендикулярно до його волокон. Довжина збереженої частини лавки 0,75 м, тобто вона доходила до краю розкопу Я. Пастернака, яким вона і була зрізана. Дошка служила сидінням і з неї управляли стерном, слабші сліди якого також у вигляді сажистих прошарків простежено на рівні давньої поверхні за човном (в середній частині корми) довжиною 0,5 м.

Всі знахідки знаходились у човні: це спорядження знатного воїна, а також предмети, пов'язані з технологією виготовлення човна і його обладнання.

Спорядження воїна знаходилося в носовій частині човна, розчищений в 1991 р. Ми ще раз зупинимось на питанні їх розташування в контексті завершення повного дослідження об'єкту.

Центральне місце в комплексі речей спорудження воїна займав щит, від якого збереглась пляма тонкої золоті фольги круглої форми діаметром 42,6 см. Основа щита не збереглась. Очевидно, вона була дерев'яною або шкіряною на дерев'яному каркасі. Тим більше, що поруч з ним виявлено залишки дерев'яної конструкції, яка складалась із двох стержнів довжиною 0,4 і 0,6 м, котрі з'єднувались дерев'яною перекладиною, що могла служити ручкою, за яку тримали щит. Збережений діаметр стержнів 4–5 см. Між щитом і західним бортом човна лежали залізні предмети спорядження воїна; наконечник дротика і два наконечники стріл, спрямовані вістрям

на схід. В такому ж положенні, вістрям до сходу, лежав залізний ніж – скрамасакс з відбитком дерев'яної піхви. Біля черенків стріл також простежено залишки дерев'яних стержнів. Поряд знаходилась залізна бойова сокира, а також на дні човна розчищено сліди шкіри, що може вказувати на наявність тут сагайдака.

Як вказувалось вище, в човні виявлено сокиру і тесло, що відносяться до знарядь праці, з допомогою яких будувався човен. Залізна сокира з вислим обушком лежала держакон вверху, ніби вона була врубана в борт носової частини човна. Частина дерев'яного топорища біля сокири порівняно добре збереглась. Тесло знаходилось в задній частині човна, під його східним бортом. Як і попередня сокира, положення тесла було робоче, держакон уверх. Сліди держака чітко простежувались у вигляді проржавлених дерев'яних волокон. Крім того, залишився продавлений слід тесла в стінці ями.

Навпроти тесла, на віддалі 0,75 м, на захід від нього, на дні човна розчищено залізний, сильно проржавлений предмет. Після його лабораторної обробки встановлено, що це було залізне окуття з двома кільцями, яке кріпилось до борту човна двома парами загнутих стержнів. Окуття служило для прив'язування човна (швартовки). Цікаво, що згадане окуття було закріплено не до заднього борту (чи переднього), а, судячи з його місцезнаходження, до бічного, правого. В процесі пошуку центральної точки побудови кургану, саме тут і знаходився його центр. Можливо, цей предмет швартовки човна символізував і його останню «вічну стоянку», являючись конструктивним центром всього кургану.

Увесь човен був покритий тканиною, відбитки якої простежувались на залізних предметах окремими плямами.

З викладеного вище стала зрозумілою відсутність слідів поховання. Додаткова розчистка могильної ями та човна не виявила будь-яких слідів ні тілоспалення, ні тілопокладення. З цього випливає, що поховання являло собою кенотаф знатного воїна, можливо, князя, який загинув за межами Галича і навіть галицької землі. Саме захоронення у човні і спорудження такого великого кургану діаметром 26 м і, можливо, висотою до 9 м, а також згадка його в літописі під назвою «Галичина могила» вказує, що він був споруджений на честь сановної особи, скоріше за все – князя. Сама назва могили, а також вказівка літописця про те, що він ще раз повернеться до історії Галичини могили і розкаже про початки Галича, дає підстави вважати, що князь (племінний вождь) міг бути засновником міста Галича.

Таким чином, археологічні дослідження Галичиної могили матеріально підтверджують концепцію М. Грушевського, що в Галичині міг бути захоронений засновник Галича, Він пише: «Очевидно, це мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галича (Галиці) – фундатора-епоніма міста, від котрого воно ніби назвалося, як Київ від Кия, а з тим початок Галича переносився в якісь далекі часи» [Грушевський, 1905, с. 466]. Ця концепція підтверджується також хронологією Галичиної могили. Комплекс речей, зокрема сокири, датується кінцем X – початком XI ст., часом, коли Галич утверджується як ранньосередньовічне місто. Разом з тим, наші дослідження Галичиної могили, спростовують твердження Я. Пастернака, що це символічний насип, позбавлений будь-яких рис поховання. Можливо, Я. Пастернак правий в тому, що Галичина могила одночасно могла бути місцем інтронізації галицьких князів.

З північного боку Галичиної могили, за її межами, на глибині 0,3 м від сучасної поверхні виявлено культурний шар, насичений великою кількістю кераміки та кісток тварин. Вся кераміка, в основному, однотипна, і датується першою половиною – серединою XII ст. Це посудини з високими плечиками, різко відхиленими вінчиками, край яких косо зрізаний. Інколи вінчики мають «кльововидне» оформлення з ледь наміченим внутрішнім жолобком для покришки. Деякі посудини на плечиках мають лінійний орнамент, декілька фрагментів горщиків мають на шийці хвилястий орнамент. Тісто добре відмучене, з домішками піску. Випал міцний.

Крім фрагментів кераміки виявлено залізний ніж з виділеним черенком і прямою спинкою. Довжина 21 см. Знайдено також одне вістря стріли. Вона належить до групи плоских стріл, черешкових, ромбовидних, з найбільшим розширенням в нижній третині. Загальна довжина стрілки 6,5 см найбільша ширина 2,5 см. Крім цього, знайдено декілька залізних маловиразних предметів широкого застосування та уламки фігурної дужки залізного кресала.

На віддалі 6,5 м від краю кріпиди відкрито сліди трьох вогнищ, на глибині 0,5 – 0,7 м від сьогоденної поверхні. Два з них мали глиняну підоснову, третє – кам'яну. Віддаль між вогнищами № 3 і № 2 – 2,9 м, між № 1 і № 2 – 1,8 м. Товщина череня глиняних вогнищ 5–7 см, діаметр – 0,7 – 1 м.

Товщина культурного шару 0,3 – 0,4 м. Він був перекритий сірою землею, яка спливала з насипу кургану. Товщина його 15 – 20 см. Зверху залягав темний шар орного чорнозему. Ширина полоси насичення культурного шару 10 – 11 м.

З північного боку культурний шар доходив до невеликої траншеї, яка опускалась по схилу вниз, в напрямі р. Лукви. Можна думати, що вона мала дренажне значення для відводу води з майданчика цієї частини ур. Качкова. Ширина траншеї 2–3 м, глибина в материк 0,3–0,45 м. За межами цього рову культурного шару не виявлено, він раптово обривається тут. Судячи з характеристики керамічного матеріалу, згадана полоса культурного шару датується XII ст.

Насиченість культурного шару, який охоплював північну і північно-східну частину площі навколо могили, наявність вогнищ, відсутність житлових, господарських будівель вказує, що саме тут, біля Галичиної могили, знаходилась площа, де відбувались урочистості, ритуальні обряди мешканців міста, а можливо і округи. В цьому випадку можна погодитись з припущенням Я. Пастернака, що тут могла проводитись інтронізація князів. В цілому, урочище Качків, яке знаходиться в південній частині городища, між зовнішніми та внутрішніми його валами, могло відігравати роль міської площі. Особливо з початку XII ст., коли Галич стає столицею Володаревичів і Романовичів. На це вказувала би хронологія здобутих знахідок, виявлених на цій території, зокрема біля Галичиної могили.

Зараз ми повертаємось на південний бік периферії Галичиної могили. У продовження розкопу південного сектору (III) могили нами прокладена контрольна траншея шириною 2 м, яка зв'язує курган із розораним валом. Необхідність закладення траншеї була викликана і тим, що в 1986 р. В. Ауліхом (м. Львів) було закладено траншею, яка пройшла і через вал і яка не дала позитивних результатів. Автор розкопок висловив сумнів щодо існування тут валу, і трактував його залишки як «природну складку місцевості».

Наша траншея довжиною 8,0 м проходить через південну частину урочища Качків, перерізаючи вал і рів.

На площі всієї траншеї культурного шару не виявлено, лише на віддалі 39–40 м від краю розкопу розчищено невелику яму діаметром 2 м, яка опущена в материк на 15–20 см. Рівень материка – 45 см. У верхніх шарах ями знайдено давньоруську кераміку X–XI ст., яка характеризується типовими формами з манжетовидними вінчиками і орнаментациєю з хвилястої лінії і горизонтальної полоси із 4-х прямих ліній. В тісті значні домішки зернистого піску. Випал середній. В придонній частині ями знайдено 2 фрагменти кераміки культури фракійського гальштату з внутрішнім чорним лощенням.

Культурний шар виявлено лише на віддалі 55 м від краю розкопу, який і був залишками конструкцій зруйнованого валу і рову. На цій ділянці траншеї простежено сліди досить великої, можливо житлової, споруди культури фракійського гальштату, яка була перекрита зверху шаром X–XI ст. – поч. XII ст.

З внутрішньої сторони валу чітко простежено залишки зрубної будівлі-кліті шириною до 4 м. В стінці траншеї зафіксовано сліди канавки від вкопаних нижніх вінців зрубу. Основа сильно розораного валу мала ширину 11 м. Зовні валу знаходилась траншея шириною 2 м і глибиною 2,1 м (від сучасної поверхні) та дерев'яної стіни типу частоколу.

На віддалі 2,5 м від нього розміщувався і сам оборонний рів шириною 10 м. Його глибина від сучасного рівня 1,7 м. На дні рову знайдено фрагменти посудини XI ст. Її висота 18 см, діаметр в верхній частині 10 см. Денце діаметром 8 см. Найбільше розширення в верхній третині посудини. Шийка висока, вінчики косо зрізані» невиділені. Під ними, вздовж шийки проходить невисокий валик. Під ним – хвилястий орнамент з одної полоси. На плечиках шестириядна полоса лінійного орнаменту.

На зовнішньому схилі валу та між слідами частоколу і ровом, виявлене одне пізньосередньовічне вогнище, аналогічне вогнищам відкритим під час дослідження Галичиної могили. Діаметр 120 см. Глиняний черінь товщиною до 10 см.

Таким чином, нашими дослідженнями встановлено наявність на урочищі Качків ще одного валу і рову, який був зовсім знищений десь на початку XII ст. Пізніше він був розораний, що привело до його виключення з історико-топографічних схем крилоського городища.

Наші дослідження валу дозволяють по-новому інтерпретувати ті залишки валу і рову, які розкопані Ауліхом В.В., і які ним були не зрозумілі (див. Звіт Ауліха за 1986 р.).

Таким чином, археологічні дослідження Галичиної могили та її периферії в 1991 – 1992 рр. відкривають нові можливості для вивчення початків Галича та напрямків його історичного розвитку. Ця пам'ятка датується кінцем X – початком XI ст. і була насипана на одній з найвищих точок історичної території давнього Галича. В кургані було виявлено поховання-кенотаф знатного воїна, можливо князя, який загинув за межами Галича і навіть галицької землі. На думку дослідників, ймовірно сама назва могили дає підстави вважати, що цей князь (племінний вождь) міг бути засновником міста Галича.

2.3. Червень – жовтень 1993 р.

Метою досліджень експедиції у 1993 р. стало, в першу чергу, обстеження методом закладення шурфів і траншей західних околиць давнього Галича і, зокрема, вздовж обох берегів р. Лукви (в межах старих сіл Підгороддя та Четверки). В останні роки тут було нами зібрано на поверхні слов'янську і давньоруську кераміку. Звідси походять і біля 10 випадкових знахідок фібул (колекція проф. М. Фіголя).

Спочатку археологами було проведено розвідкові розкопки методом закладання траншей (1–4) на території с. Підгороддя, вздовж р. Лукви. Науковці виявили сліди багатшарового поселення, яке датується орієнтовно початком I тис. – XIII ст. II тис.

Траншея № 1 розміром 19х2 м (орієнтація пд.-пн.) закладена на віддалі 1 км на захід від крайніх хат с. Підгороддя, в ур. Надстінкою, біля старої силосної ями. Траншея розміщена на східній периферії багатшарового поселення фракійського гальштату, черняхівської культури та Давньої Русі, розташованого на високому лівому березі старого річища р. Лукви. Поселення тягнеться вздовж цього берега до центру с. Підгороддя. Траншея показала, що ця ділянка поселення сильно перекопана і культурний шар знятий при спорудженні та засипці силосної ями. Жовта материкова глина залягала вже на глибині 10-15 см. В траншеї знайдено всього 22 фрагменти кераміки. Більшість з них належало до черняхівської культури та Давньої Русі (XII-XIII ст.). Декілька маловиразних фрагментів відноситься до культури фракійського гальштату.

Траншея № 2 розміром 17х2 м (орієнтація пн.-пд.), закладена на пн.-зх. від крайніх хат с. Підгороддя і 70 м на захід від високовольтного стовпа, в ур. Над корчмою.

Стратиграфія: зверху дерновий шар (20 см). Нижче (20-40 см) – темний шар, який переходить в передматерик і в материк (-0,8 м). В стінках траншеї простежується глиняна обмазка, вуглики, фрагменти кераміки. На глибині 0,5 м від сучасної поверхні в 2,3 м від південного краю траншеї розміщено фрагмент вогнища, яке заходить в західну стінку розкопу. В траншеї і над вогнищем зустрічалась як давньоруська, так і фракійська кераміка. На глибині 0,65 м від поверхні виявлено систему меліоративних труб.

Таким чином, матеріал двох траншей, закладених на високому березі старого річища р. Лукви, дозволяють стверджувати про існування тут великого багатшарового поселення культури фракійського гальштату, черняхівської культури та Давньої Русі. Розташування поселення на віддалі 1 км від Крилоського городища дозволяє говорити про перспективність дальших широких досліджень. У XII-XIII ст. поселення були частиною посаду та округи давнього Галича.

Траншея № 3 розміром 12х2 м (орієнтація зах.-сх.), закладена на правому березі р. Лукви, на віддалі 5 м від сучасного русла, на колгоспному подвір'ї. Траншея розміщена біля потрібної залізобетонної опори високовольтної лінії. В траншеї не виявлено культурного шару. Тут наявний 2-х метровий шар намулу сірого кольору, який закінчується шаром гальки старого русла ріки. Тут, між камінням, знайдено лише один фрагмент сильно обкатаного ліпного черепка, можливо, часу бронзової доби.

Траншея № 4 розміром 8х2 (орієнтація зах.-сх.), закладена в 100 м на схід від траншеї № 3. Стратиграфія: зверху залягав потужний (100 см) шар світло-сірого намулу. Під ним знаходився культурний шар XII-XIII ст. товщиною 45 см, в якому знайдено фрагменти кераміки та тваринні кістки, шматки обмазки тощо. Нижче залягав передматерик (сірий глинистий) товщиною 40 см, який переходив в жовтий материк.

Таким чином, траншеї № 3 і № 4, які закладено на правому березі р. Лукви під Крилоським городищем, показали наявність культурного шару лише XII-XIII ст., який був перекритий потужним шаром намулу від частих паводків, що затоплювали цю низьку надзаплавну терасу.

Згодом археологи продовжили обстеження, картографування Крилоського городища та його околиць і здійснили розвідкові розкопки (траншея шириною 1,5 м) головного оборонного валу в урочищі Плебанія-Сад та виявили сліди чотирьох етапів спорудження укріплень (з X ст. по пізніє середньовіччя). Всі укріплення були спалені.

Ще у 70-80 рр. XX ст. експедицією Інституту суспільних наук (м. Львів) спільно з Івано-Франківським краєзнавчим музеєм (кер. Ауліх В.В.) проводились дослідження в ур. Сад центрального майданчика Крилоського городища. Було закладено ряд невеликих розкопів та серію траншей, зокрема, в пд.-зах. частині майданчика. Однак експедиція не зробила розрізу головного оборонного валу, хоча один із найбільших розкопів пройшов по його північній частині (підніжжя валу) і повинен був виявити залишки спалених клітей, які прилягали до валу. Судячи з планів, вміщених у звітах Ауліха В.В., він прийняв глиняну підсипку над клітьми за материк і не дійшов, таким чином, до глибини, на якій добре читається конструкція валу з багаторазовою підсипкою над різночасовими згорілими будівлями.

Отже, виникла потреба пов'язати розкопані ділянки в урочищі Плебанія-Сад з валом і, зокрема, з могильником. З цієї метою в 1993 р. Галицькою слов'яно-руською археологічною експедицією було закладено розвідкову траншею.

Траншея розміром 26х1,5 м закладена в 4 м на південь від прирізки до траншеї В. Ауліха, що тягнеться зі сходу на захід (перпендикулярно до нашої і в 12 м від основного розкопу у західному напрямку).

Після зачистки траншеї до рівня материка виявлена надзвичайно складна картина нашарувань ґрунту та конструкції валу.

В північній частині траншеї (кв. 9-10), як і у всій траншеї, до глибини 0,2 м йде задернований чорнозем. Глибше починається культурний шар з включенням різноманітних підсипок і будівельними прошарками.

В західній стінці, в кінці траншеї (кв. 10), на глибині 0,95 м від сучасної поверхні простежується яма (№ 1), яка врізана у більш ранню яму (№ 2). Її заповнення більш темне, ніж ями № 2, хоч і прорізане глинистими прошарками. Діаметр ями у верхній частині 0,60 м. Глибина від рівня виявлення 0,65 м, а від сучасної поверхні – 1,40 м. У заповненні ями були фрагменти кераміки XII-XIII ст., однак яма № 1 скоріше всього відноситься до XIII ст. Оскільки вона врізана в яму № 2 з керамікою цього ж часу.

Яма № 2 знаходиться в західній стінці розкопу. Простежена на глибині 1 м від сучасної поверхні. Її глибина 1,40 м від сучасної а поверхні і 0,40 м від рівня виявлення. Долівка ями залягає на материк, довжина ями по стінці траншеї 2,50 м, ширина до стінки 0,90 м. Далі вона заходить в стінку траншеї. Заповнення ями становить собою досить чистий глинистий ґрунт з вугликами у верхній частині, а подекуди і в нижній. Яма була засипана глиною, в ній виявлено чіткі контури стовпкової ями, що пов'язана з чітким темним прошарком, який поступово піднімається до глиняної обмазки спалених клітей валу. Очевидно, ця яма (стовп) пов'язана з цим прошарком. Розміри ями: діаметр 0,35 м, глибина 0,35 м від рівня виявлення і 1,45 м від сучасної поверхні.

Усі описані об'єкти відділяються темною саджистою полоскою (прошарком) від верхніх прошарків, як і спалений шар (кліті).

Далі від ями № 2 у кв. 8 темний прошарок доходить до материка, який тут, на глибині 1,40 м від сучасної поверхні. З цього випливає, що ділянка між кв. 7-10, де відсутній похований чорнозем, а також повністю відсутній культурний шар, була спланована, а земля, можливо, використана для підсипки валу. В кв. 7 простежується незначне заглиблення в материк на 0,20 м, куди опустився і саджистий прошарок, що відділяє нижні шари від верхніх. В кв. 6, рівно посередині квадрату, починається поглиблення з культурним шаром більш раннього часу. Лінія роздільного поділу (саджистий прошарок) продовжується до спалених клітей до лінії поділу між кв. 4-5 (перевірено з допомогою рівня) і аж границі кв. 3-4 починає різко підніматися, визначаючи нижній рівень, спаленої глини клітей. Нижні шари від цієї лінії складають різні прошарки: у кв. 6 зеленувата чиста підсипка з рідкими включеннями дрібних шматків глиняної обмазки, поодиноких каменів, вугликів, фрагментів давньоруської кераміки; глибше – материк. За 0,30 м до кілка № 6 під зеленуватою глиняною підсипкою починається смуга (товстий шар) темного чорнозему з суцільними включеннями глиняної обмазки і каміння, яке в окремих місцях навіть становить вимостку (каміння являє собою крупну гальку). Очевидно, це і є більш ранній культурний шар, засипаний при спорудженні валу. Його товщина 25-40 см. Цей культурний шар, який у кв. 6 починається на глибині 2 м, поступово поглиблюється на відмітці 5 (кв. 5) до 2,60 м, на відмітці 4 – до 3,10 м. (Від нашої роздільної полоски глибина на відмітці 4 до 1,60 м, на відмітці 5 – до 1 м, на відмітці 6 – до 0,35 м). В чорному шарі (кв.4-5) на кам'яній вимостці знайдено кераміку X ст. Цей чорнозем частково опускається все глибше до яру. На ньому фактично зроблені усі підсипки на різних стадіях будівництва укріплень. Над чорноземним шаром суцільна глиняна підсипка різних відтінків глини з включеннями темної землі без культурних залишків.

В кв. 5, на глибині 0,25 м від роздільного шару, 1,90 м від сучасної поверхні, вище від чорнозему 0,25-0,40 м виявлено вогнище з добре опаленим черенем товщиною 5 см. Діаметр череня 0,65 м. Він залягає на насипаній перемішаній глиняній землі. Кераміка XII ст. Черінь фіксує рівень горизонту, відмічений в розрізі саджистою лінією, яка у північному напрямку в кв. 6-7 зливається з роздільною лінією над материком. В кв. 7-10 на віддалі 0,90 м від вогнища, майже на тому ж рівні, розчищена обвуглена нижня обгоріла колода нижньої стінки чітко зафіксованого зрубу. Колода залягає поперек траншеї із сходу на захід (від стінки до стінки). Виявлена на довжину 0,80 м, шириною 0,30 м, глибина – 0,15 м. Від колоди, в південному напрямку по стінці траншеї, йде саджистий шар товщиною 5-10 см, довжиною 3,70 м в межах кв. 3-5. Саджистий шар фіксується в обох стінках траншеї. В східній стінці, на віддалі 1,50 м, від зовнішнього краю колоди, простежено черінь вогнища (або печі) діаметром 0,45 м і товщиною 3-5 см. Можна вважати, що колода і саджистий шар – це і є залишки

зрубу, що примикав до валу. Підсіпка під зрубом була майже ідеально вирівняна, тому саджистий шар зрубу також рівний. Він перекритий глинистим шаром (0,25 м), на якому вже залягає роздільний шар. Колода на глибині 1,90 м від сучасної поверхні і 0,35 м від розділяючого шару, вище чорноземного культурного шару на 0,95-1,20 м, в напрямі до валу.

На віддалі 0,70 м від попереднього зрубу, також на підсіпці валу, яка піднімається поступово вверх, зафіксовано аналогічний прошарок – залишки зрубу уже на валу. Довжина зрубу – 3,90 м, товщина шару – 5-45 см. Найтовща частина являє собою глинистий шар з насиченням суцільними включеннями обпаленої обмазки. На долівці зрубу виступають у стінках траншеї поодинокі каміння. Долівка зрубу по лінії першого кілка 1,60 м від сучасної поверхні і від розділяючого шару 0,15 м. Від цього зрубу, який в кв. «0» закінчується залишками обгорілої колоди, іде обпалена площадка на тому ж рівні, яка опускається по валу вниз до яру. Її довжина 1,30 м. Глибина площадки (її південного краю) – 1,60 м від поверхні. Розділяючий шар в цю частину валу не заходить.

Чорноземний культурний шар, виявлений в кв. 5, опускається поступово до яру на рівень 1,70 м нижче, ніж у кв. 5. На краю яру він був підсипаний темною, а вище глинистою землею товщиною 0,50 м і на вирівняній площадці побудовано крепиду – дерев'яну стіну, залишки якої виявлено у вигляді перепаленої глини і каміння. Є всі підстави вважати, що нижня кам'яна вимостка у кв. 4-5 і чорноземний культурний шар: та згадана стіна (крепіда) становлять нижній горизонт – першу стадію (IX-X ст.) побудови Крилоського городища. Товщина стіни 1 м, висота збережених залишків 0,50 м. Зони знаходяться в кв. 1, на глибині 3 м від сучасної поверхні, в основі валу.

Безпосередньо на роздільному прошарку, в кв. 8-10, чітко простежуються залишки житла у вигляді саджистого шару з уламками деревини, темного гумусного заповнення з включенням шматків глиняної обмазки, фрагментів кераміки XII-XIII ст. Його довжина (по стінці траншеї) – 3,30 м. Але в кінці траншеї (кв. 10) житло прорізано пізньою стовповою ямою. Долівка житла на глибині 1,20 м від сучасної поверхні по лінії 9 кілка. По лінії 10 кілка на 0,90 м у південній частині житла, під стінкою розчищені залишки глиняної печі, яка чітко простежується в розрізі, в стінці. Черинь печі товщиною 3-5 см залягав на долівці. Над черенем, на висоті 10-30 см, простежено розвал куполу печі. Між черенем і куполом піч була заповнена темною землею і глиною. В заповненні житла виявлено кераміку XII-XIII ст. Наявність вугликів і шматків спалених плах на долівці та у його заповненні слід вважати, що це був напівземлянковий зруб. Можливо, житло перебудовувалось. В його нижній частині було щільне заповнення, над яким йде вуглисто-глиняний (глина опалена) прошарок, над яким – рихле заповнення з включенням дрібних кусків обвугленого дерева. За описаним житлом над роздільним шаром (кв. 8-5), тягнеться глинисто-земляна підсіпка товщиною 20-40 см. Вона фактично у південному напрямку доходить до підшви оборонного зрубу (обпалений шар), утворюючи зрівняну площадку перед зрубом. Підсіпка злегка піднімається вверх у привальній частині. Очевидно, вона готувалась спеціально під оборонний вал як частина його конструкції. Справа в тому, що якраз у кв. 5-6 досить різко поглиблювалася площа (давня поверхня), тому необхідно було засипати цей видолонок, який на рівні давньої поверхні, тобто під роздільним шаром був вимощений камінням. Підсіпка мала включення кераміки, кусків обмазки, дрібної гальки, навіть кусків скла. Закінчується підсіпка таким саджистим прошарком, який фактично покриває її на всю довжину.

У кв. 5-1 (1-5) від описаної вище підсіпки тягнеться полоса опаленої до червоного кольору, глини, яка залягає на саджистому розділяючому шарі, що, безперечно, з нею зв'язаний. Ця полоса, що являє собою спалені оборонні зруби, які входять в конструкцію валу, починається рівно на кілку 5 (кв. 5) і закінчується на кілку 1. Її довжина 7,40 м. Початок цієї горілої полоси у кв. 5 починається з обвугленої колоди діаметром 0,30 м, яка простежена в обох стінках траншеї. Товщина горілої полоси 15 см – над стовповою ямою в кв. 3-60 см в середній частині і вище по валу вона звужується. З обох боків (нижнього і верхнього) завершується прошарком згорілих плах-колод, можливо, підлога і верхнє перекриття зрубів. Між кусками опаленої глини є вуглики і попіл, зустрічаються куски перепаленої повторно кераміки. Є всі підстави вважати, що це згорілі кліті на поверхні валу. Глибина горілого шару на кілку 5–1,50 м, 4–1,40 м, 3–1,30 м, 2–1,05 м, 1–0,95 м. Закінчується цей горілий шар обвугленою колодою діаметром 0,35 м, що простежується в обох стінках траншеї. Згадана колода є фактично частиною зрубу, що стояв уже на вершині валу. Це досить добре вдалося простежити, оскільки під західною стінкою розчищено кут зрубу з поперечною колодою, що залягала в опаленій глині (вздовж західної стінки траншеї) в північному напрямку (до кв. 2) довжиною 1,5 м. До цього слід додати, що цей зруб разом з глиняною обмазкою відділяється від горілого шару і становить ніби окрему кліть шириною 1,5 м. Глибина

залягання 0,82-0,90 метра від сучасної поверхні, тобто повністю відповідає глибині горілого шару, що говорить про їх одночасовість та конструктивну єдність. Цей згорілий шар піднімається від площі городища вгору і залягає разом з саджистим роздільним шаром на валу. Насип валу складається з (поперемінно) глинистих і глинисто-земляних полос, які від площі городища піднімаються вгору до вершини валу, а потім різко (від зазначеної колоди) опускаються вниз до яру. Але від опаленого шару на ширину 2,5 м була рівна площадка. У розрізі зазначено три полоси. Вони (тобто підсипка) ідуть вниз по берегу яру, тому нашу траншею прийдесться продовжити в південному напрямку вниз в наступному сезоні.

По вершині валу були крупні фрагменти (куски обмазки), ближче до площі городища у північному напрямку дрібніші куски обмазки. В середині горілого шару також простежуються горілі прошарки. За колодою, в південному напрямку, вже йдуть полоси глини та глинистої темнуватої землі (різко вниз), очевидно, паралельно до берега яру.

Частина валу на вершині має рівну площу шириною 2,3-2,5 м, очевидно, вона була основою дерев'яних укріплень. В середній частині нами було виявлено сліди ями від товстого стовпа, можливо, від більш пізніх укріплень.

Таким чином, горілий шар пустотілих зрубів і підсипка валу під ним представляє другий горизонт споруджених укріплень, що відповідає за часом розквіту Галича як столиці Галицько-Волинської землі. Поки що важко сказати, коли були спалені зруби. В час татарської навали чи де дещо раніше в процесі боротьби з уграми чи міжусобних воєн. В усякому разі, на ділянці житлової площі городища під валом культурний шар, що знаходиться вище прошарків, що відповідають горілому горизонту і не перевищують 20-30 см товщини, значно потужніший, товщиною 0,7-1,20 м. З цього випливає, що життя на городищі після спалених зрубів ще тривало і позначається інтенсивними матеріальними рештками.

Верхні шари на житловій площі городища (кв. 5-10), що пов'язуються з новою підсипкою і ремонтом валу, який ми трактуємо як третю, останню, стадію його функціонування, включають фрагменти житлових і господарських будівель, часто прорізаних пізніми ямами. Вони досить чітко простежуються в обох стінках траншеї у вигляді прошарків кусків опаленої глини, кусків обвугленого дерева, великої кількості кераміки XII-XIII ст., а у верхніх шарах і пізньосередньовічній.

Починаючи з кілка 5 до кілка 3, над горілим шаром зрубів, на темній земляній підсипці розчищено кам'яну вимостку, яка добре простежується в обох стінках траншеї довжиною 4 м. Вона піднімається від житлової ділянки вгору по валу. По кілку 5 каміння залягає на глибині 0,65 м від поверхні, по кілку 3-0,30 м. Очевидно, це був останній ремонт валу.

По вершині валу, над попередньою площадкою, простежено шар дрібної гальки на глибині 20-25 см від сучасної поверхні і шириною до 2 м. Це, очевидно, нова площадка, на якій стояли вже останні пізньосередньовічні укріплення.

Таким чином, можна зробити такі висновки: 1) В X-XI ст. на території найбільшого майданчика Крилоського мису (городища) постала потреба спорудити потужну оборонну лінію, яка би захищала з напільного боку (південного). Тут було часткове пониження рельєфу над природним яром. В зв'язку з цим стало необхідним зробити нарощення вздовж південного краю майданчика шляхом насипання земляного валу, який би вирівняв дану площу під оборонні конструкції. Так був споруджений земляний насип шириною до 14 м і висотою 2 м. На вершині земляного валу споруджується оборонна дерев'яна зрубна стіна шириною 3-3,5 м. Зовні проходив земляний укіс шириною 1,5 м. На віддалі 1 м від нього побудовано ще одну зрубну стіну шириною 3-3,5 м. Стіни складались з окремих пустотілих зрубів, пристосованих для житлово-господарських та військових цілей. В одному з останніх зрубів виявлено вогнище. Ці укріплення згоріли десь в XI ст. 2) В історії Крилоського городища зафіксована коротка перерва в замешканні гори, від якого залишився стерильний прошарок товщиною 10-15 см. 3) Десь в XII ст. знову відновлюються оборонні споруди городища. Вершина валу нарощується на висоту до 1 м і шириною 2,5 м. На ньому будують нову оборонну стіну. А з внутрішньої сторони споруджується потужна зрубна стіна (з окремих клітей). Ширина стіни 7 м. Зовнішня стіна вкопана в вал на 0,6 м, а внутрішня – на 0,3 м. Біля стіни роблять значну підсипку на 0,3-0,5 м, на якій споруджують окремі житлово-господарські будівлі з печами тощо. Останні вже стояли на майданчику городища. Десь в XIII ст. укріплення згоріли. 4) Згодом укріплення знову відновлюються. На місці згорілих зрубів нарощується земляний вал, будуються нові оборонні стіни, до яких з внутрішньої сторони прилягає кам'яна доріжка шириною 3-3,5 м. Проте і ці укріплення скоро були знищені. 5) Після запустіння, десь в XVI ст., будуються нові укріплення, але вже значно слабші. На вершині валу від них залишилися лише сліди кам'яної доріжки.

2.4. Червень – жовтень 1994 р.

Метою дослідження експедиції у 1994 р. було продовження вивчення старожитностей давнього Галича в с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської області, розпочатих на початку 90-х рр. ХХ ст.

Розкоп I закладено в урочищі Над Стінкою, яке знаходиться 1000 м на захід від с. Крилос. Тут, на високому березі (тераси) р. Луква (стариці) розміщене багат шарове поселення, яке виявлено і шурфоване в 1993 році. В зв'язку з тим, що на час розкопок поселення було зайняте під присадибні ділянки мешканців села, розкоп закладено в північно-східній частині поселення, на його краю.

Розкоп 8x10 м, орієнтований довшою стороною по осі пн.-пд. В процесі розкопок, в першому штиху, зібрано дуже незначну кількість кераміки культури фракійського гальштату та черняхівської культури. В другому штиху також виявлено одинокі фрагменти кераміки черняхівської культури, фракійського гальштату та рубежу н. е., а також XII–XIII ст. На рівні третього штиха (-0,40–0,60 м) культурний шар зникає і починається чистий передматерик і материк. Слідів жодних об'єктів не виявлено.

В південно-східній частині розкопу зроблено прирізку 4x4 м. Тут в кв. 6В на глибині 0,40 м. виявлено невелику яму округлої форми діаметром 0,60 м. Стінки ями прямі, дно рівне, глибина 0,20 м від рівня виявлення (0,60 м від сучасної поверхні). Яма заповнена дрібними уламками кераміки культури фракійського гальштату.

В кв. 6-7 Г на глибині 0,40 м від сучасної поверхні відкрито частково споруду, яка була заповнена темною саджистою землею з дрібними уламками глиняної обмазки, вугликами та фрагментами ліпної фракійської кераміки. Стінки споруди прямі, долівка рівна, глибина 0,70 м від сучасної поверхні. Споруда в східній частині заходить в стінку розкопу.

До прирізки розкопу закладено ще один розкоп 8x8 в південно-східній частині. Стратиграфія цієї ділянки аналогічна попередній. В першому-другому штихах знайдено лише окремі маловиразні фрагменти кераміки черняхівської культури та фракійського гальштату.

Таким чином, даний розкоп виявився закладеним на самому краю поселення і дав на жаль дуже обмежений археологічний матеріал. У подальшому необхідно виділити спеціальну площу під розкопи в центральній частині багат шарового поселення.

Розкоп II закладено в урочищі Царинка-Винниця, яке знаходиться на правому березі р. Луква, під Крилоським городищем, біля старого ставу. Розкоп розміщений на віддалі 15 м північніше струмка, який витікає з «Княжої криниці». Розкоп примикав до катодної газопровідної траншеї, де в викидах з неї було виявлено кераміку XII–XIII ст. Розкоп 7x4 м, орієнтовано довшою стороною по осі зах.-сх. Зверху, до глибини 0,70 м від сучасної поверхні простежено чистий, сірий намулистий шар. В його основі (-0,70 м) залягав прошарок сильно насичений коріннями дерев та вугольками. Під ним розміщений культурний шар товщиною 0,60–0,70 м. Він являв собою торф'яний чорнозем з включенням кераміки XII–XIII ст. та кісток. Залишків споруд не виявлено. Ця ділянка зараз дуже зволожена, постійно підступають підземні води.

Очевидно, тут в XII–XIII ст. була частина поселення-посаду княжого Галича. Після загибелі міста, коли були знищені захисні споруди на р. Луква, ця територія зазнала затоплення і життя тут більше не відновлювалося.

Розкоп III закладено в урочищі Воскресенське, яке знаходиться на північному сході околиці села, на високому пагорбі, навпроти урочища Золотий Тік.

Урочище має вигляд невеликого майданчика видовженої (по осі пн.-пд) еліпсової форми, який є мисом піднятим на рівень +10+15 м над рівнем долини правого берега Мозолевого потоку. Поверхня має нахил (-50–1000 см) зі сходу на захід та з півночі на південь. Розмір майданчика 65x30x50 м. Західний схил ескарпований. Зі сходу схил обмежений ярмом-дорогою. В'їзд розміщений з півночі.

На схід від майданчика (через дорогу) розміщений ще один укріплений майданчик. В цілому, тут, в урочищі Воскресенське, в XIII ст. розміщувався очевидно невеликий монастирський комплекс з дерев'яною ротондою-усипальницею та кладовищем.

В центральній частині майданчика в XIX ст. Л. Лаврецьким, в 1941 р. Я. Пастернаком, а згодом в 1980 р. О. Іоаннісяном (м. Санкт-Петербург) та Ю. Лукомським (м. Львів) було досліджено залишки кам'яних фундаментів дерев'яної ротонди. О. Іоаннісяном перед розкопками храму була закладена траншея шир. 2 м, по осі пн.-пд. З метою точної локалізації будівлі. Тоді ним було тут виявлено багато давніх поховань.

В 1994 р. нами було закладено невеликий розкоп 13x3 м (по осі зах.-сх.), на віддалі 6 м на північ від ротонди. Розкоп перетнув (впоперек), таким чином, увесь майданчик. В середній частині розкопу виявлено сліди траншеї О. Іоаннісяна.

Вже на глибині 10–15 см східної частини розкопу з'явилося поховання. Тут зафіксовано 2 рівні поховань: пізніший-раніший. А в цілому вони відносяться до XIII ст. Пізніші поховання порушили попередні, внаслідок чого кістки останніх були зсунуті до краю ям пізніших поховань. В якійсь мірі це дає приблизні розміри ям. Але з іншого боку, ми можемо брати до уваги лише ці пізніші поховання. Вони здійснені на одному рівні з ранніми (на рівні перед материка) і є в цілому дуже неглибокими, а саме -10–35 см.

По краю східної ділянки майданчика проходила кам'яна доріжка від північного центрального входу до ронди, повертаючи в місці траншеї до останньої направо (до південного заходу). Доріжка шириною 2 м стоїть на кам'янистій материковій основі і побудована з каміння-гальки та білого каміння-опоки.

Зліва і справа до доріжки врізаються пізніші поховання. Поховання 1 виявлене на глибині 20 см. Це було витягнуте тілопокладення, голова повернута вправо, права рука лежить на тазу, ліва вздовж тіла. Стать жіноча (дитяча), яма не читається, злегка заглиблена в кам'янисту основу.

З півдня, по краю ями є декілька кісток, в т. ч. тазова кістка більш раннього поховання (знищеного поховання I). Поховання заходить в східну стінку розкопу. Поховання 2, 3, 4, 5 сильно знищені і фіксуються лише окремими скупченнями кісток.

Поховання 6 виявлене на глибині 10–15 см. Це було витягнуте тілопокладення, череп зберігся частково, повернутий прямо, ліва рука лежить на тазу, права на грудях. Стать чоловіча. Поховання в східній частині злегка порушило доріжку. По краю могильної ями розміщені кістки більш раннього поховання. А саме з південної сторони великі кістки скелета, з півночі кістки тазу та двох черепів. Один череп жіночий, другий сильно пошкоджений. З півночі до поховання 6 примикає (на віддалі 70 см) ще одне поховання. Збереглися лише кінцівки ніг, решта знищено похованням 10.

Поховання 10 виявлене на глибині 30 см. Витягнуте тілопокладення, голова повернута вліво, права рука лежить на животі, а ліва на грудях. Стать чоловіча, вік більше 30 років. Довжина скелета біля 160 см. В засипці ями знайдено 2 цвяхи очевидно від труни. З північної сторони до поховання примикає розвал кісток та череп більш раннього зруйнованого поховання. Під стінкою розкопу розміщене ще одне сильно зруйноване поховання (-45 см), яке фіксується скупченням розрізаних кісток та черепа.

Поховання 11 виявлене на глибині 30 см. Витягнуте тілопокладення. Орієнтація – пд-зах. Голова лежить прямо, руки знаходяться на животі. Поховання скелета біля 155 см, стать жіноча, вік більше 30 р. Поховання також є пізнішим, оскільки знищило декілька більш ранніх, кістки яких розміщені вздовж ями, а 2 черепи лежать в головах покійника.

Отже, всього на ділянці 5,5х3 м (крім доріжки) знаходиться біля 17 поховань. Більша частина з них є знищені пізнішими захороненнями. Розчистка старої ділянки траншеї Іоаннісіана виявила суцільний завал людських кісток на глибині 15–30 см.

У західній ділянці розкопу проходить значне пониження поверхні і крім того, тут засвідчено культурний шар XII ст. На цій ділянці розкопу зафіксовано 2–4 горизонти поховань, що ще більше утруднило наші дослідження, оскільки всі попередні знищені найпізнішими. Вони в основному мають зараз вигляд скупчень кісток по краю могильних ям, або просто складені в одній купці.

Поховання 18 виявлене на глибині 60 см. Витягнуте тілопокладення, голова лежить прямо, права і ліва рука на тазу. Довжина скелету біля 135 см. Стать жіноча, вік дитячий. Зліва, на віддалі 15 см від поховання 18 знаходиться поховання 19. Воно розміщене паралельно похованню 18, на тому ж рівні, що є ознакою їх одночасовості.

Поховання 19 – витягнуте тілопокладення, голова повернута вправо, ліва рука лежить на животі, права на грудях. Стать жіноча, вік більше 30 р. Довжина скелета 163 см.

Поховання 21 виявлене на глибині 30 см. Витягнуте тілопокладення, голова повернута вліво, дві руки сильно зігнуті в ліктях догори, вертикально. Стать чоловіча, вік більше 30 р. Зліва і справа від поховання, на краю могильної ями розміщено багато кісток і 3 черепи з зруйнованих раніше поховань.

Поховання 22 знаходиться під північною стінкою розкопу, на глибині 60 см. Витягнуте тілопокладення, голова лежить прямо, обидві руки лежать на животі. Стать жіноча, вік більше 30 р. Довжина скелета 148 см. По обидві сторони ями розміщено багато кісток і 4 черепи з ранніх поховань, зруйнованих останнім (3 черепи біля правої ноги, і біля голови, справа).

Поховання 23 виявлене в центральній частині західної ділянки розкопу (3 горизонт). Витягнуте тілопокладення з сильним відхиленням від осі зах.-сх. А саме пд.-зах.-пн.-сх. Голова повернута вліво, права рука лежить на животі, ліва на тазу. Ноги заходять під поховання 21. Стать чоловіча, вік більше 30 р.

Між двома останніми похованнями, на рівні поховання 23, вище поховання 22 розчищена велика купка кісток та 5–6 черепів.

Поховання 20 (горизонт 2) знаходиться в південно-західному куті розкопу, виявлене на глибині 70 см. Витягнуте тілопокладення зі значним відхиленням, а саме орієнтоване по осі пд.-зах.-пн.-сх. Голова повернута прямо, ліва і права рука лежать на животі. Стать жіноча, вік дитячий, довжина скелета 120 см. Поховання знищило поховання 1 горизонту. На краю могильної ями розміщені скупчення кісток більш раннього, знищеного ним поховання. Нижче 5–6 см, в районі голови розчищено череп раннього поховання. Ще один череп виявлено в куті розкопу, на тому ж рівні. Зверху, над похованням – 50 см, було засвідчено залишки ще одного поховання (очевидно горизонт 3 або 4), яке погано фіксувалося.

Поховання 24 виявлене в північно-західному куті розкопу, на глибині 50 см. Витягнуте тілопокладення, голова розчищена під стінкою розкопу, руки складені на животі. Стать не визначена, вік дитячий. Вище поховання (- 40 см) розчищено окремі скупчення розрізнених кісток зі знищених поховань.

Таким чином, біля ротонди, в урочищі Воскресенське, виявлено сліди кладовища, яке було синхронне храму, а саме XIII ст. Кладовище існувало довго, засвідчено 3–4 горизонти поховань. Останні могли тут проводитися до початку XIV ст. Збереження людських кісток надзвичайно погане: сильно понищене оранкою, а також пізнішими захороненнями, які зруйнували ранні. Обряд типово християнський, поховання безінвентарні. Могильні ями доходять до рівня материка-передматерика, а в цілому дуже неглибокі. Контури ям не простежуються, тому розміри не визначені. Лише в одному випадку знайдено декілька цвяхів, які говорять про існування в окремих випадках дерев'яної труни. Поховання в більшості по статі – жіночі, лише декілька чоловічих та дітей. Звертає увагу на себе факт руйнування попередніх ранніх поховань, кістки яких просто без будь-якого порядку розсувались на краї ям, а інколи згрібались по 2–3 особи в одну купу. Тому розкопки і розчистки поховань дуже важкі, а остеологічний матеріал поганий для антропологічних визначень.

У 1994 р. в Крилоському городищі, в урочищі Сад було продовжено охоронні археологічні розкопки в західній частині центрального майданчика городища. Зокрема, вивчалися західні лінії укріплень, дослідження яких було розпочато В. Ауліхом. Проте, даний дослідник залишив поза увагою розкопки крайніх ділянок схилів, що не дало йому можливості зробити вірних висновків щодо складної стратиграфії західних укріплень. Ці невеликі, недокопані ділянки і стали метою наших досліджень.

Траншея 1 розміром 8х2 м закладена на західному схилі в урочищі Сад і була продовженням траншеї В. Ауліха закладеної ним в 1976 р. на рівній площадці між двома західними ескарпами. Траншея В. Ауліха дійшла лише до східного ескарпу. Траншея прокопана до материка на глибину від 0,40 на західному схилі ескарпу до 2,80 м на його гребені.

1-й горизонт (ранній X – XI) залягав на глибині 2,70 м від сучасного рівня гребеня ескарпу. Він знаходився на поверхні давнього передматерика сірого кольору. На віддалі 1,90 м від східної стінки траншеї виявлено сліди повздовжнього рівчака шир. 40 см, який було вкопано в передматерик і материк 50 см. Можливо він являє собою залишки оборонної дерев'яної стінки, заглибленої на одну колоду в землю. На віддалі 2 м на захід від нього виявлено ще одну повздовжню траншеєвидну яму шир. 1,70 м, яка була заглиблена на 90 см до рівня материка. В заповненні було багато вугликів.

В східній частині траншеї виявлено сліди заповнення будівлі X–XI ст., в якій знайдено фрагменти кераміки, кістки, вуглики. Над рівнем передматерика зафіксовано шар жовто-сірої чистої щільної підсипки товщиною 30–40 см. На ньому залягав культурний шар XII–XIII ст.

2-й будівельний горизонт (XII–XIII ст.). Очевидно після знищення оборонних будівель X–XI ст. була зроблена на їх рештках підсипка-платформа для оборонних стін XII–XIII ст. Товщина культурного шару 2 горизонту в траншеї становила 10–20 см. Особливо чітко він простежується в східній частині траншеї. В центральній частині траншеї виявлено сліди великої зрубної будівлі, яка фіксується двома повздовжніми рівчаками і одним поперечним. Ширина рівчаків 40–50 см і глибина 30–40 см. В них знаходились вкопані нижні вінці зрубної стіни. В заповненні знайдено багато вуглин. Ширина будівлі 4,80 м (внутрішня). Вона стояла на рівній платформі, на краю берега схилу. Зовнішня стінка, для підсилення, була опущена на 1,40 м нижче загального рівня, на схилу ескарпа. Біля внутрішньої стіни, на віддалі 70 см від неї виявлено черинь печі діаметром 50 см. Біля східного краю череня фіксуються залишки згорілої дерев'яної колоди діаметром 15 см. Біля печі знайдено окремі фрагменти кераміки XII–XIII ст. Під знаходилась в північно-східному куті пустотілого оборонного зрубу-стіни.

3-й горизонт (пізньосередньовічний). В цей час проведено найбільші будівельні роботи в цій частині (західній) центрального майданчика городища. На місці знищених укріплень XII–XIII ст. було зроблено кам'яну

вимостку – основу під нові укріплення. Вимостка являла собою шар каміння-гальки і цегли (з розмірами: шир. 12 см, товщина 8,5 см) товщиною 20–25 см. На ній, між камінням, виявлено окремі фрагменти кераміки XII–XIII ст. та пізнього середньовіччя. В місці рівчаків від зрубних стін давньоруського часу простежується деяке просідання кам'яної вимостки. На цій кам'яній підоснові і були споруджені потужні дерев'яно-земляні стіни-вали. Зокрема, в зовнішній частині, над схилом був насипаний вал з щільно утрамбованої білої, дрібно-колотої опоки (вапняка). Ширина валу 4,5 м, висота в східній частині до 2 м. З внутрішньої сторони цієї стіни-валу знаходився ще один вал насипаний з щільно утрамбованої жовто-сірої глини. Ширина валу 4,5–5 м. Внутрішня частина валу виявлена в траншеї В. Ауліха. В ній же, перед валом, простежено невелику кам'яну вимостку-доріжку шир. 1,5 м. В. Ауліх датує даний комплекс лише давньоруським часом (XII–XIII ст.). Крім того, у своєму звіті, опублікованому у Львові у 1997 році на сторінках 23–24 робить висновок про існування тут зовнішнього валу і внутрішнього рову.

Таким чином, наші розкопки західної оборонної лінії центрального майданчика городища, підтвердили висновки зроблені на основі вивчення південної лінії оборони. А саме, про існування 3-х будівельних етапів спорудження оборонних систем: 1) в X–XI ст.; 2) в XII–XIII ст.; 3) в пізньому середньовіччі (в XVII ст.).

Якщо траншея №1 була продовженням траншеї В. Ауліха з західного боку і її завданням було розкрити структуру крайньої західної оборонної лінії, то траншея № 2 є продовженням шурфу В. Ауліха із східного боку. Вона розкриває підніжжя східного схилу ескарпу. Траншея № 2 знаходиться в 14,20 м від траншеї № 1 по лінії шурфу В. Ауліха. Прив'язуючи її до згаданого шурфа, ми вклинились у цей шурф В. Ауліха на довжину 80 см. Загальна довжина траншеї № 2 становила 5,50 м при ширині 1 м.

Під дерновим шаром відкрито чорноземний прошарок до глибини 0,45 м. Він залягає безпосередньо на глиняному матеріку, що вказує на те, що площадка шириною 17 м була спланована і вирівняна під забудову у пізньому середньовіччі. Вона прекрасно збереглася по периметру схилу-ескарпу і добре виділяється на сучасній поверхні. Східний край площадки шир. 2,5 м дещо підвищений (на висоту до 60–35 м). Розкопками встановлено, що в підніжжі ескарпу знаходилась кам'яна вимостка, по всьому периметру, шириною 2,40 м. Вона являла собою шар великих, спеціально підібраних каменів-ріняків, товщиною 10–20 см, викладених в один шар. Між камінням, в окремих місцях є забудова з дрібної гальки та дрібноколотого щебеню. Окреме каміння було пропалене і покрите саджистим прошарком. Очевидно вони взяті із більш ранніх зруйнованих і згорілих споруд (печей). Між камінням розчищено фрагменти кераміки як пізньосередньовічного часу, так і XII–XIII ст. Над вимостою, у стінці траншеї чітко простежуються включення глиняної обмазки, дрібної гальки, вугликів. Це, очевидно, результат напливу з верхнього майданчика городища. Дана кам'яна вимостка, очевидно, відігравала роль кам'яної доріжки (шир. 2,40 м), яка проходила вздовж підніжжя схилу ескарпу і датується XVII ст.

Траншея № 3 прокладена по лінії траншеї № 1–№ 2 у верхній частині східного ескарпу. Східний край траншеї доходить до поперечної (північно-південної) траншеї В. Ауліха. Довжина траншеї 5,5 м, шир. 1,5 м. Під дерновим шаром знаходиться темний прошарок товщиною 0,70 м з включенням пізньосередньовічної кераміки. На глибині 0,70 м, в основі цього прошарку, в кв. 2, відкрито залишки глиняної печі. Устя орієнтоване в пд.-сх. напрямку. Ширина печі 0,55 м, довжина устя 0,40 м, ширина 0,38 м. Стінки печі збереглися на висоту до 10 см. Їх товщина 5–7 см. Товщина череня 4–5 см. В печі виявлено фрагменти пізньосередньовічної кераміки та уламки пізньосередньовічної цегли, товщиною 5,5 см, ширина 16 см, довжина не збереглася.

В західній частині траншеї (кв. 2–3), нижче насипаного шару іде чорноземний саджистий прошарок товщиною 10–20 см, нижче перехідний шар товщиною 0,40–0,50 м і на глибині 1,35 м починається глиняний матерік. Судячи з даної стратиграфії, верхній край ескарпу був насипаний (спланований) у пізньосередньовічну добу. Дещо складніша стратиграфія виявлена в східній частині траншеї. Тут під шаром пізнього середньовіччя, який закінчується згаданою пічкою, чітко виділяється саджистий чорноземний прошарок товщиною 20–30 см з керамікою XII–XIII ст. Нижче простежується змішаний з жовтуватої землі із включенням кусків обвугленого дерева шар. Він виглядає як підсіпка, зроблена для вирівнювання площі в XII–XIII ст. Оскільки він залягає на коричнево-темному однорідному заповненні більш раннього житла. В траншеї розчищено його південну стінку у вигляді суцільної, досить добре збереженої колоди на глибині 1,85 м від сучасної поверхні. Довжина відкритої частини колоди 1,5 м, товщина 10 см.

В західній частині колода заходить під пічку, де розміщений південно-західний кут цього напівземляного житла. Східна частина житла очевидно попала в старі шурфи В. Ауліха. Житло за відкритою його південною частиною в нашій траншеї було заглиблене в материк на 0,75 м. Долівка материкова. На долівці

лежить вуглистий прошарок, товщиною 10–12 см. Тут виявлено декілька дуже фрагментованих уламків посуду X–XI ст.

Таким чином можна зробити такі висновки: 1) Розкоп I закладений в урочищі Над Стінкою, яке знаходиться 1000 м на захід від с. Крилос. Тут, на високому березі (терасі) р. Луква (стариці) розміщене багатопоселення, яке виявлено і шурфоване в 1993 році. Розкоп I виявився закладеним на самому краю поселення і дав на жаль дуже обмежений археологічний матеріал. 2) Розкоп II закладено в урочищі Царинка-Винниця, яке знаходиться на правому березі р. Луква, під Крилоським городищем, біля старого ставу. Очевидно, тут в XII–XIII ст. була частина поселення-посади княжого Галича. Після загибелі міста, коли були знищені захисні споруди на р. Луква, ця територія зазнала затоплення і життя тут більше не відновлювалося. 3) Розкоп III закладено в урочищі Воскресенське, яке знаходиться на північному сході околиці села, на високому пагорбі, навпроти урочища Золотий Тік. Біля ротонди, в цьому урочищі, виявлено сліди кладовища, яке було синхронне храму, а саме XIII ст. Кладовище існувало довго, засвідчено 3–4 горизонти поховань. Останні могли тут проводитися до початку XIV ст. Збереження людських кісток надзвичайно погане: сильно понижені оранкою, а також пізнішими захороненнями, які зруйнували ранні. Обряд типово християнський, поховання безінвентарні. Могильні ями доходять до рівня материка-передматерика, а в цілому дуже неглибокі. Контури ям не простежуються, тому розміри не визначені. Лише в одному випадку знайдено декілька цвяхів, які говорять про існування в окремих випадках дерев'яної труни. Поховання в більшості по статі – жіночі, лише декілька чоловічих та дітей. Звертає увагу на себе факт руйнування попередніх більш ранніх поховань, кістки яких просто без будь-якого порядку розсувались на краї ям, а інколи згрібались по 2–3 особи в одну купу. Тому розкопки і розчистки поховань дуже важкі, а остеологічний матеріал поганий для антропологічних визначень. 4) У 1994 р. в Крилоському городищі, в урочищі Сад було продовжено охоронні археологічні розкопки в західній частині центрального майданчика городища. Зокрема, вивчалися західні лінії укріплень, дослідження яких було розпочато В. Ауліхом. Проте, даний дослідник залишив поза увагою розкопки крайніх ділянок схилів, що не дало йому можливості зробити вірних висновків щодо складної стратиграфії західних укріплень. Ми у свою чергу намагалися дослідити ці лакуни (недокопані ділянки). Наші розкопки західної оборонної лінії центрального майданчика городища, підтвердили висновки зроблені на основі вивчення південної лінії оборони. А саме, про існування 3-х будівельних етапів спорудження оборонних систем: 1) в X–XI ст.; 2) в XII–XIII ст.; 3) в пізньому середньовіччі (XVII ст.).

2.5. Липень – вересень 1995 р.

Метою дослідження експедиції у 1995 р. було продовження вивчення старожитностей давнього Галича в с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської області, розпочатих на початку 90-х рр. XX ст.

Розкоп №1 знаходився в пд.-зах. частині основного центрального майданчика городища, де, очевидно, розміщувався князівський замок XII–XIII ст. давнього Галича.

Розкоп прив'язано до траншеї 1993 р. Він закладений з метою музеєфікації оборонної системи першого основного валу князівського замку – дитинця Галича. Квадрати розкопу №1 також відповідають квадратній сітці траншеї 1993 р. Розміри розкопу 16x16 м. Зони визначені тим, що розкоп займає проміжок площі між траншеєю 1933 р. з західного боку та ще більш раннім розкопом 80-х років В. Ауліха. Розкоп поділено на 3 сектори, розмежовані бровками шириною 1 м. 1-й сектор – шириною 5 м; 2-й сектор – шириною 4 м; 3-й сектор – шириною 5 м.

Стратиграфія: вверху йде дерновий шар на всій площі розкопу товщиною 0,25 м. Нижче чорнозем, який у секторах 2–3 доходить до – 0,30–0,40 м. У першому секторі дерновий шар залягає на насипі валу жовтого кольору. Нижче в усіх секторах починається культурний шар пізнього середньовіччя.

Відповідно до плану музеєфікації у кв. 1БВ – 8БВ прокопано до глибини виявлення прошарку X–XI ст. В усіх інших квадратах розкопу – до виявлення кам'яної вимостки останнього третього горизонту пізнього середньовіччя. У першому секторі – до появи горілих зрубів XII–XIII ст.

Сектор 1. У цьому секторі (в кв. 1–3 В-Ж) прокопано насип валу до глибини 0,45 м від сучасного рівня. На глибині 0,25–0,30 м по всій площі розчищено розрізнені скупчення переважно крупної гальки, якою було вимощено гребінь валу після знищення оборонних стін XIII ст. Вимостка сильно порушена оранкою. В кв. 1–3 БВ було прокопано до 1,70 м. На глибині – 0,25 м виявлено залишки будівлі (вежі?), долівка якої простежена на глибину – 1,32 м. Вона прорізала глиняну обмазку XII–XIII ст. Будівля розміром 3,30x3,15 м. На віддалі

0,50 м від західної та північної стінок було виявлено добре збережену глиняну піч, яка знаходилась у пн.-зах. куті. Вона мала підковоподібну форму і була звернена устям на схід. Стінки збереглися на висоту 0,15–0,20 м. Товщина череня 5 см. Розміри печі 0,75х0,95м. Перед пічкою знаходилась яма діаметром 0,40 м, заглиблена в долівку на 0,15 м. Будівля мала темнувате заповнення, що досить чітко відрізнялось від глинястого насипу валу. В заповненні знайдено багато уламків гончарної пізньосередньовічної кераміки. Крім керамічних виробів, знайдено залізний ніж, ножиці, замок, цвяхи. Вони датуються цим же часом (к. XVI – поч. XVII ст.). Дана будівля безперечно входила в систему пізньосередньовічних оборонних конструкцій і може вважатися сторожовою вежею.

Нижче рівня заглибленої вежі в оборонний вал XII–XIII ст. вдавнено в основі насипу залишки згорілих деревинних конструкцій, зокрема рештки плах, основи клітей поперечної стіни. Ширина плахи 0,20–0,25 м. Збережена довжина (до бровки) 2 м. На підлозі клітей знайдено лише декілька фрагментів кераміки XII–XIII ст. Під підлогою, виявлено невелику ямку 1х1 і глибиною 0,35 м. Вона була заповнена сірим ґрунтом, а на дні – сажистим шаром.

Нижче рівня давньоруських (XII–XIII ст.) згорілих оборонних клітей валу знаходиться глиняна підсипка товщиною 0,35–0,45м. Вона перекрила згорілі рештки укріплень X–XI ст. Останні являють собою сажистий прошарок з включенням обвуглених кусків дерева та обмазки. В кв. 2–3 БВ цей прошарок ще зберігає включення каміння-гальки. Самі залишки клітей X–XI ст. залягають на потужній глиняній підсипці до 3 м. Ширина клітей X–XI ст. 3,5 м. Вони знаходились на гребені валу в кв. 1–3 БВ. Підлога кліті дещо піднімається вгору до гребеня валу. Оборонна кліть X–XI ст. також стоїть на потужному глиняному валі, який споруджений як платформа на краю яру, піднімаючи його край (штучно) до рівня майданчика.

Сектор 2 (кв. 4–5 БВ). Тут прокопано до глибини 1,40 м. На глибині 5,50–1 м відкрито потужну кам'яну вимостку, яка добре збереглася по всій площі. Це продовження пізньосередньовічної вимостки, що покривала увесь внутрішній схил валу. Під підпискою, як і в першому секторі, виявлено потужний шар опалений – залишки згорілих зрубів оборонного валу XII–XIII ст. Їх південна частина розчищена нами в секторі №1. Товщина спалення по південній бровці сягала 0,70 м, по північній – 0,30 м. Таким чином, загальна ширина (пн.–пд.) в обох секторах досягала 8,95 м.

У підоснові опаленого шару, що являв собою сипку перепалену (до червоного) глину, виявлено сажистий прошарок – залишки дерев'яної підлоги. Тут розчищено горілі плахи дерев'яного зрубу двох оборонних клітей. Перша кліть починалась від гребеня валу. В секторах №1–№2 виявлено і поперечні стіни зрубу. Довжина виявленої плахи дорівнювала 7 м, ширина – 0,20–0,25 м. До неї, по тій же лінії, примикала інша плаха другої кліті, що знаходилась у кв.5 Б. У цілому можна реконструювати наявність двох клітей – двох рядів оборонної стіни, спорудженої на валу X–XI ст. Внутрішні кліті мали печі. Залишки одної з них відкрито нами в пд.-сх. куті зрубу. Її розміри 0,60х0,70 м.

Загальні розміри клітей: зовнішні – довжиною 4,5 і шириною 5 м, внутрішні – довжиною 4,5 м і шириною 3,5м. Перепад висот підлоги клітей 1 м.

У секторі 2, під оборонними клітями XII–XIII ст., як і в секторі 1, також виявлено оборонні стіни X–XI ст. Ширина цих зрубних клітей X–XI ст. дорівнює 3,5 м.

Сектор 3. В секторі (кв. 6–8 БЖ) знято культурний шар до глибини 0,70 м. У кв. Б дійшли до глибини 1,40 м. Стратиграфія тут ідентична, як і в секторах №1 та №2.

Отже, розкоп №1 знаходився в пд.-зах. частині основного центрального майданчика городища, де, очевидно, розміщувався князівський замок XII–XIII ст. давнього Галича. Він закладений з метою музеєфікації оборонної системи першого основного валу князівського замку – дитинця Галича. Дані роботи будуть продовжені в 1996 р. Всі вони відповідають проекту майбутньої музеєфікації (під павільйоном) цієї ділянки оборонних стін Галича X–XI ст., XII–XIII ст. та XVI–XVII ст.

Розкоп II. Його закладено біля південно-східної частини (митрополичого палацу) будинку Крилоського краєзнавчого музею, в двох метрах від його стін. Розміри розколу 8х5 м (40 м²). Розкоп орієнтовано відносно будівлі, довшою віссю по лінії сх.-зах.

Стратиграфія: до глибини 0,40 м від сучасної поверхні знаходиться шар будівельного сміття (вапно, бита цегла, каміння). Глибше, там де немає пізньосередньовічних ям, залягає культурний шар XII–XIII ст. У кв. 2 ВГ на глибині 0,80 м розчищено шар сильно обпаленої глини, прорізаної двома обгорілими плахами – залишки наземної будівлі XII–XIII ст. Довжина однієї з них (південна) має 0,80 м і товщину 0,20 м. На північ від південної стінки розчищено ще одну обвуглену плаху на глибині 3,80 м. Вона має вигляд, швидше за все дошки

шириною 0,40 м, може також вважатись за залишки тут дерев'яної підлоги, що фіксується суцільним обвугленим шаром, який займає увесь північно-східний кут споруди. Ці залишки підлоги зверху перекриті суцільним шаром глиняної обмазки товщиною до 0,20 м. Її можна сприймати як розвал стелі і стінок будівлі. В кв. 2 В, на рівні підлоги, виявлено 5 роздавлених скляних браслетів і залишки бронзового предмета (підсвічника). Крім того, на долівці знайдено окремі невеликі фрагменти кераміки XII–XIII ст.

Під північним краєм розкопу, в межах будівлі, на глибині 0,60 м, виявлено пізньосередньовічну пічку-сушарку фруктів. Її довжина 1 м. Західний край пічки виходив за межі розкопу.

Давньоруське житло (XII–XIII ст.) з усіх сторін було сильно знищене пізньосередньовічними та новітніми ямами з камінням і цеглою. Тут знайдено і декілька великих кам'яних блоків з Успенського собору.

Центральну частину розкопу займали сучасні ями. Найбільша з них, що простежується з рівня сучасної поверхні, має розміри 3х3,33 м. Вона використовувалась для гасіння вапна. В північній частині розкопу чітко виділяється велика яма від вибуху снаряду, осколки якого тут виявлено.

У східній частині розкопу (кв. 4–5 ВГ), на глибині 0,8–1,10 м розчищено шар глиняної обмазки розміром 2,80 х 2,50 м. В основі цього обпаленого шару простежено глиняну підсіпку, в якій знайдено фрагменти сучасної цегли і підкову. В цілому в розкопі майже всі ями є новітнього походження. Цим же часом датуються і окремі виявлені тут вогнища і печі.

Отже, нами виявлено залишки давньоруського житла (XII–XIII ст.). Це помешкання з усіх сторін було сильно пошкоджене пізньосередньовічними та новітніми ямами з камінням і цеглою. Крім того, тут знайдено і декілька великих кам'яних блоків з Успенського собору.

Розкоп III закладено в 25 м на північ від розкопу №1. У 1994 р. тут було закладено нами траншею 3 з метою проведення розрізу верхньої західної тераси. Вона була розміщена перпендикулярно до засипаної траншеї В. Ауліха (у 1977 р.).

У 1995 р. на місці траншеї 3 нами закладено розкоп розміром 5х10 м.

Стратиграфія: верхній шар – чорнозем товщиною 0,40–0,80 м. Зверху задернований. Під ним починаються насипні прошарки, де темна земля чергується з прошарками глини з включеннями каміння, глиняної обмазки, уламків кераміки. Материк з'являється на глибині 0,70–1,10 м.

У західній частині розкопу, в кв. В-Г, по краю тераси на всю довжину розкопу, на глибині 0,45–0,70 м від сучасної поверхні, розчищено шар каміння-гальки. Це кам'яна вимостка лежала на темній земляній підсіпці, в якій знайдено кераміку XII–XIII ст. Ширина кам'яної вимостки 0,80–3 м. Вона очевидно датується пізньосередньовічним часом і використовувалась (як і на валах) для зміцнення краю тераси, і як хідник. У траншеї 3 (1994 р.) тут, на вимостці, було знайдено велику цегляну піч. Піч звернена устям до сходу. Розмір її 0,50 х 0,50 м.

У розкопі виявлено ряд ям від стовпів-опор великого будинку. В кв. 4–5 БГ розчищено 4 ями: яма №1 (кв. 5 Б) має округлу форму і вертикальні стінки. Глибина 1,60 м від сучасної поверхні. Від рівня виявлення 0,80 м. Діаметр ями 0,80 м. Заповнення ями – глиниста земля з включенням кераміки XII–XIII ст.; яма №2 (кв. 5 ВВ) розміщена на віддалі 1 м від ями №1. Вкопана в материк на 0,75 м. Форма округла, стінки вертикальні, дно рівне; яма №3 знаходиться на віддалі 0,75 м на захід від ями №2. Її діаметр 0,90 м. Заповнення ідентичне попереднім; яма №4 (кв. 4-БГ), на віддалі 1 м від ями №3. Діаметр ями 1 м. На 0,70 м вкопана в материк. Знаходиться під кам'яною вимосткою.

Західні ями: яма №5 діаметром 1 м і глибиною 0,45 м. Дно рівне, стінки вертикальні. Яма знаходиться на 0,40 м нижче кам'яної вимостки, під нею. Слід зазначити, що тут простежується дві вимостки: рання і пізня. Рання – давньоруська (XII–XIII ст.) – знаходиться між західними ямами. Пізня – пізньосередньовічна, покриває всі ями; яма №6 діаметром 0,85 м і глибиною 3,50 м. Віддаль між ямами 5 і 6 дорівнює 0,90 м, між ямою 4 і 5 – 0,50 м, 6 і 7 – 0,65 м, 7 і 8 – 0,70 м; яма №7 діаметром 0,90 м і глибиною в материк 0,40 м. Стінки вертикальні, дно рівне; яма №8 діаметром 0,85 м і глибиною 0,45 м.; яма №9 діаметром 0,87 м і глибиною 0,55 м; яма №10 залишилась у нерозкопаній ділянці розкопу, під яблунею. На віддалі 1,5 м від ями №9 виявлено яму №19 діаметром 1 м і глибиною 0,45 м.

Північну сторону будівлі визначали: ями №11–15, вони відкриті під північною стінкою розкопу, що дало можливість додатково простежити їх стратиграфію щодо загальної стратиграфії розкопу і будівель; яма №11, яка більшою частиною заходить у північну стінку розкопу і залишилась недослідженою до кінця; ями №12–15 також заходять у північну стінку розкопу, що не завжди дає можливість точно визначити їх розміри. Діаметр ями №12 0,95 м, глибина 0,55 м в материк 1,95 м від сучасного рівня поверхні; яма №12 знаходиться на віддалі 3,60 м від ями №11; яма №13 відкрита на віддалі 0,90 м від ями №12. Її діаметр 0,85 м і глибина 1,85 м від

сучасної поверхні; яма №14 знаходиться на віддалі 0,70 м від ями №13. Її діаметр 0,77 м, а глибина 0,60 м в материк; яма №15 заходить у північну і східну стінки розкопу. Знаходиться на віддалі 0,75 м від ями №14. Діаметр ями 0,90 м, глибина 3,77м/2,10 м від сучасної поверхні.

Східні ями (внутрішні): яма №16 діаметром 0,90 м і знаходиться на віддалі 1,30 м від ями №15. Заповнення – жовта глина (ймовірно забутовка); яма №17 знаходиться на віддалі 0,45 м від ями №16. Діаметр ями 0,45 м і глибина 0,20 м; яма №18 діаметром 0,45 м і глибиною 0,35 м. Зверху з кам'яною обкладкою.

Таким чином, всі виявлені нами стовпові ями (південні, західні і північні) окреслюють будівлю довжиною 12 м. В ямах знаходились великі (діаметром 3,70–0,80 м) вертикальні колоди-«свай», що служили фундаментом, на якому стояли вже нижні вінці зрубної стіни. Вивчивши матеріали звіту В. Ауліха за 1971 р., в його траншеї, яка примикає до нашого розкопу, виявлено ще один ряд ям, ідентичних до наших. Це був східний ряд ям будівлі. В.Ауліх вважав їх за стовпові ями від огорожі. Таким чином, у нас з'явилась можливість визначити і ширину (зах.-сх.) будівлі. Вона становила тут 7,5–8 м. Отже, загальні розміри будівлі 12 x 7,5 м. У зв'язку з тим, що є окремі ями, які виходять за межі будівлі (яма №1А, №2А В. Ауліха та №15, 16), можна сподіватись на існування ще більшого приміщення, яке примикає до останнього зі сходу. Його розкопки і стануть предметом досліджень у 1996 р.

У північно-західній частині будівлі виявлено залишки двох печей: піч №1 розміром 0,97x0,73м. Дещо заглиблена в долівку. Стінки товщиною 13–15 см. На черені знайдено декілька фрагментів кераміки XII–XIII ст. Товщина череня 7–10 см. Піч забита жовтою глиною і законсервована таким чином. Поряд з нею, на віддалі 0,60 м на захід, відкрито піч №2 розміром 0,80x0,80 м. Споруджена на рівні долівки. Перед пічкою відкрито велику передпічну яму розміром 1,30x0,90 м і глибиною 0,25–0,30 м.

Стратиграфічні спостереження по всіх стінках розкопу та 3-х бровках дають можливість говорити про двоповерховий характер будівлі. Детальний аналіз буде дано після повного розкриття об'єкта. Це стосується і численного керамічного матеріалу виявленого нами в заповненні. Він типових форм кінця XII – початку XIII ст. Звертає увагу на себе наявність великої кількості фрагментів амфор. Під залишками давньоруської будівлі нами було виявлено напівземлянкове житло (кв.3–4/БВ).

Житло №1. Ще в минулому 1994 році, в траншеї 3, на глибині 2,20 м від сучасної поверхні знайдено південну стінку напівземлянка житла X–XI ст. В цьому сезоні під шаром XII–XIII ст. (-1,20 м) виявлено чотирикутну пляму цього житла. Вона чітко виділялась на фоні передматерика жовто-сірим мішаним заповненням. Житло мало чотирикутну форму і було орієнтоване стінками за сторонами світу з відхиленням 20°. Розміри житла 3,80x3,60 м. Глибина 2,20 м від сучасної поверхні. В материк вкопане на 1 м. Стінки вертикальні, долівка рівна, покрита сажистим прошарком. Під стінками розчищено нижні вінці дерев'яного зрубу, з'єданого на кутах в «обло». Плахи добре збереглись завдяки вологому глинистому ґрунту. В пн.-сх. куті за пічкою збереглися навіть три вінці зрубу. Плахи прилягають до стінок котловану, за винятком північної стіни. Тут вони відходять на 0,25 м від неї. Проміжок між стінками котловану і плахами зрубу забутований чистою жовтою глиняною засипкою. Плахи збереглися на товщину 7–10 см. Під час розчистки печі встановлено, що тут нижні плахи були поставлені на камені – основа печі. Отже, основа печі була споруджена перед складанням зрубу.

У північно-східному куті житла розчищено піч-кам'янку. Збереглась лише її основа. Верхня частина була розібрана під час розбирання самого житла. Піч була складена з крупних каменів гальки із забутовкою дрібним камінням, інколи колотим, і землею. Внутрішні розміри печі 0,35x0,50 м, зовнішні – 1,25x1,25 м. Піч збереглась на висоту 0,25 м. Черинь підмазаний глиною, залягав на рівні долівки. На ньому лежав сажистий шар товщиною до 10 см. Тут знайдено фрагмент стінки гончарного горщика XI ст. Під час розчистки печі також знайдено декілька маловиразних фрагментів горщиків XI ст. та уламок товстостінної конічної миски. На материковій долівці житла чітко простежено сажистий прошарок товщиною до 8 см, у якому були вкраплення дрібної обмазки. Цей прошарок заходив і під основу печі. Складається враження, що цей стерильний без знахідок шар служив ізоляцією між дном і підлогою. Наявність останньої визначається по досить виразних слідах двох лежнів, ледь вкопаних в материкову основу долівки. Відстань між лежнями 1,04 м. Товщина лежнів 6–7 см. У житлі виявлено ряд стовпових ям, які знаходились у кутах будівлі та посередині стін. Вони служили внутрішнім додатковим кріпленням дерев'яних стін житла. Їхні розміри в середньому 13x25 см і глибина 20–27 см. Крім стовпових, виявлено декілька ям господарського призначення. Зокрема, одна квадратна яма в центральній частині житла розміром 0,8x1 м і глибиною 0,27 м. У темному заповненні ями (з сажистим прошарком) знайдено 3 дрібні фрагменти посуду XI ст. В північно-західному куті знаходилась ще одна невелика яма розміром 0,60x0,60 м і глибиною 0,20 м.

Таким чином, розкоп III дав надзвичайно цікавий матеріал як з ранньої історії Галича (X–XI ст.), так і з пізнього середньовіччя. Надзвичайно перспективним є виявлений тут великий будинок на «сваях», датований XII–XIII ст. У наступному сезоні намічено продовжити розкоп III в східному і північному напрямках, що дасть можливість простежити поширення всіх різночасових об'єктів на цьому центральному майданчику Крилоського городища.

У 1995р. нами було продовжено дослідження оборонної системи Крилоського городища. З цією метою було вивчено всі основні вали.

Вал Золотого Току. Траншея шириною 5 м і довжиною 13 м перерізала насип валу у південній частині урочища (біля новітнього в'їзду). На планах Я. Пастернака, вміщених у його монографії, ця територія вже ним досліджувалась у 1938–1941 рр. Траншея показала наявність розкопів Я. Пастернака в цій частині валу. Все ж вдалося зафіксувати і добре збережену в декількох місцях первісну структуру валу. Вал широкий і високий, його розміри біля 10 м (від вершини валу). В найвищій точці його висота зараз становить 1,70–1,90 м. Основу валу тут складала чорна, щільно утрамбована земля, в якій траплялись вуглинки, обмазка, фрагменти кераміки XII–XIII ст. і фракійського гальштату. Зверху, під орним шаром, зафіксовано пізньосередньовічний шар (товщиною до 0,5 м). Під описаною вище основою валу з чорнозему виявлено ще одне, внутрішнє, ядро валу, насипаного з жовтої глини. Його висота 3,80 м. Всередині простежено тонкий чорний прошарок (товщиною 0,13 м), в якому знайдено фрагмент кераміки XII ст. В підоснові валу знаходиться похований чорнозем, який датується керамікою фракійського гальштату. Його товщина 0,30–0,50 м. Нижче, на глибині 2,20 м, починається передматерик і материк.

У кв. 2–6 вал зруйнований великим розкопом Я. Пастернака. Порівняно добре зберігся внутрішній схил валу. Він насипаний в основному з жовтої щільної глини. Тут нами було зафіксовано три горизонти кам'яних вимосток. Перша на глибині 1,50–1,80 м. Вона лежить на передматеріку. Друга на глибині 1,40 м від сучасної поверхні. Третя на глибині 1,10–1,30 м. Вони є різночасовими, знаходяться на різних рівнях додаткових підсипок з жовтої глини. Відсутність датуючих матеріалів не дає змоги встановити їх точного датування. Проте за аналогічною картиною побудови інших оборонних валів Крилоського городища можна відносити їх спорудження до X–XI ст., XI–XIII ст. та пізнього середньовіччя.

Оборонний вал біля будинку краєзнавчого музею. Там, де високий оборонний вал перерізаний новітньою (1937–1939 рр.) дорогою, було зроблено його зачистку. Висота основного валу становить 6,5 м. в місці, де зроблено зачистку, його висота дорівнює 2 м. На перший погляд, ця ділянка завжди сприймалась всіма дослідниками як результат зсуву основного валу. Після наших розкопок було встановлено, що це окремий допоміжний вал, який був продовженням основного. Далі на захід був знищений і зараз не фіксується на поверхні. У верхній частині насип складався з жовто-сірої щільної глини товщиною 0,80 м. Нижче чітко простежується ядро валу з жовтої і світлої глини. Його висота 1,50 м, ширина близько 6 м. Він насипаний на похованому чорноземі, який датується керамічним матеріалом фракійського гальштату. Тут є також сліди його порушення, пов'язаного очевидно зі спорудженням оборонних стін X–XI ст. В насипі валу простежено сліди його внутрішніх дерев'яних конструкцій. В зовнішній (до рову) частині насип валу зруйнований дорогою та вирвою від снаряду. З внутрішньої – до валу примикає наземна будівля зрубної конструкції. Вона датується XII–XIII ст. Товщина шару 0,20–0,30 м. Зверху залишки будівлі засипані жовто-сірою глиною, яка становить підсипку валу (пізньосередньовічного часу). Внутрішній схил цього валу має кам'яну вимостку. На валу виявлено сліди стіни-частоколу. Від неї збереглась глибока вузька траншея. Її глибина 3 м, ширина 3,40 м. В нижній частині траншеї добре збереглися рештки дерев'яних стовпів.

Оборонні вали в системі в'їзду. Вал №1. В місці розриву валу польовою дорогою зроблено зачистку східної стінки валу. Висота валу (сучасна) 1,5 м, ширина 7 м. Основу валу складала жовта глина. Зокрема, у верхній частині насип споруджено з жовтої глини товщиною 0,40 м. Нижче товщиною 0,30–0,40 м насипано шар жовто-коричневої грудкуватої глини. Під ним залягав шар жовто-коричневої щільної глини товщиною 0,40–0,50 м. В основі насипу валу знаходився прошарок із світло-сірої глини. Це був похований чорнозем, який лежав на сіро-коричневому матеріку і передматеріку. В зв'язку з тим, що рельєф тут підвищується в бік рову, стратиграфія шарів насипу валу відповідно сформована. Із зовнішньої сторони валу простежуються сліди дерев'яної стіни з горизонтально покладених колод, які стримували його, від розповзання. З внутрішньої частини, в насипі валу, не виявлено слідів підпорної стінки. Насип валу тут повільно опускається до майданчика.

Дослідження стратиграфії заплившого рову показало наявність первісного рову на глибині 0,60 м. Його ширина тут 2,5 м, заповнення – сіра, мулиста глина. В середній частині для стоку води прокопано рівчак

шириною 1 м і глибиною 0,5 м. Рівень первісного дна від давньої поверхні знаходиться на глибині 2,5 м. Ширина (по верхніх стінках) рову 10–11 м.

Вал №2. В місці розриву валу зроблено його зачистку. Висота валу 1,5 м, ширина – 6,5 м. Основу валу складала жовта щільна глина. Зокрема, у верхній частині валу простежено сірий шар товщиною 0,5 м. Нижче – шар жовто-сірої глини товщиною 0,6 м. Під ним залягав прошарок (0,20 м) сіро-жовтої глини. В підшві валу знаходиться шар із жовтої, грудкуватої глини товщиною 0,25 м. Він лежить на похованому чорноземі, який переходить в чорний темний передматерик. З зовнішньої сторони валу простежуються залишки від підпорної дерев'яної стінки з горизонтально покладених колод. З внутрішньої сторони насип валу має похилий спуск до майданчика. Ширина первісного насипу валу становить 6–5 м, висота – 1 м. Розріз рову показав його ідентичність з ровом валу № 1. Його ширина внизу 2 м, ширина, сучасна, по верхній стінці 9,5–10 м.

Вал №3. В місці, де вал був найменше зарослий кущами та деревами, закладено траншею шириною 1,5 м. Крім того, звертаємо увагу на те, що в цій частині вершина валу була спланована під невеличкий майданчик, де могла стояти якась споруда. В інших місцях вал має типові завершення. Даний вал набагато більший від попередніх. Його сучасна висота 2–2,5 м, ширина – 13–14 м. Внутрішня конструкція валу має складну побудову. Зокрема, його основу складав потужний жовтий глиняний вал шириною 8 м і висотою 2,5 м. Внутрішній схил валу похилий, очевидно з невеликою підпорною стінкою. Із зовнішньої сторони насип валу від розпознання був укріплений дерев'яною стіною-частоколом. Виявлено сліди глибокого вузького рівчака з добре збереженими (у вигляді струхлявілого дерева) вертикальними колодами. Ширина рівчака 20–30 см і глибина в материк 0,6 м. Збережена загальна висота – 2,5 м. В траншеї під час горизонтальної зачистки вдалося зафіксувати і одну поперечну дерев'яну стяжку (між частоколом і внутрішньою підпорною стінкою).

Із зовнішньої сторони валу знаходився земляний укiс шириною (в основі) 3,5 м. Він був насипаний з чорної щільної та жовтої мішаної глини. З зовнішньої сторони він мав також підпорну дерев'яну стінку на рівні похованого чорнозему. На віддалі 2 м від неї знаходилась ще одна невисока підпорна стінка на рівні передматерика і материка. Таким чином, загальна ширина валу з укосами сягала 14,5 м.

На валу очевидно в XII–XIII ст. була побудована невеличка будівля (ймовірно вежа). Її залишками є культурний шар на підпрямокутній вирівняній площині валу.

Дослідження оборонного рову валу №3 показало наявність двох хронологічно різних його споруджень. Очевидно в X ст. та XII–XIII ст. Верхній рів виявлено на глибині 2,5 м від сучасного дна рову. Нижче, первісний рів не виявлений до кінця, оскільки був заповнений водою від частих осінніх дощів. Загальна ширина сучасного рову 15 м, глибина 3,5–4 м.

Отже, відсутність датуючих матеріалів не дає можливості точно визначити час побудови цих валів. Але, на нашу думку, вони споруджені в X ст., а в XII–XIII ст. не використовувались (за винятком часткового використання валу №3).

Таким чином, можна зробити такі висновки:

1. На центральній (середній) частині Крилоського городища було закладено три розкопи і досліджено поперечними розрізами п'ять оборонних валів всіх трьох частин городища. Відкрито напівземлянкове житло XI ст., залишки двох наземних жител XII–XIII ст. і залишки великої дерев'яної, очевидно двоповерхової, споруди XII–XIII ст., яка була збудована на фундаментах з товстих стовпів по периметру. Споруду розкрито на площі 11,5х7,5 м, але вона продовжується за межі розкопу. Виявлено також кілька ям XVII ст., а на валу середнього укріпленого майданчика – нижню заглиблену частину споруди XVII ст., яка, можливо, походить від сторожової вежі.

2. Дуже важливі дані одержано в результаті розкопок валів. У валу середньої укріпленої частини відкрито залишки зрубних клітей двох будівельних періодів: XI ст. і XII–XIII ст. При цьому кліті XII–XIII ст. розташовані вздовж валу в два ряди (звичайно в валах відкривають лише по одному ряду клітей). У валах зовнішньої укріпленої частини виявлено конструкцію у вигляді стіни з частоколу, впритул до якої з обох боків прилягав земляний насип. Цю конструкцію, очевидно IX–X ст., на слов'яно-руських городищах досліджено вперше. Безперечно, що вона має бути у Подністрів'ї і у валах інших городищ IX–X ст. Аналогічну конструкцію раніше було відкрито в так званих Траянових валах у Середньому Подністрів'ї. Подальші дослідження та зіставлення цих двох типів пам'яток оборонного будівництва допоможе остаточно вирішити питання хронології Траянових валів.

3. Незважаючи на багаторічні розкопки Крилоського городища, фундаментальні дослідження оборонних валів проведено вперше. Ці дослідження буде продовжено, що дасть змогу відтворити будівельну історію укріплень давнього Галича і відкрити перспективи цілеспрямованого дослідження валів на інших синхронних городищах Подністрів'я.

2.6. Червень – жовтень 1996 р.

Метою дослідження експедиції у 1996 р. було продовження вивчення старожитностей давнього Галича в с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської області, розпочатих на початку 90-х рр. ХХ ст.

Розкоп І знаходився в пд.-зах. частині основного центрального майданчика городища, де, очевидно, розміщувався князівський замок XII–XIII ст. давнього Галича. В 1996р. було продовжено його дослідження.

На ділянці 10x16м розчищено, порівняно добре збережені залишки оборонних стін XII–XIII ст. Вони склались з двох рядів клітей. Загальна ширина стіни біля 10 м. Зовнішній ряд клітей споруджено на вершині валу. Всього зафіксовано 8 оборонних зрубів. Внутрішні розміри клітей-бійниць: ширина 1,6-1,9 м; довжина 5-5,1 м. За формою вони прямокутні (2) і трапецієвидні. Підлога зовнішніх клітей опускається по схилу валу до ряду внутрішніх клітей з якими вони становили єдиний комплекс. Всього зафіксовано 7 внутрішніх клітей. Їх розміри (внутрішні): ширина 2-3 м, довжина 3,3-3,7 м. В одній з клітей (№3) виявлено залишки печі. На підлозі внутрішніх клітей, на відміну від зовнішніх, знайдено багато керамічного матеріалу другої половини XII – першої половини XIII ст. Особливо виділяється в процентному відношенні значна кількість амфornoї тари. Внутрішні кліті очевидно мали військово-господарське призначення, зовнішні лише військове. Дана оборонна стіна згоріла десь в середині XIII ст. і зараз фіксується потужним шаром (0,3-0,5 м) попелу. В розкопі І в одній з оборонних клітей (внутрішній) знайдено уламок залізної шпори зі сферично вигнутою дужкою та горизонтально розміщеним масивним шипом пірамідальної форми. На другому кінці знаходиться подвійна система кріплення ремня, довжина 13,5 см. Ймовірно вона датується XII–XIII ст. Також у цьому розкопі знайдено: вістря стріли, виділений черенок, перо ромбовидне пласке в основі манжетовидне потовщення, довжина пера 4,5 см, ширина 2 см, загальна довжина 9 см; фрагмент трубчастого замка (основа – внутрішній стержень), його довжина 9,5 см, а біля нього ключ від замків подібного типу, загальною довжиною 18 см; велику металеву поясну пряжку, основа якої прямокутник і трикутник, без язичка, довжина 5 см, ширина 5 см.

Отже, розкоп І знаходився в пд.-зах. частині основного центрального майданчика городища, де, очевидно, розміщувався князівський замок XII–XIII ст. давнього Галича. Він закладений з метою музеєфікації оборонної системи першого основного валу князівського замку – дитинця Галича. На ділянці 10x16м розчищено, порівняно добре збережені залишки оборонних стін XII–XIII ст. Вони склались з двох рядів клітей. Загальна ширина стіни біля 10 м. Зовнішній ряд клітей споруджено на вершині валу. Всього зафіксовано 8 оборонних зрубів.

В 1996 р. нами було продовжено дослідження розкопу III. В попередні роки тут виявлено залишки великої, дерев'яної, палацового типу (багатоповерхової) будівлі. Розкоп 1996 р. площею 250 м розміщений на схід від розкопу 1994-1995рр. В його західній ділянці (кв. Б, В, Г, Д/1, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7) простежено східну частину палацу. Зокрема, виявлено 15 великих стовпових ям від колод-стільців, які були основою (фундаментом) будівлі. З них 8 ям (№19,20,21,22,23,24,25,26) були подвійними, в яких стояли по дві колоди. Останні були основою подвійних стін суміжних приміщень. Розміри подвійних ям: ширина 0,8-1,0 м, довжина 1,4-1,5 м і глибина 1,7-2,0 м (1,0 м в материку). Віддаль між подвійними ямами 0,7-1,9 м. Розміри простих стовпових ям: діаметр біля 1 м і глибина до 2 м. Віддаль між ними біля 1 метра. Заповнення всіх стовпових ям характеризувалось щільною, сіро-жовтою глиною, в якій зустрічались вуглики та каміння. Співставлення в плані всіх стовпових ям 1994-1996рр. визначило межі всієї будівлі. Її загальні розміри: ширина (по осі пн.-пд.) 15 м, довжина (по осі зах.-сх.) 20 м. Будівля складається з трьох великих приміщень: західна 12x8 м, середня 7x15 м, східна 6x11,5 м. Окремі з них, очевидно мали ще внутрішнє членування. Згідно стратиграфічних спостережень, окремі приміщення (зокрема західне) мали два поверхи. В межах цього західного приміщення (розкопки 1994-1995 рр.) нами відзначена особливо велика кількість знахідок: кераміка, кістки тварин тощо. В межах східного приміщення (розкопки 1996 р.) культурний шар незначний. Найбільш потужний він в межах північної частини середнього приміщення (кв. Б,В,Г,Д/1, 1, 2). Тут було знайдено велику кількість кераміки XII–XIII ст., уламки амфор, три залізні шпори, писало. В межах, всієї будівлі виявлено значну кількість керамічних плиток, якими очевидно була викладена підлога (мозаїчна) великого середнього (парадного) приміщення-залу. В цілому, даний комплекс можна трактувати (попередньо), як велику палацового типу будівлю – літню княжу резиденцію. Вона розміщувалась на західному краю центрального майданчика городища (князівського замку-дитинця), навпроти Успенського Собору (дверей), на віддалі 140 м від нього. Перед будівлею залишена велика, незабудована площа, простежена нами в межах розкопу (кв. Е,Ж,З,И,І,І/1,2,3,4,5,6,7). Лише справа від палацової

будівлі (на пн.), досліджено нами велику господарську будівлю з підвалом (кв. Е,Ж,З,И/1,2,3,4'). Вона орієнтована відносно осі північної стінки палацу, перед ним. Її розміри 6х6 м. Будівля заглиблена на 0,8 м в передматерик. Під південною стіною розчищено залишки печі на глиняному останці. Розміри печі 0,6х0,7 м. В східній частині будівлі знаходився великий підвал шириною 2 м з коритовидним оформленням стінок. Вхід до підвалу очевидно знаходився з півдня зі сторони подвір'я. В заповненні підвалу виявлено велику кількість кераміки XII – XIII ст., уламків амфор та значну кількість тваринних кісток.

Під час дослідження палацової будівлі (кв. В,Г,Д,Е-3,4,5), нижче II рівня, виявлено залишки напівземлянкового житла Х-ХІ ст., №2. Його розміри 4х3,7 м, глибина 1,20 м від сучасної поверхні, опущене в материк на 0,7 м. Долівка глиняна, покрита саджистим шаром. Під стінками котловану будівлі простежено темні, обвуглені сліди дерев'яних конструкцій. Житло мало стіни стовпової конструкції. У кутах виявлено сліди стовпових ямок (діаметром біля 0,30 м і глибиною 0,35 м-0,40 м). Під західною і східною стінками простежено додаткові стовпові ямки розміщені по середній осі. Ще одна стовпова ямка знаходилась в середній частині житла, на цій же осі. Біля східної стіни виявлено сліди входу, який був вирізаний у материковій стінці (0,8х0,55 м) і вимощений камінням.

В північно-західному куті напівземлянкового житла знаходилась піч-кам'янка. Розвал каміння (галька) займав площу 2х1,5 м, висотою до 9,40 м, Піч прорізана двійною (вісіmkовидною) ямою (№23), яка відноситься до палацової будівлі XII-XIII ст. Устя печі звернено до півдня. Черінь глиняний, розміром 0,35х1 м.

В заповненні житла знайдена ранньогончарна кераміка кінця XI ст. кістяна проколка та глиняне прясельце. Саме заповнення було глинисте, жовто-сіре. Дана будівля, в північній частині була виявлена ще В. Ауліхом в межах розвідкової траншеї в 1977 р.

Залишки ще одного напівземлянкового житла №2 виявлено в південно-східному куті розкопу (кв. И-І/5-7). Воно розкопано частково. Пляма житла простежена на глибині 0,5-0,7 м від сучасної поверхні. Будівля квадратної форми. Розміри розкопаної частини 4х2,7 м., глибина 1,3 м від сучасної поверхні, 0,55-0,70 м від рівня материка. Орієнтація приблизно за сторонами світу, з незначним відхиленням до півдня. В південно-західному куті розчищено розвал каміння, яке очевидно належало до печі-кам'янки. Остання знаходиться в південній стінці розкопу. Біля розвалу каміння (печі), майже посередині житла виявлено невелику ямку з вкопаним горщиком, який служив очевидно для збереження припасів. Житло мало глинисте, жовто-сіре заповнення. В напівземлянці знайдено незначну кількість кераміки XI ст.

В кв. З,И, на глибині 0,7 м від сучасної поверхні розчищено залишки поховання. Ще декілька могильних ям виявлено під східною стінкою розкопу. Всі вони очевидно відносяться до пізньосередньовічного (XIV-XV ст.) кладовища, яке досліджувалось ще Я. Пастернаком і В. Ауліхом.

До пізньосередньовічного (XVI-XVII ст.) часу належать декілька ям та печей. Зокрема, в кв. 1/4,5, досліджено західну частину великої (1,80х0,9 м) прямокутної ями глибиною 0,9 м від сучасної поверхні. В кв. З,И/5,6 виявлено ще одну, підпрямокутної форми (1,30х0,80 м) яму. Дві пізньосередньовічні ями розкопано в кв. И, І, І/1,2. Ями овальної форми (0,90х0,70 м), глибиною 0,95 м від сучасної поверхні. Остання яма, в північно-західній частині знищена траншеєю М. Каргера, яка зафіксована нами в південно-східній ділянці розкопу. Орієнтація траншеї захід-схід, ширина 2 м.

В кв. ГЕ/6,7, на глибині 0,8 м від сучасної поверхні відкрито пізньосередньовічний комплекс, що складається з двох печей і ями. Діаметр ями 1,5 м. Вона опущена в материк на 0,20 м глибиною 1 м від сучасної поверхні. Стіни ями вертикальні, дно рівне. У східній частині ями складено з цегли підвищення (стільчик) розміром 0,6х0,5 м, висотою 0,15 м. Цегла розміром 29х11,5х5 см. На рівні дна ями, у її стінках споруджено дві печі. Західна піч глиняна, розміром 0,7х0,75 м. Південна піч складена з цегли. Вона врізана в материк. Цегляні стінки печі збереглися на висоту 0,4м. Піч перекрила і частково зруйнувала стовпову яму палацової будівлі (№27). На віддалі 1,5 м від даного комплексу, в кв. ЕЕ/7 розчищено залишки ще однієї печі розміром 1х0,7 м, повернутої устям на захід. Стінки і черінь глиняні.

Залишки ще двох наземних, глиняних печей виявлено в північно-східній частині розкопу. Печі споруджено на рівні денної поверхні пізньосередньовічного часу (0,35-0,4 м).

Таким чином, розкоп III дав надзвичайно цікавий матеріал як з ранньої історії Галича (X – XI ст.), так і з пізнього середньовіччя. Надзвичайно перспективним є виявлений тут великий будинок на «сваях», датований XII – XIII ст. Дослідженнями, проведеними в 1996 р. на його ділянці було повністю розкопано залишки палацової дерев'яної будівлі XII – XIII ст., два напівземлянкові житла X – XI ст., та декілька пізньосередньовічних ям господарського призначення і печей виробничого використання. На нашу думку, розкоп III дає

можливість простежити поширення всіх різночасових об'єктів на цьому центральному майданчику Крилоського городища.

У 1996 р. розпочалося дослідження розкопу V. На віддалі – 10 м від церковної огорожі (2,70 м від південно-західного кута огорожі), на схід від неї археологами закладено траншею довжиною 9,5 м і шириною 2 м (включаючи південно-західний бастіон цегляного замку XVII ст.). В південно-східному куті траншеї, на глибині 1 м розчищено стінку кам'яного саркофагу, його ширина 0,55 м, товщина 10 см. Дослідження фундаментів бастіону показало, що їх ширина 1,20 м, збережена висота 0,6 м. Фундаменти складено із плитняка (опоки) на піщано-вапняковому розчині, під фундаментами бастіону відкрито кам'яні фундаменти під якийсь масивний кам'яний стовп, очевидно, XII – XIII ст. Розміри фундаментів 1,70x1,70 м і висотою 0,75 м. Вони складені з колотого каміння-вапняка на глиняному розчині з домішками вугликів, товчених черепків та обмазки. За визначенням І. Могитича, характер кладки може датувати фундаменти XII ст. Нижче рівня фундаментів стовпа, які лежали на рівні передматерика-материка, відкрито (частково) залишки напівземлянкового житла X-XI ст. Воно опущене в материк на 0,40 м. Його глибина 1,5 м від сучасної поверхні.

До траншеї, на схід від неї, прирізано невеликий розкоп розміром 6,5 м. В межах розкопу відкрито потужну кам'яну вимостку з колотого дрібного каміння. Товщина вимостки, яка залягає на передматерик у стані 10-20 см. На ній знайдено порівняно велику кількість кераміки XII-XIII ст. та особливо амфори тари. В східній частині вимостка пошкоджена ямою від снаряду часів Першої світової війни.

З метою виявлення поширення кам'яної вимостки на північ нами було зроблено додаткову прирізку 3x5,5x5,5 м. Вона доходила до церковної огорожі за фундаментами цегляного оборонного муру XVII ст. Було встановлено, що кам'яна вимостка закінчується майже по лінії фундаменту XVII ст. Під будівельним сміттям відкрито залишки 5 поховань поставлених в три яруси, що привело до їх значного пошкодження. Подібні поховання тут було виявлено ще в кінці XIX – початку XX ст. Вони датуються XVII ст., часом існування тут кафедрального монастиря. Поховання чоловічі, жіночі, дитячі. Верхній ярус захоронень виявлено на глибині 0,35 м, нижній – 1,30 м.

Таким чином, розкоп V було закладено на віддалі 0,6 м від оборонної стіни монастиря XVII ст. – на південь. Розміри розкопу 9,5x2 м (включаючи південно-західний бастіон цегляного замку XVII ст.). В південно-східному куті траншеї, на глибині 1 м розчищено стінку кам'яного саркофагу, його ширина 0,55 м, товщина 10 см. Дослідження фундаментів бастіону показало, що їх ширина 1,20 м, збережена висота 0,6 м. Фундаменти складено із плитняка (опоки) на піщано-вапняковому розчині, під фундаментами бастіону відкрито кам'яні фундаменти під якийсь масивний кам'яний стовп, очевидно, XII-XIII ст. Розкоп законсервовано. Дослідження були продовжені в 1997 році.

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Розкоп I знаходився в пд.-зах. частині основного центрального майданчика городища, де, очевидно, розміщувався князівський замок XII-XIII ст. давнього Галича. Він закладений з метою музеєфікації оборонної системи першого основного валу князівського замку – дитинця Галича. На ділянці 10x16м розчищено, порівняно добре збережені залишки оборонних стін XII-XIII ст. Вони склались з двох рядів клітей. Загальна ширина стіни біля 10 м. Зовнішній ряд клітей споруджено на вершині валу. Всього зафіксовано 8 оборонних зрубів.

2. Розкоп III дав надзвичайно цікавий матеріал як з ранньої історії Галича (X-XI ст.), так і з пізнього середньовіччя. Надзвичайно перспективним є виявлений тут великий будинок на «сваях», датований XII-XIII ст. Дослідженнями, проведеними в 1996 р. на його ділянці було повністю розкопано залишки палацової дерев'яної будівлі XII-XIII ст., два напівземлянкові житла X-XI ст., та декілька пізньосередньовічних ям господарського призначення і печей виробничого використання. На нашу думку, розкоп III дає можливість простежити поширення всіх різночасових об'єктів на цьому центральному майданчику Крилоського городища.

3. Розкоп V було закладено на віддалі 0,6 м від оборонної стіни монастиря XVII ст. – на південь. Розміри розкопу 9,5x2 м (включаючи південно-західний бастіон цегляного замку XVII ст.). В південно-східному куті траншеї, на глибині 1 м розчищено стінку кам'яного саркофагу, його ширина 0,55 м, товщина 10 см. Дослідження фундаментів бастіону показало, що їх ширина 1,20 м, збережена висота 0,6 м. Фундаменти складено із плитняка (опоки) на піщано-вапняковому розчині, під фундаментами бастіону відкрито кам'яні фундаменти під якийсь масивний кам'яний стовп, очевидно, XII-XIII ст. Розкоп було законсервовано. Дослідження були продовжені в 1997 році.

2.7. Червень – жовтень 1997 р.

Метою дослідження експедиції у 1997 р. було продовження вивчення старожитностей давнього Галича в с. Крикос Галицького р-ну Івано-Франківської області, розпочатих на початку 90-х рр. XX ст.

Розкоп І знаходився в пд.-зах. частині основного центрального майданчика городища, де, очевидно, розміщувався князівський замок XII – XIII ст. давнього Галича. В 1997 р. було продовжено дослідження оборонного валу, розпочате в 1994 р. В минулому сезоні повністю досліджено в межах розкопу (10x16 м) оборонні стіни XII – XIII ст. Вони являли собою дерев'яну зрубну стіну шириною близько 10 м, яка складалась із зовнішнього і внутрішнього ряду зрубних клітей. Зовнішній ряд: бойові вузькі камери. Внутрішній ряд: зруби військово-господарського призначення. Зовнішній ряд клітей мав сильний нахил підлоги (по валу), яка переходила в нижчий ярус внутрішніх клітей. Дубові колоди стін були вкопані на один перший вінець у землю, які зараз простежуються обгорілими відбитками в повздовжніх канавках.

У 1997 р., залишивши «музеефіковану» східну частину оборонної стіни XII – XIII ст., було понижено розкоп на 20 – 80 см і доведено його загальну глибину до -170 см (від сучасного рівня поверхні).

Мета дослідження: виявити оборонні конструкції X – XI ст. на широкій площі, які були простежені нами у минулі роки в розвідковій траншеї.

Знімаючи 1 – 4 штика лопати, простежувалось однорядне заповнення валу з жовтої утрамбованої щільної глини, яка лише окремими частинами мала жовто-сіре або сіро-жовте (по інтенсивності) забарвлення. Особливо виділялося сіре заповнення (1 – 3 штика) в східній частині розкопу. Подібне заповнення простежувалося і в західній частині розкопу (такої ж конфігурації), але в заповненні добавилися рештки спаленини і дрібної обмазки.

Незначна різниця спостерігалася і в центральній частині розкопу, де границя двох глиняних засипок проходила по лінії зах.-сх.

Кінцевою зачисткою (горизонтальною і вертикальною) і при наявності декількох стратиграфікаційних бровок виявлено, що: глиняні нашарування, які давали в плані незначну різницю в характері ґрунту, були пов'язані з конструктивними будівельними особливостями оборонного валу, а саме: являли собою заповнення невисоких зрубів, які були основою оборонного валу. Очевидно, ці зруби-городні споруджені в XII ст. для підоснови під оборонні пустотілі зрубні кліті, які безперечно вимагали якихось міцних фундаментів. Заповнені глиною ряди невисоких зрубів і стали такою платформою для верхнього ярусу укріплень. Нам вдалося чітко простежити рівчаки під нижні колоди цих зрубних стін.

По розрізу південної стінки розкопу висота заповнення канавок-рівчаків сягала 45 – 60 см (шириною до 30 см). Особливо чітко простежено сліди західної стінки зрубу по лінії пд.-пн. Заповнення сіре, сіро-жовте, інколи з окремими каміннями. Сама канавка – рівчак шириною 0,3 м з чіткою вертикальною східною стінкою висотою 0,4 – 0,6 м. Західна стінка має додатково розширену під кутом стінку шириною до 1 м. У верхній частині фіксується сильний шар спаленини (червоного кольору) з дрібними грудками обмазки. Решта границь канавок-рівчаків менш чіткі по горизонтальній зачистці і лише по бровках (вертикальних зачистках) вдалося простежити їх наявність і характер.

Таким чином, виявлено сліди 4 стін. Зокрема, один зруб (городню) вдалося простежити повністю. Його розміри (внутрішні) 3,6 x 3,6 x 3 x 3,6 м.

Розкоп III. Під час консервації старого розкопу (ділянки південної) було перевірено наявність стовпової ями, виявленої В. Ауліхом у 1977 р. (розвідкою траншеї). Яма ідентична всім попереднім. Отже, довжина паляцу становить близько 30 м (по лінії зах.-сх.).

У 1997 р. було продовжено дослідження розкопу V-2, розпочате в минулому році. Закладено на віддалі 0,6 м від оборонної стіни монастиря XVII ст. – на південь. Розкоп є продовженням (на схід) розкопу V (1996 р.). Розміри розкопу 12 x 6 м, орієнтовано довшою стороною (південною) по осі зах.-сх. Метою розкопок було простежити продовження кам'яної вимостки і її характер на схід від уже виявленої частини.

Загальна стратиграфія: 1) верхній шар новітнього утворення (0,2 – 0,3 м); 2) на глибині – 0,3 м (товщ. 0,15 м) простежується будівельний шар сміття початку XVII ст. часу побудови Успенської церкви і монастиря. Його характерна особливість – дрібний білий камінь, цеглинки; 3) культурний XIII-XVI ст. (темно-сірий колір) товщиною до 0,3 м; 4) прошарок (0,15 м) жовто-сірої глини; 5) прошарок (0,2 м) сірої землі з великою кількістю дрібного каміння (білого); 6) шар кам'яної вимостки з дрібноколотого (білого) каміння. Середній розмір каміння 15 x 10; 10 x 10; 5 x 5 см. Товщина вимостки 10 см (рідко 15 см); 7) шар похованого чорнозему (0,2 м) з

уламками кераміки X – XI ст.; 8) прошарок (0,3 м) сірого ґрунту з фрагментами кераміки фракійського гальшта-ту, який уже знаходиться або переходить в передматерик і материк. Рівень 1,6 м від сучасного рівня поверхні.

У верхньому горизонті розкопу (пізньосередньовічного і новітнього часу) часто траплялися кераміка, це-гла, уламки різних залізних предметів невизначеного і церковного характеру. Особливо багато зустрічалися уламки снарядів Першої світової війни, якими обстрілювалась сусідня Успенська церква (1915 р.). Багато ям для сміття виявлено під північним розкопом (стіною). Пізніше було з'ясовано, що тут знаходилася велика яма з будівельним сміттям, яка опускалась на глибину 1,2 м, перерізаючи і кам'яну вимостку XII – XIII ст. Ця пізньосередньовічна яма, очевидно, пов'язана з поч. XVII ст., часом будівництва Успенської церкви і укрі-плень. Вона починалась зверху, з горизонту XVII ст. Яма велика, 3 х 4 м. Північною стороною вона захо-дить у північну стінку розкопу. Яма має чіткі прямокутні розміри. В ній особливо багато було цегли, великих кам'яних (оброблених) блоків старого Успенського собору тощо.

До пізньосередньовічного часу, але раннього, можна віднести виявлену нами в пд.-зах. частині розкопу дерев'яну будівлю на невеликих кам'яних фундаментах.

Каміння – тесані блоки (алебастр) – викладено в один шар на глибині +20 см над кам'яною вимостою XII-XIII ст. Висота фундаментів 0,25 – 0,3 м. Їх глибина від сучасного рівня поверхні – 0,7 м. Азимут – 22 градуси. Виявлено кут (пн.-зах.) будівлі. Довжина зафіксованої західної стіни – 2,8 м, північної стіни – 4,5 м.

Поширення згорілого прошарку від даної будівлі (на південній стінці розкопу) дає можливість говорити, що її довжина (по лінії зах.-сх.) становила близько 7 м. Цей прошарок залягає всередині всього житла на ви-соті +0,2 м над кам'яною вимостою, шар спаленини 0,1 – 0,15 м товщиною (на глибині 0,65 м від сучасної поверхні).

Під північною стіною будівлі, на кам'яній вимостці, опущеній на 0,1 – 0,15 м, виявлено пізньосередньо-вічні поховання, які відносяться до кладовища XVII ст. (часу Успенської церкви і кафедрального монастиря).

Поховання № 1. На спині, руки складено на животі. Все тіло дещо zdeформовано. Зубів майже немає. В куті (пн.-сх.) фундаментів будівлі зафіксована пізньосередньовічна яма з уламками білого алебастрового ка-міння і тесаного пісковику. Рівень ями 0,45 м від сучасної поверхні. Діаметр ями 0,75 м. на глибину 0,2 м від кам'яної вимостки. На схід від неї простежено яму діаметром 0,8 м, глибиною 1,2 м. Яма пізньосередньовічна. В заповненні цегла.

Поховання № 2. Витягнуте тілопокладення, на спині, голова прямо. Права рука витягнута вздовж тіла, а ліва лежить на животі. Стать чоловіча, вік 40 – 60 років.

Поховання № 3. Розміщене поряд з похованням № 2. Витягнуте тілопокладення, руки складені на животі. Стать жіноча.

Поховання № 4. Знаходиться під північною стінкою розкопу, вздовж неї, на віддалі 1,2 м від поховання № 3. Обидві руки складено на животі, голова повернута вліво. Стать чоловіча, вік 40 – 60 років.

Поховання № 5. Знайдено череп. Решта поховання знаходиться в східній, недослідженій частині розкопу, під вежею.

Кам'яна вимостка. На глибині 1 – 1,2 м від сучасної поверхні в розкопі було виявлено кам'яну вимостку товщиною 0,1 – 0,15 м, яка залягала на похованому чорноземі. Вимостка сформована з дрібноколотого камін-ня (білого з жовтим відтінком). Під східною стінкою розкопу зафіксовано на рівні вимостки сліди канавки, які після зачистки дали такі розміри: ширина 0,3 м, глибина 0,15 – 0,25 м.

У канавках знаходились, очевидно, горизонтально покладені колоди –нижній вінець наземної дерев'яної будівлі. Остання була стовпової конструкції, оскільки мала значні розміри. Зафіксовано ширину (по лінії зах.-сх.) – 16 м. Виявлені стовпові ями мали діаметр 0,45 – 0,5 м і глибину до 0,5 м. Стовпи були з кам'яною об-кладкою. Зафіксовано всього 3 ямки, зокрема, в східній стінці (пн.-сх.) будівлі. Віддаль між ними становила 1,2; 1,7 м.

Сліди подібної канавки зафіксовано і досліджено в минулорічному розкопі. Це були сліди західної стінки будівлі. Над кам'яною вимостою простежується 0,25 м шар чорної гумусної землі з дрібними вкрапленнями камінчиків. Вище нього залягав шар жовто-сірої глини (0,15 м), що, можливо, пов'язано з одною будівлею (XIII ст.). Взагалі на кам'яній вимостці знайдено дуже мало кераміки XII – XIII століть. Більшість фрагмен-тів належало амфорам. У пд.-сх. частині будівлі, біля стінки, залягав потужний шар тваринних кісток (на кам'яній вимостці).

У 1997 р. було закладено розкоп V-4, на схід від потужної доріжки, яка йде від музею до південних воріт церковного двору. Його розміри -7 х 6 м з північною прирізкою 4 х 2 м.

Стратиграфія: 1) зверху знаходиться шар 0,3 – 0,35 м дернової землі з вкрапленнями цегли, камінців, сучасної кераміки; 2) на рівні 0,3 м всюди простежується прошарок товщиною до 0,1 м будівельного сміття білого кольору, який утворився в XVII ст., очевидно, у зв'язку з будівельними ремонтними роботами (церква, укріплений монастир тощо); 3) під цим прошарком залягає шар товщиною 0,2 м темно-сірого (орного) ґрунту з вкрапленнями будівельних решток (цегла, вуглики, камінці тощо). Він закінчується прошарком (0,5 – 0,1 м) з будівельного сміття, але менш потужного і менш насиченого; 4) під цим прошарком знаходиться шар ґрунту 0,3 – 0,4 м, який закінчується потужною кам'яною вимосткою: 1 м по пд. стінці; 1,25 м по сх. стінці; 1,3 м по півн. стінці; 1,1 м по зах. стінці. Вимостка датується XII–XIII ст. Товщина вимостки 0,5 м. Вона складається з двох напластунків: а) верхня, товщ. 0,3 м, являє собою потужну, щільну вимостку з білого (сірого) дрібного каміння вапнякового походження. Він має нетривку структуру, яка під дією вологи, злегка розчинившись утворила, вапняковий шар; б) нижня, товщ. 0,2 м, являє собою шар з дрібного каміння (колотого) білого кольору на чорноземі (похованому); 5) під вимосткою знаходиться похований чорнозем товщ. 0,2 м, який залягає на передматеріку.

На кам'яній вимостці знайдено лише декілька фрагментів кераміки XII – XIII ст. Під час зачистки кам'яної вимостки, в північній частині розкопу, було виявлено чіткі сліди неглибоких рівчаків, які виділялись ґрунтовим (чорним) заповненням, камінням, вугликами, слідами спаленини.

На рівні кам'яних вимосток виявлено продовження кладовища пізньосередньовічного часу. Можливо, кінця XVII ст., коли монастирське кладовище всередині укріпленої площі монастиря (кафедрального) вже зовсім було переповнене. Можливо, це були поховання найбільш бідної верстви населення – старців (немічних, калік), які хотіли бути похованими біля монастиря. Останнє найбільш правдоподібне, оскільки підтверджується і антропологічно.

Всього виявлено 5 непотривожених поховань та 3 знищених пізньосередньовічними і новітніми ямами. Поховання рядні, чітко орієнтовані відносно один одного в плані загального кладовища.

Поховання № 1. Виявлено під південною стінкою розкопу, на віддалі 0,3 м від неї. Вік – підліток. Стать – не визначена. Голова знаходиться в західній стінці розкопу. Руки складено на животі.

Поховання № 2. Знаходиться під східною стінкою вежі, на віддалі 0,4 м від неї. Стать – жіноча. Вік – 45 – 50 років. Руки складено на животі. Голова прямо. Хребет скривлений.

Поховання № 3. Знаходиться поряд з похованням № 2, справа від нього. Ідентичне попередньому.

Поховання № 4. Знаходиться поряд з похованням № 3, 0,5 м від нього. Простежена могильна яма, яка, на відміну від попередніх, ледь заглиблена в кам'яну вимостку (0,1 – 0,15 м). Розміри ями: 1,7 x 0,65 м. Простежено залишки дерев'яної труни (збоку, зверху і знизу). Стать – жіноча, вік 45 – 55 років. Хребет скривлений, права рука на грудях, ліва лежить на животі, голова прямо. Поховання № 2-3-4 належали до одного ряду.

Поховання № 5. Знаходиться під північною стінкою розкопу, на рівні кам'яної вимостки. Воно відкриває другий ряд поховань. Віддаль між рядами (могильними ямами) близько 1 м. Поховання жіноче, 30 – 40 р. Хребет ледь скривлений. Голова прямо. Руки складено на животі.

Поховання № 6. Знаходиться на 0,75 м від поховання № 5. Стать – жіноча, вік 15 – 20 років. Права рука на грудях, ліва на животі. Хребет викривлений.

Під південною стінкою розкопу виявлено сліди кам'яних фундаментів під дерев'яну пізньосередньовічну будівлю. Кут фіксується великою групою тесаного каміння (-0,25 м). Цей рівень виділяється всюди як рівень будівельного горизонту XVI – XVII ст. – часу будівництва церкви і укріплень. Серед каміння багато з білого алебастру. В західній частині фундаменти сильно зруйновані. У зв'язку з тим, що вони не фіксуються в західній стінці розкопу, то, можливо, завертали на південь. У південній стінці є опосередковані сліди, які читаються як розвал подібного за характером каміння (шириною близько 1 м та глибиною 0,45 м). Вони перекриті будівельним шаром XVII ст., що означає, очевидно, датування будівлі часом раніше XVII ст.

У цій же частині розкопу є ще декілька решток кам'яних фундаментів (в один ряд каміння) з кам'яних блоків вапняку і уламків алебастру.

В центральній частині розкопу знайдено кам'яні підвалини під будівлю у вигляді чотирьох оброблених блоків – деталей з Успенського собору.

В північно-західному куті розкопу виявлено залишки фундаментів під квадратну вежу (ворота) в стіні кафедрального монастиря. Простежено її східну частину, яка примикає до фундаментів цегляного оборонного муру. Довжина вежі від стіни на південь 2,65 м. Верхній зріз фундаментів 0,65 м від сучасного рівня поверхні. Фундаменти суцільні по всій площі вежі. Складено з великих кам'яних блоків, пролягають розчином (інколи

цегляними уламками). Фундаменти лежать на кам'яній вимостці XIII ст. Їх висота 0,45 – 0,5 м. Вони зверху пролягають розчином – рівень фундаментів цегляних мурів. На фундаментах місцями зафіксовано 2 ряди цегляної кладки. Вона здійснена на жовтій глині. Ширина оборонної стіни 1 м.

В розкопі V-4 (північно-східний кут) було розчищено залишки зрубу пивниці (підвалу), а саме її південно-східний кут. З'єднання «в лапу». Яма під підвал шириною 3,5 м перерізала верхню і нижню кам'яну вимостку. В заповненні знайдено декілька фрагментів кераміки XIII ст. Підвал зверху перекритий шаром жовтої глини і каміння, що спадає конусовидною лінзою до її центру, заходячи у північну стіну розкопу. Заповнення підвалу темно-сіра земля. Глибина підвалу 1 м від рівня верхньої вимостки. Підвал мав наземні зрубні стіни, які повністю згоріли. Добре збереглися залишки трьох обгорілих вінеців на рівні кам'яної вимостки. Цікаво, що орієнтація підвалу і будівель в розкопі V-1-2 однакова.

У 1997 р. було закладено розкоп V-3 на південь від розкопу V-2, в межах двох кам'яних доріжок. Орієнтація постійна. Відстань від розкопу V-2 – 10,5 м. Віддаль від старої липи – 3,5 м. Розкоп 6 x 9,5 м, більшою стороною по осі зах.-сх.

Стратиграфія: зверху будівельний горизонт XIX ст., часу побудови і ремонту митрополичих палат. У півн. частині фіксується і будівельний горизонт XVII ст. (0,45 м від сучасної поверхні). Нижче, 0,45 м, починається кам'яна вимостка XII – XIII ст. Від сучасної поверхні це 0,75 м. Характер вимостки ідентичний вимостці розкопів V-I-4. Вимостка надзвичайно сильно понижена пізньосередньовічними ямами. Особливо велика яма простежується в центральній частині розкопу. Вона підпрямокутної форми (2,4 x 5,5 м). Заповнення: темна гумусна земля з цеглою і камінням. Її глибина в кам'яній вимостці 0,55 м.

В невеликому шурфі під вимосткою виявлено: 0,2 м – шар мішаного жовтого ґрунту. Нижче – рештки житла – піч (0,6 м від рівня вимостки). Час невідомий. Ще одну яму розчищено в центральній частині розкопу. Її діаметр 1,5 м. Заповнення: цегла, каміння. Під південною стінкою розкопу чітко простежується потужний горілий шар з цеглою і камінням. Взагалі, на вимостці знайдено лише декілька фрагментів кераміки XII – XIII ст.

У 1997 р. було закладено розкоп V-5 на деякій віддалі на захід від розкопу V-3, розміри 10 x 12 м. В одній осі з південною стінкою розкопу V-3. Метою розкопу було простежити поширення кам'яної вимостки і, можливо, виявити сліди кам'яних фундаментів під колони. Дослідження розкопу проводились харківською групою студентів (керівник В. Колода).

Кам'яну вимостку зафіксовано на глибині -0,35 – 0,4 м від сучасної поверхні. Вимостка фіксується лише в східній частині розкопу, являючи собою продовження (по одній осі) кам'яної вимостки, зафіксованої в розкопі V-1. Вона ідентична попередній. Сильно понижена. Краї нерівні. В північній частині вона має пониження і фіксується вже на глибині 0,6 м. Розкоп доведено до загального рівня 0,6 – 0,7 м. В центральній частині знайдено зруйноване поховання.

У зв'язку з проведенням будівельно-реставраційних робіт у митрополичих палатах і капличці (собор) нами здійснено невеликі охоронні археологічні розкопки.

Митрополичі палати. В підвалі закладено шурф 2 x 2 м на віддалі 0,6 м від колони. На глибині 1,3 м від рівня підлоги підвалу виявлено шар темно-сірої глини (материк), перекритий будівельним сміттям.

Капличка. Досліджено шар заповнення з будівельного сміття пізньосередньовічного часу товщиною 0,7 м. Понижено рівень підлоги каплички – винісши за її межі цей шар сміття, для підготовки настилення підлоги. Розмір розкопу – 4 x 4,5 м.

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Розкоп I знаходився в пд.-зах. частині основного центрального майданчика городища, де, очевидно, розміщувався князівський замок XII – XIII ст. давнього Галича. На його базі у 1996 р. була здійснена музеєфікація оборонної системи першого основного валу князівського замку – дитинця Галича. В 1997 р., залишивши «музеєфіковану» східну частину оборонної стіни XII – XIII ст., було понижено розкоп на 20 – 80 см і доведено його загальну глибину до -170 см (від сучасного рівня поверхні) та виявлено оборонні конструкції X – XI ст. на широкій площі, а саме сліди чотирьох стін, зокрема один зруб (городню) вдалося простежити повністю.

2. Під час консервації південної ділянки старого розкопу III було перевірено наявність стовпової ями, виявленої В. Ауліхом в 1977 р., вона ідентична всім попереднім. Таким чином, довжина палацу становить близько 30 м (по лінії зах.-сх.).

3. У 1997 р. було продовжено дослідження розкопу V-2, розпочате в минулому році. Закладено на віддалі 0,6 м від оборонної стіни монастиря XVII ст. – на південь. Розкоп є продовженням на схід розкопу V (1996 р.).

Розміри розкопу 12 x 6 м. Археологами було простежено продовження кам'яної вимостки і її характер на схід від уже раніше виявленої частини.

4. У 1997 р. було закладено розкоп V-4, на схід від потужної доріжки, яка йде від музею до південних воріт церковного двору. В північно-західному куті розкопу виявлено залишки фундаментів під квадратну вежу (ворота) в стіні кафедрального монастиря. Простежено її східну частину, яка примикає до фундаментів цегляного оборонного муру. Фундаменти суцільні по всій площі вежі, складені з великих кам'яних блоків, пролягають розчином (інколи цегляними уламками). Фундаменти лежать на кам'яній вимостці XIII ст. Вони зверху політі розчином – на рівні фундаментів цегляних мурів. На фундаментах місцями зафіксовано 2 ряди цегляної кладки. Вона здійснена на жовтій глині. Ширина оборонної стіни 1 м.

5. У 1997 р. було закладено розкоп V-3 на південь від розкопу V-2, в межах двох кам'яних доріжок. Орієнтація постійна. Відстань від розкопу V-2 – 10,5 м. Під південною стінкою розкопу чітко простежується потужний горілий шар з цеглою і камінням. Взагалі, на вимостці знайдено лише декілька фрагментів кераміки XII – XIII ст.

6. У 1997 р. було закладено розкоп V-5 на деякій віддалі на захід від розкопу V-3, розміри 10 x 12 м. В одній осі з південною стінкою розкопу V-3. Метою розкопу було простежити поширення кам'яної вимостки і, можливо, виявити сліди кам'яних фундаментів під колони. Розкоп доведено до загального рівня 0,6 – 0,7 м. В центральній частині знайдено зруйноване поховання (0,45 м).

7. У зв'язку з проведенням будівельно-реставраційних робіт у митрополичих палатах і капличці (собор) археологами здійснено невеликі охоронні археологічні розкопки.

2.8. Червень – липень 1998 р.

Метою дослідження експедиції у 1998 р. було продовження вивчення старожитностей давнього Галича в с. Кринос Галицького р-ну Івано-Франківської області, розпочатих на початку 90-х рр. XX ст.

Розкоп V-5 – закладено в 1996 р., продовжено дослідження в 1997р., закінчено в 1998 р. Розкоп розміром 10x12 м. В сезоні 1997 р. розкоп доведено до рівня 0,4–0,7 м від сучасної поверхні простежено кам'яну вимостку вздовж східного боку розкопу.

В 1998 р., в південно-східній частині розкопу (кв.3,4,5,6 – Л,М,Н) досліджено напівземлянкове житло № 5. Воно простежувалося з рівня 0,8-0,7 м від сучасної поверхні своєрідним темним гумусним заповненням. Його особливістю є те, що на цій ділянці розкопу на рівні 0,4 м залягала потужна кам'яна вимостка другої половини XI ст. Тому котлован, який, очевидно, ще мав достатньо «свіже» заповнення був наповнений по всьому об'єму (0,8-0,9 м) кам'яною основою вимостки (просівшої). Котлован під житло був опущений на 0,8-1,25 м в передматерик (1,8 - 2,0 м від сучасної поверхні). Розміри котлована: по лінії північ-південь – 4,3 м (зовн.); 4,0 м (внутр.) по лінії захід-схід – 5,0 м (зовн.); 4,3 м (внутр.). Азимут будівлі 30. По периметру внутрішнього котловану було споруджено зрубну конструкцію будівлі розміром 3,9 мх4,2 м. Дерев'яні стіни зрубу були, очевидно, виготовлені з дерев'яних плах (товстих дошок) товщиною 3-4 см, що чітко зафіксовано в східній частині згорілого зрубу. Збережена висота плах дорівнювала 20 см. В кутах котловану простежено сліди невеликих випусків зрубу (5-6 см). Цікаво, що випуски були у внутрішньому котловані, а потім поступово переходили в зовнішній. Особливістю зрубною конструкції даної будівлі є те, що з внутрішньої сторони ці плахи стін були зміцнені внутрішніми невеликими дерев'яними стовпами, вкопаними в ямки. Вони були виявлені у всіх кутах, а також посередині чотирьох стін. Діаметр стовпових ямок 0,15-0,20 м, а глибина – 0,30-0,45 м від рівня підлоги. Відстань між стовпами 1,5-1,65 метри.

В північно-східному куті будівлі виявлено піч-кам'янку. Вона складена з великого каміння – гальки. Розмір печі: ширина – 1,2 м, довжина 1,4 м, збережена висота 0,6 м. Черинь розміщено з південної сторони (0,45 x 0,60 м). Товщина череня – 1,5-2,0 см. Внутрішня частина пічки сформована з великого плоского каміння, поставленого на ребро. Склепіння сформовано з західного краю шляхом нарощення уламків плоских каменів, поставлених як цеглинки, один з одним зв'язаних колотим камінням. На віддалі 0,4 м від череня зафіксовано невелику (0,30 м) передпічну ямку глибиною 0,15 м. Зовні печі по двох кутах виявлено 4 ямки від стовпчиків (діам. 0,20 м, глиб. – 0,25 м), які, очевидно, призначались для дерев'яної конструкції типу полицки над пічкою. Ще дві аналогічні стовпові ямки виявлено в північно-західному куті будівлі. Віддаль між ними – 0,45 м. Вони, очевидно, пов'язані з конструкцією дерев'яного лежачка.

Заповнення: будівля згоріла, що дало можливість чітко простежити особливості її конструкції і подальшого руйнування після пожежі. Обвуглений шар яскраво-червоного кольору фіксувався по всьому периметру вже з самої верхньої частини котловану. Як і у всіх напівземлянках, досліджуваних на Крилоському городищі, простежено і в цьому випадку глиняне заповнення між стінкою котловану і дерев'яною стіною зрубу. У верхній частині на рівні денної поверхні розміщувалось широке глиняне нарощення у вигляді невисокої валоподібної присьби. В середній (по висоті) частині котловану простежено завал горілих стін. Він відокремлював нижнє жовто-сіре заповнення від верхнього жовтого, з глиняного, щільного. В процесі дослідження в районі печі було виявлено 8 фрагментів гончарної кераміки, яка в цілому датується першою половиною XII ст.

При вивченні пічки-кам'янки в житлі № 5 виявлено важливий керамічний матеріал, який можна датувати кінцем XII – початком XIII ст., але також є декілька фрагментів кераміки суто з чіткими ознаками XII ст. Це співвідношення кераміки характерно і для матеріалу з житла № 4, що дозволяє робити висновок про їх синхронність.

Житло № 4. Виявлено в західній частині розкопу в кв. Й,К,Л – 1,2,3. Простежувалося на глибині 0,7 м від сучасної поверхні як пляма прямокутної форми з характерним заповненням. Зокрема, на краю чітко прослідковувалася жовто-сіра засипка від пристінкової присьби. Азимут будівлі 30 м. Котлован розміром 4,3 (сх.) x 4,0 м (пн.) опущено в передматерик на 1,0 - 1,2 м. (2,0-2,1 м від сучасної поверхні). Під стінкою котловану на рівні підлоги простежено невелику (шир. 0,2-0,22 м) приступку висотою 0,10 – 0,15 м. Вона призначена для основи зрубною стінки самої дерев'яної будівлі. Між дерев'яною стіною зрубу і стінками котловану знаходилася глиняна забутовка. Будівля була зрубною конструкції без будь-яких допоміжних внутрішніх стовпових кріплень. В північно-східному куті будівлі розміщувалася пічка-кам'янка, яка була складена з великого каміння – гальки. Зліва від череня розміщена лише одна кам'яна плита. Розміри печі: 1,4 x 1,5 м; висота збережена на 0,4 м. Черень знаходився з південної сторони. Його розміри 0,4 x 0,6 м. Товщина череня – 3,0 – 5,0 см. Перед черенем, на площі 0,6 x 1,45 м простежено шар глини з вуглинками. Чітко зафіксовано два прошарки на жовтій глиняній підмазці.

В центральній частині будівлі виявлено яму діаметром 1,0 м, яка була заглиблена на 0,25 м. В ній знайдено декілька фрагментів кераміки. Заповнення: вище 0,4-0,8 м над рівнем підлоги знаходився шар жовто-сірої глини, перекритий тонким вуглистим прошарком. Вище знаходився шар жовтої глини з вкрапленням чорного гумусного ґрунту товщиною 0,4 м, який перекритий гумусно-вуглистим прошарком. Над ним залягав шар жовто-сірої глини – остання засипка котловану. В південно-східній частині південної стійки, на віддалі 0,7 м від південно-східного кута, навпроти печі, простежено сліди входу в житло. Його ширина 0,45 – 0,50 м, довжина – 1,0 м від стінки котловану. Простежено 4 сходинки. Висота сходинок 0,15 м, а ширина – 0,20 – 0,40 м.

Житло №4 розміщено на віддалі 3,5 м від житла № 5, паралельно одне одному. Вони, очевидно, одночасні і відносяться до кінця XI – першої половини XII ст., що підтверджується як стратиграфічно, так і аналізом керамічного матеріалу. Між житлами №5 та №4 виявлено канавку від паркана, його азимут – 40. Вона простежується чітко лише на рівні материка. Ширина канавки в середньому 0,35 м. Вона заглиблена в материк на 0,25 м. Краї округлі. Канавка, очевидно, слугувала заглибленою нижньою основою дерев'яного паркана з горизонтально покладених колод, закріплених в дерев'яних стовпах. Основу такого стовпа зафіксовано в одному випадку (яма № 33). Її діаметр – 0,5 м, глибина – 0,5 м, паркан датується початком XII ст.

Наземне житло № 1. В північній частині розкопу в кв. І,Й – 2,3,4 досліджено південно-східну частину наземної будівлі XII–XIII ст. Орієнтація по осі північ-південь. Будівля складалася з трьох частин – заглибленої центральної, наземної та південної у вигляді окремої системи з канавки і стовпових ям. Основна, внутрішня, частина будівлі заглиблена на 0,10 м в перед материк. Вона має чітку прямокутну побудову. Довжина південної стінки 5,0 м. В середній, заглибленій частині досліджено велику стовпову яму діаметром 0,5 м і глибиною 0,8 м, (яма №24). Яма була з кам'яною обкладкою (біле рване каміння). Яма має ще три заглиблені приступки. Поряд розчищено ще одну стовпову яму № 25. Її діаметр 0,35, глибина – 0,35 м. Яма також з кам'яною обкладкою. В південно-західному куті цієї заглибленої частини будівлі виявлено ще одну стовпову яму (№ 20) діаметром 0,45 м та глибиною 0,4 м. Поряд з нею знаходилася ще одна стовпова ямка (№ 28) діаметром 0,25 м, глибиною 0,3 м. Вона розміщена на одній осі з південною заглибленою стінкою. Навколо заглибленої частини будівлі на віддалі 1,0 м від східної та 0,8 м від південної заглибленої частини, знаходилася наземна частина. Біля крайньої наземної східної стінки розчищено стовпову ямку (№ 29) діаметром 0,45 м та глибиною 0,3 м. В заповненні ямки виявлено кераміку XII–XIII ст. та 2 фрагменти скляних браслетів.

На віддалі 0,5 – 1,0 м на південь від центральної частини розчищено неглибоку (0,15 м) канавку шириною 0,15 м, яка проходила вздовж південної стіни, паралельно до неї. В західній частині вона закінчувалася стовповою ямою (№ 21) діаметром 0,45 м і глибиною 0,55 м з трьома приступками. В східній, протилежній частині, канавка закінчувалася великою (0,6 м) ямкою глибиною 0,4 м. (№ 27). Остання перерізала «паркан». Поряд виявлено ще одну невелику стовпову ямку діаметром 0,3 м, глибиною 0,2 м (№ 26). Цікаво, що канавка мала невелике під прямим кутом, відгалуження в напрямку стовпової ямки. Зараз поки що важко відповісти про призначення цієї канавки, яка все-ж-таки мала мати відношення до конструкції південної стінки будівлі.

Велика господарська яма № 26. Виявлено в кв. Й-3. На рівні передматерика вона простежується сіро-чорним заповненням і камінням. Яма округлої форми діаметром 1,2 м і заглиблена на 1,4 м в материк (2,4 м від сучасної поверхні). Стінки звужуються донизу, яма лійкоподібна. У верхній частині простежено 2 входи, які являють собою округлі (0,8 x 0,5 м) заглиблення. Судячи із заповнення, яма відноситься до напівземлянкового житла (№ 4), тобто до кінця XI – початку XII ст. В межах розкопу виявлено декілька кам'яних підстилок (№ 36,37,39,40), які, очевидно, відносилися до наземної будівлі пізньосередньовічного часу. Їх складено з великого рваного каміння та уламків кам'яних блоків, рідше великої гальки. Вони простежувалися з глибини 0,6 м від сучасної поверхні, їх розчистка виявила, що під вимосткою знаходяться ще стовпові ями. Зокрема, підоснова № 37 у верхній частині мала розмір 1 м в діаметрі. Стовпова яма під нею була заглиблена в материк на 0,4 м (діаметр 0,5 м). Яма з кам'яною обкладкою. Підоснова № 36 діаметром 0,8 м. Під нею знаходилася стовпова яма діаметром 0,25 м, глибиною 0,5 м. Яма була з кам'яною обкладкою. Подібну конструкцію мали всі кам'яні підоснови. Очевидно, в даному випадку ми маємо тут два будівельні горизонти. Спочатку будівля стояла на дерев'яних стовпах, а після того, як вони згнили, їх було замінено великими кам'яними підосновами. Віддаль між підосновами-стовпами становила в середньому 2,8 – 3,4 м. Будівля орієнтована за сторонами світу.

Яма № 3. Виявлено в кв. М,Н-2,3. Простежувалася з глибини 0,6 м. Яма округлої форми, розміром 3x1,8 м, глибина 0,6 м (1,55 від сучасної поверхні). Заповнення – сильно гумусований ґрунт з великою кількістю побутових відходів (вуглики, попіл, кістки, кераміка XII-XIII ст.). В південній частині ями розміщена ще одна невелика (діаметром 0,7 м, глибина 0,5 м) стовпова яма (№7) З цілому ця яма XII-XIII ст. перерізала своєю західною частиною паркан (кінця XI – поч. XII ст.). До західного краю ями прилягає ще одна невелика стовпова яма № 9. Її діаметр – 0,45 м, глибина 0,3 м (1,25 м від сучасної поверхні).

В кв. Л,М,Н – 1,2 простежено залишки великої будівлі XII-XIII ст. Добре збереглися її східна і частина північної сторони. Орієнтація традиційно тут по сторонах світу. Будівля простежувалася з глибини 0,6 м і була заглиблена на 0,35 м в передматерик. В межах її розкопані частини виявлено чотири стовпові ямки. Їх діаметр 0,5 м та глибина 0,5 м (1,4-1,6 м від сучасної поверхні). Ями № 3,4,5 знаходяться в одній системі північної стіни, перекриваючи ранні (XI ст.) житло № 4.

В кв. Л,М – 2,3 виявлено декілька ям. Зокрема, яма діаметром 0,9 м була заглиблена на 0,3 м. В її центральній частині знаходилась стовпова яма (№ 11) діаметром 0,4 м та глибиною 0,3 м (1,7 м від сучасної поверхні). Яма була з кам'яною обкладкою. В східній частині великої ями знаходилась стовпова яма (№ 12) діаметром 0,35 м та глибиною 0,5 м. З західної сторони до великої ями прилягає стовпова яма (№ 10) діаметром 0,4 м та глибиною 0,35 м (1,25 м від сучасної поверхні). Цей комплекс ям перекрив паркан XI ст., що робить можливим продатувати ями часом XII-XIII ст.

В кв. Л-3 виявлено яму (№ 15) діаметром 0,6 м та глибиною 0,4 м. яма з кам'яною обкладкою, з східної сторони яма мала приступку. В кв. Л,М – 3 розчищено округлу яму (№ 14) розміром 0,6 x 0,25 м та глибиною 0,5 м (1,35 м від сучасної поверхні). Яма з кам'яною обкладкою. В кв. М,Н – 3 розчищено яму (№ 13) діаметром 0,6 м та глибиною 3,4 м, яка перекрила верхнє заповнення житла №5,. Ще одна подібна яма (№ 34) діаметром 0,5 м та глибиною 0,4 м знаходиться в кв. Л 4. Вона потрапила в межі верхнього заповнення житла № 5, в його північно-західному куті. В кв. К-3 виявлено ямку (№ 16) діаметром 0,6 м та глибиною 0,5 м з кам'яною обкладкою. В кв. К,Л -4 знаходиться овальна яма № 32 розміром 0,65 x 0,40 м та глибиною 0,10 м. В кв. Л – 4,5 виявлено велику яму № 35 з пічкою. Яма розміром 1,4 x 1,3 м та глибиною 0,3 м, (1,05 м від сучасної поверхні). Пічка розміром 0,60 x 0,40 м. Біля пічки, в ямі, виявлено кераміку XII-XIII ст. Поряд, з північної сторони розміщено ще одну підпрямокутну яму (№ 31) розміром 1,10 x 0,7 м та глибиною 0,25 м. В ямі знайдено декілька фрагментів кераміки XII-XIII ст. та окремі каміння – галька. В кв. Й,К – 5 виявлено яму (№ 30) діаметром 0,7 м та глибиною 0,30 м. Ще одну яму (№ 16) виявлено в кв. К-3, діаметром 0,6 м та глибиною 0,45 м. В кв. Й – 2,3 виявлено яму (№ 23) діаметром 0,35 м та глибиною 0,3 м. В кв. Й – 2 виявлено яму (№ 19)

діаметром 0,6 м та глибиною 0,3 м (1,2 від сучасної поверхні). З східної сторони яма мала заглиблену приступку.

В північно-західному куті розкопу виявлено велику яму, заглиблену на 0,25 м в передматерик, тут знайдено декілька фрагментів кераміки фракійського гальштату. В північній частині простежено меншу яму (№ 18) діаметром 0,9 м та глибиною 0,7 м (1,4 м від сучасної поверхні). Заповнення – сіра земля з вуглинками. Ще одна яма (17) знаходилась з південній частині. Вона овальної форми і заходить під західну бровку. Яма заглиблена на 0,5 м (1,35 м від сучасної поверхні). Заповнення – гумусне, без знахідок. В кв. Й - 1 виявлено групу великих уламків кам'яних блоків (№ 38), які стояли на неглибокій (0,3 м) ямі діаметром 0,35 м.

Таким чином, проведені археологічного дослідження в розкопі V-5 показали наявність таких об'єктів:

1. Яма фракійського гальштату (№ 42).
2. Два напівземлянкових житла (№ 4,5), паркан, господарська яма (28) та окремі ями, які датуються кінцем XI – початком XII ст.
3. Два наземних житла XII–XIII ст. (житло № 1,2), декілька ям, в т. ч. стовпових, окрема пічка, тощо. В т.ч. кам'яна вимостка.
4. Пізньосередньовічним часом датується велика наземна будівля на кам'яних підосновах (стовпах – перший будівельний горизонт).

2.9. Червень – жовтень 1999 р.

У зв'язку з впорядкуванням площі Крилоського городища та спорудженням деяких тимчасових будівель до святкування 1100-ліття Галича (1998 р.), виникла потреба дослідження ділянки поруч з «Митрополичими палатами» (суч. приміщення музею). Розкоп розміром 12х20 м було закладено в 17 м на південний захід від музею і 4 м від розкопу №5. Розкопом фактично була охоплена площа на всю ширину спланованого основного валу дитинця Крилоського городища, що у свій час (X–XIII ст.) піднімався над глибоким яром (ровом), який спадав вбік р. Лукви. Практично, наш розкоп шириною 24 м був поперечним розрізом валу і паралельним розрізу зробленому нами в 1994–1995 рр. (дещо нижче у північно-західній частині городища). Відразу зазначимо, що верхня частина валу була повністю знівельована, а земля зсунута в яр-рів. Точніше на його правий північний берег.

В центральній ділянці розкопу, кв. 3-5/АЕ, на глибині 0,20-0,40 м під насипною глиною відкрито суцільний шар викладений великою річною галькою. Шар кам'яної вимостки поступово і плавно знижувався в північному напрямку до внутрішньої площі дитинця, на глибину 3,30 м від верхньої точки кам'яної викладки в центрі валу. Вершина кам'яної викладки валу у кв. 4-5 була зруйнована, а камінь вибраний на площі виринаю 2-3 м. На північному схилі валу, викладка збереглась майже повністю. Дальші розкопки показали, що кам'яна вимостка закривала більш ранні конструкції валу з керамікою фракійського гальштату. Звідси випливає, що кам'яна вимостка давньоруського часу (приблизно X ст.) перекривала в цій частині оборонні укріплення більш раннього часу (валу фракійського гальштату). Наші спостереження збігаються з даними розрізу цього валу 1994–1995 рр., де в основі валу була знайдена кераміка фракійського гальштату.

Було встановлено, що кам'яна вимостка поставлена безпосередньо на глиняному шарі попереднього валу доби фракійського гальштату. В X ст. проведена відповідне нівелювання решток фракійського валу. Зроблена підсіпка з темної землі товщиною 0,20 м і на цьому рівні зроблена кам'яна вимостка, яка стала основою конструкції валу X–XIII ст.

У X ст. кам'яна вимостка була підсипана шаром глини товщиною до 0,20 м і задернована. Всі наступні підсіпки, які ще сьогодні сягають 3-3,5 м, споруджені вже в XII–XIII ст. Можна припустити, що зміцнення оборонної системи Крилоського дитинця розпочав Ярослав Осмомисл. В стінці розкопу досить чітко простежуються пласти підсіпки валу, що зберігся на висоту 1,5-2 м. Зверху його залишки перекриті пізньосередньовічним шаром глини товщиною 1-1,5 м, у якому є вкраплення різних будівельних матеріалів і кераміка пізнього середньовіччя, а також заповнення пізньосередньовічних ям та інших об'єктів. Від конструкцій X – XIII ст. вони відрізняються густим темним забарвленням. Встановлено, що при спорудженні валу XII – XIII ст. насипано шари майже чистої жовтої глини, товщиною 0,30-0,50 м, які чергуються з сірими прошарками супісчаного ґрунту товщиною 0,15-0,25 м. У кв. 5-10 внутрішнього (північного) схилу земляного насипу валу ніяких залишків дерев'яних конструкцій не виявлено. Вся земляна підсіпка у кв. 10 становить 0,90–1,20 м від кам'яної основи. Тобто ми знаходимося близько самого краю (північного) валу. Свідченням цього є відкриття

системи об'єктів влучених у глиняний насип валу. Це були великі глиняні печі, порівняно доброї збереженості.

Піч № 1 відкрита в кв. 10/ДЕ на глибині 1,80 м від сучасної поверхні в насипі валу. Її черинь залягав безпосередньо на кам'яній вимостці, що продовжує кам'яне перекриття залишків укріплень часу фракійського гальштату. Але в цих квадратах викладка перекриває вже давню поверхню і служить основою давньоруського валу, який значно ширший у своїй основі від попереднього. Каміння з викладки під черинню сильно перепалене і покрите сажистим прошарком. Черинь підмазаний глиною і опалений до біляво-сірого кольору. Його товщина 4-5 см. Стінки і купол печі глиняні. Вони збереглися на висоту 0,39 м від рівня череня (товщ. 10-12 см). Форма печі округла, діаметром 1,45 м. Устя печі виходило в північний бік на городище. На черені розчищені 8 каменів, які, можливо, служили підпоркою куполу в пд.-зах. частині печі, який в час її функціонування почав просідати. Значні розміри печі і відсутність будь-яких знахідок, вказували би на її виробничий характер. Все ж вона мала очевидно побутове, кухонне призначення. Датування печі відноситься до XII – XIII ст.

Печі №2-6. Вона також споруджені в насипі валу, але на 15-45 см вище куполу печі №1. Вони одночасні з пічкою №1. Їх черені вже не мають кам'яної підоснови. Печі залягають на глиняній підсипці валу. Черені і стіни споруджені з глини. Товщина черенів 4-6 см. Товщина стінок 5-11 см. Форма печей округла, розміри майже однакові: 1-1,05 м. Своїми устями печі виходили в приміщення, яке також було споруджене в основі валу з північного боку від печей. Більша частина приміщення повністю знищена пізньосередньовічним підвалом. Лише у західній стінці розкопу простежено його контури. Можна припустити, що це приміщення і 6 печей (віддаль між якими 0,40-1,40 м) становили єдиний кухонний комплекс, який обслуговував, на нашу думку, княжий двір. За останніми археологічними даними він знаходився неподалік валу. Це сучасні «Митрополичі палати», під якими виявлено залишки великої, багатоповерхової дерев'яної будівлі палацового вигляду. Чотири печі, № 3-6, заходять в стінки розкопу. Сліди ще одного блоку печей простежено в кв. 8-10/АГ.

Північний схил насипу валу зверху перекритий пізньосередньовічним шаром товщиною 0,30-0,60 м. Із декількома пізньосередньовічними підвалами, часто вкопаними в насип валу XII-XIII ст. В їх темному заповненні виявлено кахлі, каміння, цеглу, пізньосередньовічну кераміку.

Пізньосередньовічний шар перекритий зверху жовтуватим шаром товщиною 0,40-0,60 м. Під час нівелювання валу, що здійснювалось в XIX – XX ст., в цей шар потрапили фрагменти кераміки з нижніх варів. Вершина і південний схил давньоруського валу також в основі має кам'яну викладку X ст. зверху підсипку жовтого кольору (глина). Але верхній насип, на якому очевидно стояли дерев'яні конструкції, вже повністю знівельований.

Південний насип валу X ст. на цій ділянці закінчується прилеглим до нього ровом. Це простежено у кв. 2-3, по всій площі розкопу. В кв. Г-Е виявлено внутрішні (північні) схили трьох оборонних ровів: X ст. (кв. 3), XII-XIII ст. на межі кв. 2-3, тобто дещо (0,6 м) південніше першого рову. Пізньосередньовічний рів на 1,30 м вище попереднього. Звідси випливає, що поправляючи і посилюючи насип валу весь час проводилася підсипка його північного берега. Південний рів плавно поєднувався з яром, на південному березі, якого знаходиться ще один, оборонний вад з ровом, які чекають свого дослідження.

На глиняному насипі з матеріалом XII-XIII ст. простежено велику кількість обвуглених частин дерев'яних плах, які вказують на наявність тут потужних дерев'яних конструкцій. Під кам'яною вимосткою, що залягає на земляній підсипці відкрито у кв. 4-6/ДЕ найбільш ранні залишки фракійського валу, на 0,4-0,6 м нижче кам'яної вимостки. Він насипаний з сірої сучасної землі висотою 1,3-1,5 м від давньої поверхні, у якій є вклучення кераміки фракійського гальштату. В кв. 3-5 проступають сліди якоїсь споруди цього ж часу, що виходить за межі розкопу. Своєю долівкою вона сягає передматерика.

В кв. 4-6/Е чітко простежено залишки згорілої споруди представлені завалами згорілих дерев'яних плах 30-40 см і опаленої глини. Напрямки плах по краях споруди північ-південь, схід-захід зі спадом до центру заглибленої частини споруди. Довжина споруди в напрямку північ-південь 3,5 м, ширина, до західної стінки розкопу, у яку вона заходить, 2,3 м. Складається враження, що ця споруда, складена з плах і товстих колод, будувалася одночасно з закладенням валу, була його складовою частиною. Підлога знаходиться на рівні основи валу, а верх на його вершині. Поряд з цією спорудою, на схід від неї, на вершині фракійської частини валу простежено сліди дерев'яних конструкцій у вигляді неглибоких канавок з залишками дерева та окремих скупчень каміння. Північний берег рову фракійської частини валу знаходився на 1 м північніше давньоруського рову і на 0,6 м нижче кам'яної вимостки X ст. Виходячи з того, що північний берег привального рову відсувається

дальше на південь в напрямку до яру-рову, можна вважати що одночасно розширювалася основа валу й підсилався берег рову.

Наші спостереження слід доповнити таким цікавим фактом. В південній частині валу простежено сліди частогоколу пізньосередньовічного періоду (XVII ст.) у вигляді траншеї шириною 0,6 м у верхній частині і 0,3 м у нижній, яка прорізала нашарування всіх попередніх оборонних валів включно і фракійським. Її глибина від сучасної (знівельованої) поверхні сягає 1,6 м. Траншея під частокіл забита жовтою глиною і камінням.

У 1999 р. продовжено дослідження північного схилу валу на ділянці кв. 8-10/А-Г. Пізньосередньовічний шар на цій ділянці пройдено в минулому році до глибини 0,8-1 м від сучасної поверхні. На цьому горизонті, що являв собою зовнішню частину південного схилу валу XII–XIII ст., на глибині 0,8 – 1 м, відкрито 8 печей, які є продовженням комплексу попередніх і зв'язані з двома будівлями вписаними в північний схил валу. Черені печей залягають на насипаній основі валу. Мають округлу або овальну форму розмірами від 0,4 до 1,5 м. Різні розміри печей вказують на їх різне призначення. Вони зв'язані з двома різними приміщеннями, але їх функції не виробничі. Печі служили очевидно для приготування їжі одночасно для значної кількості людей. Товщина черенів 6-8 см. Обпал печей до білявого кольору вказує на їх інтенсивне використання. Верхня частина печей (купол і стінки) знищені під час спорудження валу пізнього середньовіччя. Черені збереглися, хоч і не в однаковій мірі, в деяких з них вмазані уламки кераміки XI ст.

Печі на цій ділянці розподілені на три групи. Перша група складається з трьох печей в кв. 3-10/В. Друга група в кв. 9-10/А складається з двох печей. Устями вони виходять в два різні приміщення. Перше (кв. 9-10/В) заглиблена на 2,2 м від сучасної поверхні. В приміщенні, в його південній частині, зроблені приступки, висотою 0,20–0,40 м, перед кожною з трьох печей, що покращувало доступ до них. В цьому випадку печі знаходилися на рівні пояса людини. В заповнені будівлі було знайдено кераміку переважно XII–XIII ст. і багато тваринних кісток. В другу будівлю, яка заходить у східний край розкопу входило дві печі розчищені в цьому році. Можливо, що якісь печі будуть відкриті дальше на схід, оскільки глиняна обмазка простежується в цій східній стінці розкопу. Залишки ще двох печей, аналогічних до попередніх, що складають інший окремий комплекс, розчищено поряд, з південного боку. Вони, очевидно, мали своє окреме приміщення з підходом до них. Його сліди виявлено, але як і попередні, будуть досліджені в наступному році.

Таким чином, близькість митрополичих палат не дозволила розширити розкоп у східному напрямку. Але наявність більше десятка великих, потужних глиняних печей XII–XIII ст. в насипі валу, відсутність тут городен характерних для цієї оборонної лінії, зобов'язує визнати, що в цьому розкопі було знайдено і досліджено комплекс, який можна вважати «княжою кухнею», що обслуговував двір з його прийомами і учтами. «Княжа кухня» була поряд з княжими палатами, але закрита насипом валу – захищена від стороннього ока. Влаштування такого великого кухонного комплексу було задумане і здійснене в той час, коли насипався вал XII ст., і будувався поруч княжий палац і влаштовувався княжий двір.

2.10. Червень – вересень 2000 р.

Під час археологічних розкопок 1999 р. досліджувався оборонний південний вал та було виявлено 4 будівельні горизонти: фракійський гальштат; X ст.; XII–XIII ст.; XVII ст. На внутрішньому схилі цього валу дослідниками було виявлено великі комплекси з 12 глиняних печей кухонного призначення, які датуються XII–XIII ст. Велика кількість цікавих знахідок дозволила вченим продовжити дослідження привальної території у цій ділянці розкопу № 26, який був закладений ще у 1998 р. Його розмір 12х20 м, він знаходився на віддалі 17 м на пд. зах. від приміщення музею і 40 м від розкопу №5.

Розкопом було фактично охоплена площа на всю ширину спланованого основного валу дитинця Крилоського городища. Розкоп шириною 24 м був поперечним розрізом валу. Дослідження в межах розкопу було в цілому закінчено в 1999 р., а у 2000 р. його було продовжено на північ в межах кв. 11-15, і кв. В,Е. Таким чином, розмір повного розкопу був 7х8х6,5х8 м. Кв. 10 на всю ширину було залишено як бровку між новим і старим розкопом.

Верхні шари розкопу являють собою продовження північного, внутрішнього схилу валу. Він досить пологий. Чергуються пласти насипу темної землі і глини з включенням каміння, глиняної обмазки, тваринних кісток і фрагментів кераміки. Зокрема, у верхніх шарах насипу, керамічний матеріал часу пізнього середньовіччя. На глибині 0,80-1 м від сучасної поверхні з'явилась кераміка XII–XIII ст. Пізньосередньовічні пласти насипу відділені від шарів XII–XIII ст. вуглистими прошарками з окремими лінзами сильно обпаленої глини.

Під ними ідуть темні та глинисті прошарки. На глибині 1,8 м починається передматерик. В кв. II-Е, у стінці розкопу чітко простежуються вуглисті прошарки з розвалом печі XIII ст. (№1). Її довжина 1,20 м, товщина череня 5-7 см. Піч заходить у стінку. На віддалі 0,7 м. на схід від даної печі, відкрито розвал входу до печей, виявлених у попередніх розкопках. Він займав більшу частину кв. II-Е, частково заходив в бровку кв. 1-10. Розміри розчищеної частини розвалу умовно №1-1,20x1,70 м. Розвал можливо є перекриттям печі. Являє собою шар глиняної обмазки. Під ним розчищено велику кількість тваринних кісток, кераміки.

В кв. 12/Е, на глибині 1,60 м від сучасної поверхні, в західній частині розкопу, чітко простежується лінзовидний вуглистий прошарок товщиною 0,15 м і шириною 0,90 м. Це очевидно залишки печі №2. До неї прилягає передпічна споруда (№2) видовженої форми, довжиною 3 м і шириною 1,5 м. Вона полого опускалась вниз, до печі №2, її заповнення: обпалена глина, вуглистий прошарок, обпалене каміння, кістки тварин та фрагменти кераміки. Напрямок споруди – із сходу на захід. Очевидно це був підхід до печі №2. Під час розкопок 1999 р. на цій ділянці виявлено більше десяти печей, які функціонували одночасно.

В наступних квадратах (13-15/е), західна стінка похило опускається вниз, а її прошарки темної землі і глини прорізани вуглистими лінзами та шаром обпаленої глини товщиною 0,20-0,30 м. Він відділяє верхній пізньосередньовічний горизонт від нижнього, XII–XIII ст., та більш раннього. Цей профіль стінки характеризує внутрішній насип валу. Він закінчується (по ширині) в кв. 13/Е. На віддалі 3 м, на північ від кам'яного насипу валу (X–XI ст.), виявлено сліди заглибленої споруди з керамікою XI–XII ст. Це споруда (№1) заходить у північну стінку розкопу. Вона вкопана в материк на глибину 1,40 м від денної поверхні і 3,20 м від сучасної і орієнтована по лінії схід-захід.

В кв. II/Д, на глибині 2 м від сучасної поверхні відкрито сліди ще одного входу (№3), поєднаного з попереднім (№2). Його довжина (з півночі на південь) перпендикулярна до попереднього, що тягнеться зі сходу на захід 1,5 м. і шириною 1,30 м. На рівні материка, він позначений вуглистими прошарками та залишками вимостки з крупного річкового каміння. Далі на схід, в кв. 11-14/Г-Д, верхні шари пізньосередньовічного валу, що у кв. II/В-Г прорізани до глибини 1,50 м., перекривають залишки згорілої споруди у вигляді дрібних кусків обпаленої глини і крупних кусків обгорілих пласк, вугликів і сажистого прошарку, які супроводжувались керамікою XII–XIII ст. Це сліди очевидно якогось навісу. Його спалені залишки товщиною до 0,20 м залягали на глинистих пластах насипу валу. Контурів цілої споруди виявити не вдалося.

Найважливішою частиною результатів цього річних розкопок є відкриття в куті розкопу (кв. В/11) частини тесаної обгорілої колоди шириною 0,25 м, товщиною 0,20 м, зверху перекритої суцільним шаром з великих кусків глиняної обмазки з відбитками тесаних дерев'яних пласк. Обгоріла колода знаходилась у спеціально викопаній траншеї з зовнішнього боку підсипаній чистою глиною шириною 0,25–0,30 м, на глибину 0,25–0,28 м (очевидно на товщину колоди). Один кінець колоди, яка спрямована по лінії північ-південь (відхилення 15°), заходить у східну стінку розкопу, другий у бровку. Виходячи з того, що в попередні роки в одному з розкопів (південніше нашого) вже були виявлені дерев'яні підвалини якоїсь будівлі, можна вважати, що ми відкрили підвалини її західного крила. Є підстави припускати, що на сьогодні відкриті різні, але конструктивно зв'язані частини дерев'яного палацу Ярослава Осмомисла. Важливість цього відкриття вимагає особливої уваги та державного фінансування для майбутніх археологічних досліджень.

Підвалина розміщена на глибині 1,50 м від сучасної поверхні під ямою, заповненою гашеним вапном. Над підвалиною, за межами ями з вапном, у розрізі стіни розкопу йде шар згаданої вище обмазки (товщиною 10–15 см.), а над нею шар темної землі (товщиною 0,50–0,60 м.) насиченої дрібними кусками сильно обпаленої глиняної обмазки, вугликами, камінням, сажистими прошарками. Вище, на 0,50 м на цьому пласті залягає суцільний шар з кам'яних тесаних блоків. Складається враження, що це фундамент пізнішої будівлі (можливого періоду митрополії XII–XIV ст.), який повторює конфігурацію більш ранньої дерев'яної палацової споруди.

Поруч з підвалиною дерев'яного палацового будинку, на віддалі 16 см від глиняної зовнішньої підсипки, виявлено серію стовпових ямок. Їх діаметр 0,30 м. Вони заглиблені в материк на 10 см. Всього розчищено 2 ями. Віддаль між ними 1,7 м. Призначення стовпових ям: основа дерев'яних стовпів, які підтримували другий поверх палацу. Остаточні висновки можна буде зробити після повного відкриття даного об'єкту. Слід відзначити, що аналогічні конструкції були виявлені і в північній частині будівлі.

Горизонт, на якому відкрито підвалини палацової будівлі понижується у північній частині розколу відповідно до пониження рельєфу тогочасної денної поверхні.

В кв. 13-14/В відкрито (частково) підвальне приміщення. На глибині 2,50 м розчищено обгорілу пласку шириною 0,08 м і товщиною 0,05 м можливо залишки згорілої стінки підвального приміщення, яке заходить

у східну стінку розкопу. Встановлено, що підвалини самої будівлі знаходились в темному прошарку, на якому покладено вищеописаний кам'яний фундамент з окремих блоків. Заповнення підвального приміщення виділяється глинистим заповненням товщиною 0,90 м з великою кількістю вкраплень глиняної обмазки і вугликів.

Поруч, на захід від вищеописаного підвального приміщення розчищено сліди ще одного аналогічного приміщення. Воно займає кв. 14/Г-Д і заходить в північну стінку розкопу. На глибині 3,20 м від сучасної поверхні виявлено обвуглену плаху перпендикулярно сплановану відносно попереднього підвального приміщення. Заповнення, що простежується у північній стінці, аналогічне заповненню описаному у східній частині розкопу. Відкриті залишки будівлі і підвальних приміщень вимагають подальших досліджень.

В кв. 13 Е, на глибині 1,60 м від сучасної поверхні, в передматериковому горизонті розчищено залишки глиняної печі, можливо XI–XII ст. Її діаметр 0,80 м. Стінки збереглись на висоту 0,15 м від рівня череня. Товщина череня 3–5 см. Над заповненням печі знайдено частину жорнового каменя. Устя печі із заходу. Піч знаходиться на віддалі 1 м на південь від стінки напівземлянки, з якою можливо становила один комплекс.

Цікаве ще одне спостереження. Під насипом південного схилу валу на цій ділянці немає культурного шару. Отже, складається враження, що основа насипу валу лежить на знівельованому майданчику, який тут становить передматериковий горизонт.

Отже, найважливішою частиною результатів археологічних розкопок 2000 р. є відкриття частини тесаної обгорілої колоди, перекритої зверху суцільним шаром з великих кусків глиняної обмазки з відбитками тесаних дерев'яних плах. Ця дерев'яна колода знаходилась у спеціально викопаній і підсипаній чистою глиною траншеї з зовнішнього боку розкопу. Один її кінець був спрямований по лінії північ-південь і заходив у східну стінку розкопу, другий у бровку. Виходячи з того, що в попередні роки в одному з розкопів (південніше цього) вже були виявлені дерев'яні підвалини якоїсь будівлі, можна вважати, що було відкрито підвалини її західного крила. Є підстави припускати, що на сьогодні віднайдено різні, але конструктивно зв'язані частини дерев'яного палацу Ярослава Осмомисла.

Таким чином, археологічні дослідження давнього Галича (Крилоського городища) під керівництвом В. Барана тривали протягом 10 років, з 1991 по 2000 рік. За це десятиліття було зроблено цілу низку важливих наукових відкриттів. По-перше, повністю розкопано й фахово досліджено Галичину могилу – одинокий курган на території Крилоського городища (урочище Качків). У процесі розкопок, що проводилися у 1991 – 1992 рр., виявлено залишки дерев'яного човна з оригінальним комплексом артефактів – спорядженням знатного воїна (щит, дротик, стріли, бойові сокири і ніж-скрамасакс). Слідів кістяка або урни зі спаленими кістками знайдено не було. Ймовірно, Галичина могила – це культова споруда, присвячена засновнику міста давній Галич. По-друге, археологічні дослідження фортифікаційних споруд Крилоського городища дають підстави стверджувати, що вже починаючи від середини X ст. давній Галич утверджується спочатку як ранньосередньовічне городище, можливо, столиця Галицької (хорватської) землі, а згодом у середині XII ст. стає політичним, сакральним, етнокультурним, мілітарним й економічним центром Галицького князівства, а через деякий час і Галицько-Волинської держави.

Розділ 3. Процеси етнокультурного розвитку на території України у I тис. н.е.

Територія України входить у той етнокультурний простір, де відбувалися процеси становлення індоєвропейських, праслов'янських і слов'янських етнічних утворень. Південно-східне крило індоєвропейських груп успадкувало якоюсь мірою досягнення трипільської культури, котра за доби енеоліту (кінець V – початок III тис. н.е.) на території України визначається високим злетом землеробства, общинних ремесел, особливо гончарства, виникненням протоміст, де нерідко проживало по декілька тисяч жителів (Майданецьке, Тальянки на Черкащині). Однак, треба зауважити, що походження трипільської культури пов'язане з Балканами, Подунав'ям, і навіть з Передньою Азією, тоді як культури кулястих амфор та шнурової кераміки, з якими археологи співвідносять частину індоєвропейців, з яких виділились германо-балто-слов'яни, сформувались північніше цієї зони. Отже, тут мова не може йти про їхню пряму спадкоємність. Ще менше даних існує, або їх немає зовсім для зіставлення степових культур з синхронними культурам Лісостепу. У III-II тис. до н.е. степове іраномовне населення Ямної та Катакомбної культур лише контактувало з тими племенами Лісостепу, які мали відношення до зародження праслов'янських старожитностей. Дещо виразніше процеси культурогенезу проявляються у II тис. до н.е. на території Центральної і Лісостепової зони Східної Європи. Окремі праслов'янські племенні групи цього періоду археологи співвідносять з тшчинецькою та комарівською культурами, що займають велику територію у межах річки Одеру та Дніпра. Диференційовані групи праслов'ян зв'язують з пам'ятками Лужицької та поморсько-підкльошової культур у Середній Європі та землеробськими культурами лісостепової частини України - білогрудівською та чорноліською. Ця схема, хоч і доволі реалістична, є надто загальною. Визначити етнічну належність археологічних культур глибокої давнини без ретроспективної їх прив'язки до більш пізніх етнічно визначених старожитностей та порівнянь з даними писемних джерел і результатами досліджень інших наук (лінгвістики, антропології) дуже важко. Тому дослідники слов'янського етногенезу результати своїх розробок викладають у вигляді можливих припущень та гіпотез. Ті навколо-наукові археологічні «розробки», які нібито знаходять слов'ян і навіть предків українців у степових культурах кочових аріїв доби бронзи, а то й раніше, забуваючи при цьому, що степове населення розмовляло індоіранськими, а пізніше тюркськими мовами, ми свідомо упускаємо.

Відзначимо, що і лінгвістика, яка у вирішенні проблем етногенезу має вирішальне значення, для згаданого періоду обмежується відкриттям на території Середньої і Східної Європи пластів давньоєвропейських гідронімів, що слабо піддаються мовній диференціації.

Кожна із цих дисциплін має свої специфічні джерела, свою методику, а разом і певні межі можливостей і засобів, якими вона володіє. Так мовні явища важко, а здебільшого неможливо продатувати; археологічні культури піддаються, зазвичай, хронологічним визначенням, але вони не завжди відповідають чітко визначеним етнічним спільнотам. Відомі поліетнічні культури, які покривають декілька різних етнічних груп (лужицька, пшеворська, черняхівська та інші). Крім того, археологічні матеріали без зіставлення їх з писемними джерелами або мовними даними самі по собі не можуть визначати конкретного етносу.

Має свої особливості й історична антропологія. Зокрема, всі слов'янські ранньосередньовічні поховання, за окремими винятками, являють собою трупоспалення, що значно зужує їхню інформативність,

Все це якоюсь мірою обмежує дослідників кожної окремої науки у вивченні етногенетичних процесів та етногенезу слов'ян і слов'янських народів вимагає комплексного підходу до їх вирішення із використанням результатів усіх суміжних дисциплін.

Внесок археології у вивчення складних проблем етногенезу і ранньої історії слов'ян загальновизнаний. Він, в міру нагромадження все нових джерел, що фактично залишаються невичерпними, постійно зростає. Проте звичайне нагромадження артефактів не завжди збільшує можливості вирішення проблем. Якісні зміни здебільшого залежать від нових відкриттів відсутніх ланок в історичному розвитку народів, що є предметом вивчення.

Саме тому, проблеми етногенезу та ранньої історії слов'ян вимагають комплексних інтердисциплінарних досліджень, використання писемних, лінгвістичних, археологічних, антропологічних та інших джерел, які себе взаємодоповнюють і контролюють. Кожна з названих дисциплін має свою специфіку, свою методику, а також певні межі можливостей і засобів, якими вона володіє. Тому теоретичні побудови, основані на джерелах лише однієї із згаданих дисциплін, можуть призвести до хибних уявлень про реальні процеси і явища.

Розглянемо наскільки корелюються дані археології, та українського мовознавства щодо процесів єдності та диференціації східних слов'ян.

Розвиток слов'янських племен у час їх великого розселення і в наступні століття відбувався за однаковими або близькими історичними законами. І якщо на лівому березі Вісли або на південь від Карпат у VI-X ст. на основі племінних союзів народжувалися різні слов'янські етноси, і цього ніхто не заперечує, то дивує потяг об'єднати всі численні східнослов'янські племена та їхні союзи з різними археологічними культурами в одну етнічну групу. У світлі нових археологічних матеріалів та кореляції з ними писемних і лінгвістичних джерел, такої єдиної східнослов'янської групи не існувало. Не існувало також у VI-VII ст. н.е. (за Б. Рибаківим) слов'янських Русів, а у VIII-IX ст. (за В.Седовим) Руського каганату.

Аналіз археологічних пам'яток не суперечить автохтонності слов'ян у лісостеповій та лісовій зонах України. На жаль, археологам-славістам поки що не вдалося розробити таких надійних критеріїв, за допомогою яких можна було б однозначно визначити і виділити слов'янські чи праслов'янські старожитності у масивах первісних культур. Спроби навколонаукових любителів старовини, особливо в останні роки, назвати ті чи інші археологічні культури первісності слов'янськими, а то й протоукраїнськими, слід оцінювати як тимчасовий спалах романтизму, викликаний відродженням Української державності.

Наукові пошуки старожитностей, що належали б предкам слов'ян, у культурах неоліту, енеоліту, доби бронзи, навіть раннього заліза поки-що можуть бути виражені як імовірні гіпотези. Такими їх вважають самі дослідники цих старожитностей [Петров, 1972.].

Більш-менш виразні елементи слов'янської матеріальної культури вдалося виділити в культурах рубежу ер: Зарубинецькій – на території України і Білорусі, де вони були основними при наявності балтських та германських, і Пшеворській – на території Польщі, де вони займали незначне місце поряд з основними германськими та кельтськими. Археологічні культури корелюються з писемними даними Плінія Старшого, Тацита Птолемея, за якими слов'янські венеди, починаючи з I тис. н.е. виразніше фіксуються на правому березі Вісли, ніж на її лівому березі.

У наступних століттях (друга половина I - II ст. н.е.) праслов'яни на території України представлені пізньозарубинецькими та волино-подільськими старожитностями, що становили певну культурно-етнічну спільність. Її розкололи германські племена готів, що просувалися у кінці II-III ст. н.е. із Нижнього Повіслення до узбережжя Чорного та Азовського морів. Останні позначені пам'ятками Вельбарської культури.

У III ст. н.е. в Україні, за участю слов'янських племен, виникають дві культурні групи: північна і південна, які надалі, до утворення Київської держави, розвиваються самостійно. Це Київська культура, що покрила балтський субстрат у верхів'ях Дніпра, та велика за територією багатоетнічна Черняхівська культура між Прип'яттю і Десною на півночі, Чорним морем і Дунаєм на півдні. Вони вичерпують венедський період в історії слов'ян на території України в римський час, тобто у першій половині I тис. н.е.

У кінці IV ст. н.е. на історичній арені появляються назви ще двох слов'янських племінних союзів – склавнів та антів. Археологічно ці дві групи племен виражені Празько-Корчацькою та Пеньківською культурами. Вони виникають на основі слов'янської частини Черняхівської культури на території України за незначною участю Київської.

Носії Київської культури, територіально віддалені від кордонів римського лімесу, не отримали писемного етнічного виразу, тому ми не знаємо імені племінного об'єднання, яке утворилося в V-VII ст. н.е. на її основі. Воно в археології отримало назву Колочинської культури. Не знаємо також імені слов'янської групи, що утворилась у Самарському Поволжі під назвою Іменьківської культури за участю слов'янських переселенців з Верхнього Подніпров'я, що почали переселятися на угро-фінські землі.

Починаючи з перших століть нашої ери, за археологічними й писемними матеріалами простежуються дві лінії розвитку східнослов'янських культурних груп. Перша, південна, що межує з провінціями Риму й Візантії, добре відома їхнім хроністам, особливо у період розселення слов'янських племен у Подунав'ї, на Балканському півострові, у межиріччя Ельби і Заале; друга – північна, розселенський рух якої веде на північний схід у межі сучасної Білорусі та Росії, тодішніх балтських і угро-фінських племен. Ці процеси мають глибокі корені. Вони обумовлені розколом на дві частини волино-подільської та пізньозарубинецької груп з приходом готів у кінці II ст. н.е. на територію України. Результати цього розколу простежуються в матеріальній культурі східних слов'ян протягом наступних століть. Вони визначають розвиток східнослов'янських літописних племен у VIII-IX ст. напередодні утворення Київської держави.

Загально визнано, що відкриття і широке дослідження слов'янських ранньосередньовічних пам'яток VI – VII ст. після Другої світової війни, а в останні десятиліття XX ст. виділення слов'янських пам'яток V ст. на території України не тільки заповнило хронологічну лакуну в історичному розвитку матеріальної культури

слов'ян у середині I тис. н.е., але й поставило проблему становлення слов'янських етнічних груп на нову наукову основу. Нововідкриті слов'янські культури раннього середньовіччя вдалося достовірно зіставити з писемними джерелами й виключно археологічними методами показати, з одного боку, їх переростання в культури доби Києво-Руського та інших південнослов'янських і західнослов'янських державних утворень; з іншого, шляхом ретроспекції зв'язати з більш ранніми старожитностями Східної і Середньої Європи. Виявилось, що вже у VI – VII ст. н.е. слов'янські старожитності поділяються на чотири різні культурні групи (колочинську, пеньківську, празько-корчацьку і дзедзіцьку культури). Перші три виникають уже у V ст. н.е. на території України і заходять в деякі пограничні області Білорусії і Росії, а дзедзіцька група – в Середній і Північній Польщі, але не раніше VI ст. Нещодавно стала відомою ще одна група – іменьківська – у Верхньому Поволжі, де присутні елементи слов'янських культур V-VII ст. Кожна з перелічених слов'янських ранньосередньовічних культур має свої підоснови, які необхідно шукати у більш ранніх культурах. До виявлення слов'янських пам'яток V-VII ст. такі пошуки, зазвичай, закінчувались безрезультатно. Вони породжували багато суперечливих концепцій, оскільки етнічну належність археологічних культур першої половини I тис. н.е. і більш ранніх без типологічної прив'язки їх до етнічно визначених культур раннього середньовіччя неможливо було визначити. Ще більш складними виявились спроби виділити певні етнічні групи в багатоетнічних культурних ареалах. Деякі археологи навіть вважали, що жодну з культур I-IV ст. н.е. і більш ранніх неможливо визначити як слов'янську. Єдиний вихід з цього становища німецький вчений – К.-В. Штруве вбачав у припущенні, що «...слов'яни адаптовані або подавлені в культурному відношенні своїми сусідами, скриваються під личиною однієї з декількох поліетнічних культурних провінцій» [Slruve K-W., 1991, s. 8-18.]. Уся ця безнадійність і зневіра в можливості використання археологічних джерел для вирішення проблем слов'янського етногенезу в міру виявлення все нових етнічно беззаперечних слов'янських пам'яток V – VII ст., заповнення реальними матеріалами хронологічних лакун і порівняльного вивчення з більш ранніми культурами стали поступово набувати оптимістичних обрисів

Створені типологічні колонки безперервного розвитку слов'янської матеріальної культури на території Південно-Східної Європи, зокрема в Україні, дозволяють у ретроспективному плані, з одного боку, простежити розвиток місцевого слов'янського населення принаймні з рубежу нашої ери, з іншого боку, розкрити його у взаємодії з іншими неслов'янськими племенами. Шляхом ретроспекції слов'янські етнографічні елементи виявлені в ряді поліетнічних культур Південно-Східної та Середньої Європи. При цьому встановлено, що в першій половині I тис. н. е. поруч із слов'янами – корінним населенням пограниччя лісу і лісостепу на території України в різний час жили й інші етнічні групи германського, балтського, іраномовного, фракійського населення, що знайшло своє відображення в археологічних матеріалах [Баран, 1998, с. 6–17.].

Аналіз археологічних і лінгвістичних даних дозволяє вважати, що слов'яни, та навіть праслов'яни уже в найвіддаленіші епохи являли собою, хоч і споріднені, але окремі етнокультурні та етномовні групи. О.М. Трубачов – автор багатьох лінгвістичних досліджень, присвячених давнім слов'янам – пише, що його не може задовольнити ні постулат «...изначально бездиалектного языка» ні суто слов'янська гідро- і топонімічна область, без домішок чужих неслов'янських елементів [Трубачев, 1991, с. 4]. Це, підтверджує археологія давніх слов'ян, представлена значною кількістю культур згаданих вище, та їхніх локальних груп.

Значне місце в історії слов'ян посідають проблеми Великого слов'янського розселення, коли слов'янські племена, які до середини I тис. н.е. займали лісові та лісостепові області Південно-Східної Європи, з'являються в Подунав'ї, у глибинних районах Балканського півострова - на півдні; на заході – доходять до Ельби та балтійського узбережжя; на північному сході заселяють верхів'я Дону і Волги. У другій половині I тис. н.е. розселення слов'ян досягло таких розмірів, що вони стали однією з основних груп, які формували етнічну карту ранньосередньовічної Європи. Водночас велике розселення слов'ян започаткувало процеси слов'янського народотворення, тобто формування тих слов'янських, в тому числі східнослов'янських, груп що стали елементами сучасних слов'янських народів й українського.

За археологічними даними чітко простежуються основні напрямки розселення слов'ян:

1. Шляхи верхньодніпровських слов'янських груп – носіїв Київської, (III – перша половина V ст.. н.е.) її наступниці Колочинської (друга половина V-VII ст.. н.е.) культур вели на північ і північний схід, в ареали балтських та угро-фінських культур.

2. Склавіни – носії слов'янської частини Черняхівської культури (III – перша половина V ст. н.е.) та їхні нащадки – творці Празько-Корчацької культури (друга половина V-VII ст. н.е.) зайняли середній та верхній Дунай і межириччя Ельби та Заале.

3. Анти – носії Пеньківської культури прийшли в Нижнє Подунав'я та на Балкани. Не можна виключати, що якась незначна частина склавів разом з антами відійшла на Балкани, а частину антив захопили з собою племена склавів, що рухались вверх по Дунаю. Північна порубіжна частина антив відійшла разом з носіями Колочинської культури на північний схід, де сиділи балти та угро-фіни.

Історичне значення Великого переселення народів, яке охопило і слов'янський світ, в першу чергу полягає в тому, що воно започаткувало етнополітичну карту середньовічної Європи. На ній свої усталені місця зайняли слов'яни. В їхньому середовищі відбувся поділ на ті етнічні утворення, які в залежності від історичних обставин заклали основи процесів формування сучасних слов'янських народів. Ця історична закономірність однаковою мірою відноситься до всіх слов'ян південних, західних і східних. Інтеграція слов'янських переселенців з місцевим населенням на нових освоєних землях, поступове поглинення субстратів приводить до етнокультурних змін і зародження нових слов'янських етносів як на Балканах і Подунав'ї, так і на Двині і на Волзі. Ті групи слов'янського населення, що залишилися на своїй корінній території, а це Український Лісостеп, а також Лівобережне Повіслення, отримали по відношенню до тих слов'янських груп, що переселилися в нові регіони, свої культурно-мовні статуси і також стали окремими етно-мовними одиницями. Виходячи з археологічних джерел, склавіни, представлені Празько-Корчацькою культурою по обох боках Карпат, стали предками не тільки правобережних українців, але й склали основний компонент предків словаків, морав'ян і чехів та українського і польського населення у Верхньому Повісленні. Крім того, склавіни, в інтеграції із слов'янами – антами Дніпровського Лівобережжя, стали вагомою частиною лівобережних предків українського народу. Поляки Середньої та Північної Польщі мають свої історичні витоки, що сягають дзеедзіцької та пшеворської культур. Та частина антив, що понесла з собою Пеньківську культуру на Балкани, стала важливим компонентом болгарської, сербської та інших етнічних груп південних слов'ян. Предками білорусів та росіян було населення представлене верхньодніпровськими ранньосередньовічними культурами типу Колочина-Тушемлі-Банцерівщини, яке поступово займало області із балтським та угро-фінським субстратами. Про інфільтрацію верхньодніпровських слов'ян у Верхнє Поволжжя свідчать пам'ятки Іменьківської культури V-VII ст. н.е. [Баран, 1981. с. 71–73.].

Отже, генетичні корені сучасних слов'янських народів, як і переважної більшості «варварських» народів Європи сягають епохи великого переселення. Це, безперечно, стосується і східних слов'ян. Ми впевнені в тому, що вирішення проблеми походження східнослов'янських народів лежить в площині загальноєвропейських історичних закономірностей. Їх початок відкриває велике розселення слов'ян. Державотворчі процеси, які набирають розмаху в наступні століття, дещо уточнюють політичну карту Європи, але їхній вплив на етнічний розвиток європейських народів, в тому числі слов'янства, не приводить до корінних етнокультурних змін. Навіть такі могутні державні утворення як імперія Карла Великого, Великоморавська держава, чи Київська Русь розпадаються на менші етнополітичні утворення зародження яких спостерігаємо у ранньому середньовіччі. Історичні школи, особливо в Росії, які ставлять знак рівності між державотворчими і народотворчими процесами, керуються більше політичними інтересами, ніж реальними фактами. Розпад східнослов'янської імперії Рюриковичів, – Київської Русі на нашу думку, це не вихідна точка зародження трьох східнослов'янських народів, а логічний наслідок несумісності економічних та політичних інтересів тих етнічно різних племінних груп східного слов'янства, що входили до неї. Роз'єднана і ослаблена внутрішніми суперечностями Русь потерпіла поразку від полчищ монголо-татарських ханів. Етнічний розвиток трьох східнослов'янських груп, започаткований процесами великого розселення слов'ян, тепер вже в іншому історичному вимірі продовжується, досягаючи свого логічного завершення.

Велике розселення слов'ян не тільки значно розширило їх етнокультурний простір і поглибило їх диференціацію. Воно викликало помітні зміни та перегрупування племінних груп на їх корінній території. В лісостеповій частині України утворюються нові археологічні культури, що відображають процеси подальшого етнокультурного і соціального розвитку південної групи східнослов'янських племен.

Літопис для цього часу вже не згадує ні вене́дів, ні антив. Він називає низку конкретних племен на Дунаї, на Віслі, на Дніпрі і Прикарпатті, Білоруському Поліссі, на Двині і на Волзі. Тепер їх об'єднує лише первісна самоназва «слов'яни». Вона фіксує їх приналежність до сім'ї слов'янських народів, незалежно від місця проживання, мови та характеру взаємних стосунків.

Все Дніпровське Правобережжя займає Райковецька культура (в літературі вона відома ще під назвою Лука Райковецька.) – пряма спадкоємиця Празько-Корчацької. Вона поширюється за Дністер, Карпатські гори і заходить у теперішню Закарпатську область, Буковину, Молдову до Дунаю. В окремих місцях виходить

на дунайське правобережжя в межі теперішньої Болгарії. На півночі райковецькі пам'ятки займають все Прип'ятське Полісся, виходячи на лівий берег Прип'яті, у її верхів'ях вклинюються на територію сьогоденної Білорусі. На сході Райковецькі поселення частково переходять на лівий берег Дніпра, де межують з ареалом Волинцівсько-Роменської культури. У Середньому і Верхньому Подунав'ї на основі Празько-Корчацької культури появляються пам'ятки з керамікою дунайського типу.

Степовий південь між Доном і Дністром надалі знаходився в сфері тюркських кочових орд, проте слов'янські землеробські поселення дедалі більше звужують їхні володіння.

Дослідженням пам'яток Райковецької культури, починаючи з кінця XIX ст. займалася велика група археологів. Серед них С. Гамченко, Ф. Мовчанівський, В. Гончаров, Ю. Кухаренко, І. Русанова, В. Петров, А. Сміленко, В. Ауліх, Г. Мезенцева, Г. Шовкопляс, В. Петрашенко, Б. Тимощук та інші [Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период, 1990, с. 255-321].

Нині відомо близько 400 пам'яток. Велика кількість із них піддана археогічним дослідженням. Широко вивчене Райковецьке городище в урочищі Лука, яке дало назву культурі, Сахнівка, Канів, Петрівка, Монастирськ, Кодин, Хлепча I, Рашків I, Ріпнів I та багато інших.

Пам'ятки Райковецької культури представлені поселеннями, городищами і могильниками. В порівнянні з попереднім періодом, зростає кількість укріплених городищ, в тому числі і зародків майбутніх міст, до числа яких входить Київ. Значна частина їх була общинними осередками, ремісничими, політико-адміністративними, а деякі і культовими центрами [Толочко, 1972, с. 46-51; Тимощук, 1976, с. 60-62]. Городища займали переважно малодоступні берегові миси або високі дюни в болотистих місцевостях. Вони розкидані по всьому ареалу Райковецької культури від Карпат до Прип'яті і Середнього Дніпра. Укріплювались земляними валами з дерев'яними стінами або частоколом та ровами. Навколо городищ розміщувались гнізда поселень.

Характерні для Райковецької культури житла – підквадратні напівземлянки площею 7-16 м² з піччю-кам'яною, на окремих поселеннях Волині – глиняною піччю, нижня частина якої вирізана в материк. Стіни житла – зрубні або на стовпах, дах – двосхилий. Такі житла-напівземлянки з піччю, складеною з каменя-піщаника або гальки, з'являються на Дністрі в IV ст. і існують тут до XII ст.

Могильники Райковецької культури досліджені дещо слабше, ніж поселення. Основним типом захоронення і надалі залишається трупоспалення. Тепер значно зменшується кількість безкурганних поховань і збільшується кількість курганів. Спалені останки поміщали в ямки та урни (останніх дуже мало). Зустрічаються поховання у вигляді ритуальних вогнищ на горизонті, перекритих курганным насипом. Інвентар досить бідний: бронзові прикраси, астрогали, пастові намистини, фрагментарні залишки глиняних урн, ножі, наконечники стріл тощо.

Крім характерного для райковецьких пам'яток ліпного посуду, знаходять вироби, обточені за допомогою гончарного круга (5-20% всієї виявленої кераміки).

На відміну від слов'янського посуду V-VII ст., як правило позбавленого будь-яких орнаментальних мотивів, ліпні посудини Райковецької культури часто орнаментовані нарізками по краю вінчика, пальцевими вдавленнями та ін., гончарні вироби прикрашалися багаторядним лінійно-хвилястим орнаментом, нерідко по всьому корпусу.

За формою райковецький посуд має свої прототипи в празько-корчацьких старожитностях. На етапі Райковецької культури збільшується кількість землеробського та ремісничого інвентаря, поліпшується його якість. Він представлений наральниками, серпами, косами, мотиками, жорнами, сокирами, теслами, долотами, токарними різцями, свердлами тощо. Відомі глиняні та кам'яні відливні форми, лячки, тощо. Дуже рідко зустрічається зброя, представлена листоподібними наконечниками списів та різнотипними наконечниками стріл. Прикрасами служили скроневі дротяні кільця, лунниці, підковоподібні фібули, браслети, персні, скляні намистини тощо.

Поповнюється кількість монетних надходжень. До знахідок візантійських монет, притаманних пам'яткам попереднього періоду, додаються численні арабські диргеми, карбовані у VIII-X ст.

Райковецька культура є прямим продовженням Празько-Корчацької культури. Вона вкладається в хронологічні рамки кінця VII – початку X ст. За ознакою наявності або браку гончарного посуду, на основі стратиграфії, монет та інших датуючих знахідок, археомагнітних дат, вона поділяється на два хронологічні етапи.

Перший етап датується в рамках кінця VII-VIII ст., другий – IX – початком X ст. [Русанова, 1973, с. 18-21; Тимощук, 1976, с. 21-30; Сміленко, 1985, с. 110-113; Максимов, Петрашенко, 1988, с. 92-94]. Як видно з карти розміщення пам'яток Райковецької культури, вони на півночі і на сході виходять за межі регіону, який

займали Празько-Корчацькі старожитності і поступово займають райони Подніпров'я, де раніше розміщувались пенківські поселення. Це загальна тенденція, яка відноситься до VII-VIII ст., коли нащадки склавів – носіїв Празько-Корчацької культури помітно трансформують місцеві пенківські старожитності, що приводить на межі VII-VIII ст. до утворення на Лівобережжі нової культури – Волинцівсько-Роменської.

Якщо Райковецька культура продовжувала глибинні традиції празько-корчацьких старожитностей, то синхронна їм слов'янська культура Лівобережжя – Волинцівсько-Роменська – сформувалася у більш складних умовах, викликаних, з одного боку, інфільтрацією на Лівобережжя частини правобережних слов'ян, а з другого – впливом Салтово-Маяцької культури, створеної населенням, що входить до складу Хозарського каганату.

Початок археологічних досліджень волинцівсько-роменських пам'яток пов'язаний з іменем М.Макаренка [Макаренко, 1907, с. 142-144]. Еталонне поселення і могильник біля с. Волинцева Путівльського р-ну Сумської обл. багато років досліджувалися Д. Березовцем [Березовець, 1953, с. 25-26], а продовжувала дослідження С. Юренка [Юренко, 1983, с. 5-20], яка разом з О.Сухобоковим провела розкопки на поселенні в Битиці. Дослідженням роменських пам'яток успішно займався І.І.Ляпушкін, який повністю розкопав Новотроїцьке городище [Ляпушкін, 1958].

Пам'ятки Волинцівського етапу представлені неукріпленими поселеннями і безкурганними могильниками. На Роменському етапі різко збільшується кількість городищ, з'являються курганні поховання.

Поселення займали підвищені ділянки перших надзаплавних терас, лише зрідка і то переважно пізні, влаштовувалися на більш високих місцях. Отже їхня топографія повторює топографічні схеми пам'яток попередніх слов'янських культур на території України і загалом не відрізняється від традиційного влаштування поселень носіями синхронної Райковецької культури на Правобережжі.

Судячи з результатів досліджень Волинцівського поселення і Новотроїцького городища, житла розташовані кількома групами, як і об'єкти на райковецьких поселеннях, наприклад у Рашкові I [Баран, 1998].

Основний тип житла – це квадратна або прямокутна напівземлянка, стовпвої і зрубної конструкції, площею 10-12 м². Бувають і більші житла до 25 і 30 м². Етнографічною особливістю житлових споруд волинцівсько-роменських поселень можна вважати своєрідність печей. Вони майже усі вирізані в материковому останці або в масиві спеціально принесеної спондилової глини, якщо піщаний материк для цього був непридатний. І хоч цей тип печі не має тут місцевих коренів, а був занесений на Лівобережжя безпосередніми нащадками склавів – носіїв Празько-Корчацької культури – із Волині, він фактично був тут єдиним.

Похоронний обряд на Волинцівському етапі відомий в основному за 17 безкурганними похованнями, відкритими Д.Березовцем на Волинцівському могильнику [Березовець, 1969, с. 9]. Незначна кількість поховань відома і на інших могильниках (Сосниця), але вони менш виразні. Волинцівські поховання – урнові трупоспалення. В урну засипалися кальциновані кістки, очищені від решток вогнища. В поховання потрапляли й металеві предмети вбрання покійного, спаленого за межами могильника. Поряд з урною ставилися горщики-стравниці, інколи гончарні. Поховання здійснювалися у неглибоких ямах, засипаних зверху землею і прикритих дерном. Отже, на відміну від Правобережжя, де процес витіснення плоских поховань курганами в VII-VIII ст. набрав інтенсивності, слов'янське населення Лівобережжя протягом усього волинцівського періоду курганних поховань не знало. Це також є одним із свідчень того, що склавінське населення на цю територію заходить вже наприкінці VII-VIII ст. коли провідними у склавів були ще безкурганні поховання.

У кінці VIII-IX ст. на роменському етапі курганні поховання з трупоспаленнями появляються і на Лівобережжі.

Серед інших синхронних слов'янських пам'яток Волинцівські поселення і поховання виділяються і своєрідністю гончарної кераміки, яка в переважній більшості житлових комплексів супроводить ліпний посуд.

Гончарний посуд на волинцівському етапі характеризується високими технологічними якостями, своєрідністю форми та пролощеним орнаментуванням. Він не має місцевих традицій у середовищі ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. Найбільш ймовірно привнесення його на волинцівські поселення з регіону Салтівської культури алано-болгарським населенням що входило до Хозарського каганату [Березовець, 1965]. Тут відомі великі гончарні центри, які продукували цей посуд [Сміленко, 1975, с. 118-157]. На Правобережжі така кераміка відома на Пастирському городищі та інших пам'ятках пастирського типу.

В меншій кількості гончарно-салтівська кераміка відома на роменських пам'ятках, а також в одиничних випадках і на Райковецьких поселеннях. На культурні контакти волинцівсько, роменського та салтівського населення вказує також наявність групи дворучних круглодонних амфор салтівського типу, відомих у Подонні та в Криму.

На роменському етапі у X – IX ст. на Лівобережжі почалось виробництво місцевого посуду, обточеного на примітивному гончарному колі. Він прикрашався гребінцевидним штампом або у вигляді ланцюжка.

Основну групу кераміки на волинцівському і роменському етапах становили ліпні кухонні товстостінні посудини, представлені горщиками, сковорідками та мисками, що становлять близько 90% усього керамічного комплексу. Більшість їх прикрашена пальцевими вдавленнями і нарізами по краю вінчика. Лише поодинокі ліпні горщики з високими циліндричними вінчиками виготовлені за зразками гончарних. Вони найчастіше служили урнами.

Переважна кількість товстостінних ліпних посудин знаходить собі аналогії в комплексах Райковецької культури, типологічно зв'язаних з керамікою Празько – Корчацької культури. Лише незначна кількість волинцівсько-роменських біконічних горщиків виявляє риси, притаманні місцевому пенківському середовищу.

В. Петрашенко провела статистичний аналіз співвідношення керамічних комплексів еталонних пам'яток сахнівського та волинцівського етапів з одного боку, та їх відношення до кераміки Райковецької і Роменської культур, з іншого. Коефіцієнт подібності основних форм посуду виявився вражаючим. Подібність основних форм посуду Монастирка, Канівського поселення, Сахнівки, Житомирського Полісся, Ходосівки, Києва досягає 80-88%; Волинцівського поселення, Житомирського Полісся, Ходосівки, Києва – 81-86%; Новотроїцького городища, Житомирського Полісся, Пастирського городища, Стецівки – 80-81%. Автор підкреслює що в усіх трьох групах присутнє Житомирське Полісся, тобто класична кераміка Райковецької культури. Середній коефіцієнт подібності керамічних комплексів – в межах 80-85%. Якщо врахувати, що Русанова тим же методом довела пряме переростання пам'яток Празько-Корчацької культури в Райковецьку, то не можна не погодитися з обома дослідницями в тому, що населення, яке створили Празько-Корчацьку і Райковецьку культури в процесі розселення та асиміляції носіїв Пенківської культури антів, стало також основним творцем Волинцівсько-Роменської культури [Русанова, 1976, с. 196-199; Петрашенко, 1999, с. 230-237].

Не заперечуючи ранньої інфільтрації правобережних слов'ян в ареал Пенківської, а пізніше і Волинцівсько-Роменської культур, В.Седов применшує значення цього компоненту в процесах формування останньої. На його думку, до цього часу ніким не підтриману, творцями Волинцівсько-Роменської культури були вихідці із Самарського Поволжя – носії Пенківської культури [Седов, 1996, с. 194-195].

В реконструкції Седова це виглядає так: частина слов'янського населення Черняхівської культури в симбіозі з сарматами під тиском гунів наприкінці IV – на початку V ст. переселилися з Північного Причорномор'я в далеке Самарське Поволжя. Тут воно створило Іменьківську культуру. В кінці VII – на початку VIII ст. носії Іменьківської культури вже зовсім в іншій іпостасі повертаються на Лівобережжя Подніпров'я і створюють Волинцівську культуру. Свою "гіпотезу" він намагається обґрунтувати наявністю досконалого гончарного посуду як на пам'ятках Волинцівської, так і Іменьківської культури. І дійсно, в складі керамічного матеріалу на Волинцівських пам'ятках є високодосконалий гончарний посуд, згаданий нами вище, і виготовлені за його зразками ліпні пролощені посудини. Вони разом складають від 5 до 10%, на окремих пам'ятках до 50% всіх керамічних виробів. Такі ж, але поодинокі гончарні посудини зрідка зустрічаються і на деяких поселеннях Іменьківської культури. Як відомо, цей посуд не виготовлявся ні на Волинцівських поселеннях, ні, тим більше, на Іменьківських, де не виявлено ні одної гончарної майстерні. Він характерний для Салтово-Маяцької культури Хазарського каганату, звідки розповсюджувався на сусідні території. В усіх культурах, носії яких знаходилися у сфері впливу Хазарського каганату, такий посуд присутній. Із цього випливає, що він є етнічною ознакою лише для Салтово-Маяцької культури. На пам'ятках інших культур, в тому числі Волинцівсько-Роменської та Іменьківської – це імпорт. В залежності від його кількісного співвідношення з місцевою керамікою гончарний салтово-маяцький посуд визначає лише інтенсивність хазарських культурно-економічних впливів. Ніяких інших ознак, які б свідчили, що в основі Волинцівсько-Роменської культури лежать іменьківські старожитності, немає. Їх не приводить і В.Седов. Етнічна належність Іменьківської культури однозначно ще не визначена. Ряд археологів співвідносить її з місцевим балтійським, угрофінським або болгаро-аланським населенням [Халиков, 1988, с. 119-126]. Один із її дослідників П.Старостін доводить, що населення Іменьківської культури у VII ст. в основній своїй масі було поглинуте Волзькою Болгарією [Старостін, 1986, с. 31-32.].

Таким чином археологія засвідчує зв'язки Волинцівсько-Роменської культури з місцевими та правобережними, попередніми і синхронними їй старожитностями, і їх відсутність з пам'ятками Іменьківської культури Поволжя. Процеси етнокультурного розвитку північно-східної і південної груп слов'ян з періоду великого розселення пішли різними шляхами.

У багатьох археологічних працях радянського часу, присвячених вивченню етнокультурних процесів у Східній Європі VIII-X ст., були спроби співставити з археологічними культурами літописні племена. Для племен північно-східної групи, що сіла на чужі різноплемінні субстрати, це вдається, для південно-західної, що має місцеві підоснови – ні. Але в кожній спробі проглядаються достатньо чіткі етнографічні відмінності між південно-західною і північно-східною групами, закладені ще в попередні періоди. Це відповідає і їхнім діалектно-мовним особливостям, в чому переконана більшість лінгвістів.

Вже О. Шахматов вважав, що після того, як східні слов'яни в VII-IX ст. з дніпровсько-волинського регіону розселилися на великих просторах від Чорного моря до Ільменського озера й від Карпат до Дону, їхня мова розчленувалася на три великі діалектно-територіальні групи. «Руйнація східнослов'янських племен і їх мови відноситься (у своєму поступовому розвитку) до VII і VIII ст.; ймовірно, до IX ст. розпочинається (як завершення процесу) розпад єдиного російського племені на три племенні групи: південну, північну та східну» [Шахматов, 1916, с. 25-36]. «Спільноруська прामова (мається на увазі східнослов'янська – авт.) розпалася на три окремі говори, ще в добу доісторичну – в кінці VIII чи на початку IX ст., і об'єднання всіх племен в одній державі не могло привести до утворення однієї спільної народної мови» [Шахматов, 1916, с. 681].

Процеси становлення східних слов'ян О. Шахматов уявляв як поетапне їх переселення із межиріччя Нижнього Дніпра і Пруту, де, на його думку, була їхня перша прабатьківщина, і де виділилися праруси – анти, що прийшли на Волинь і Середнє Подніпров'я. Тут, за О. Шахматовим, слов'яни ще не становили одної етнографічної групи [Шахматов, 1899, с. 324-384]. Зрозуміло, що у світлі сьогоденних джерел, зокрема археологічних, картина інша. Розселення слов'ян відбувалося із Північного Прикарпаття на Дунай, а не навпаки. Крім того, нині документально встановлено, що VI-VII ст.ст. це період антив та склавів, а не «руського племені» і мова антив – це не мова русів.

Концепція О.Шахматова була прийнята багатьма російськими лінгвістами та істориками, і не тільки російськими. Правда, якщо М. Погодін та Ю. Готьє вважали антив предками усіх східних слов'ян, то М.Грушевський вважав їх предками лише південно-західної групи слов'ян, тої Русі, що стала предком українського народу [Грушевський, 1904, с. 158-166].

Г.Гірт східнослов'янські діалекти ділить на дві великі групи: малоруські на півдні та великоруські на півночі. Заслугують на увагу його спостереження за процесами формування мовних відмінностей тих слов'янських груп, що в часи міграції осідали на різні етнічні субстрати. Наприклад, відмінності між сербсько-хорватською і болгарською мовами він пояснює тим, що серби і хорвати поглинали іллірійський, а болгари – фракійський субстрат [Hirt, 1905. s. 121-125].

Аналізуючи історичний розвиток польської мови, Розвадовський розглядає її як одну із небагатьох, що належать до сім'ї слов'янських мов, які своїм походженням сягають праслов'янської епохи. «Польська мова, тобто збір діалектів, що разом творять польську мову, успадковує разом з іншими слов'янськими мовами те, що створили праслав'яни... Процес і виділення почався і тривав століттями, ще в часи спільнослов'янські, коли всі пізніші слов'янські мови існували як більш-менш різні говори і діалекти...» [Rozwadowski, 1915, с. 36]. Ця закономірність відноситься до кожної із слов'янських мов.

Науково обгрунтовану позицію щодо зародження сьогоденних слов'янських мов у праслов'янському мовному середовищі зайняв С.Смаль-Стоцький. Він вважає, що «...українська мова являє собою тільки добуток дальшого розвитку праслов'янської, колись дійсно говореної мови... переформування її діалекту (говору) на спеціальний український лад, як усі інші слов'янські мови являють собою перетворення праслов'янської мови (її говорів) на їхній питомий лад ... Зарисовані вже в цій добі діалекти і відтінки розробили опісля поодинокі слов'янські мови. Розвиток північно-староруського і південностароруського вже в своєму праслов'янському зародку пішов іншими шляхами... На перепоні правильному розумінню і поясненню цих явищ стоїть фікція праруської мови» [Смаль-Стоцький, 1996, с. 98-110]. С. Смаль-Стоцький приводить обгрунтовані докази, що заперечують існування єдиної давньоруської мови.

За фонетичними властивостями існування вже в киево-руський період двох відмінних діалектів північного і південного допуслав Т. Лер-Сплавінський та Н. Трубецький.

Сьогодні існують різні точки зору лінгвістів та археологів на проблеми східнослов'янської мовної і культурної єдності. Одні йдуть від єдності до розподілу на діалектно-культурні групи, що зв'язано з процесами розселення слов'ян, інші заперечують діалектно-племенну спільність у праслов'янському чи слов'янському середовищі вже з самого початку [Шевельов, 1996, с. 193]. В.Седов на основі порівняння археологічних

культурних ареалів та мовних особливостей їхніх носіїв доходить висновку, що “східнослов’янський етнос був складним утворенням і включав в себе племена кількох праслов’янських груп” [Седов, 1996, с. 360].

Складність проблеми єдності чи дезінтеграції східнослов’янських племінних утворень в I тис. н.е., як їх розуміли різні дослідники, можна проілюструвати й іншими прикладами. Так П.Третьяков вважав, що слов’янську спільність створили ще племена Зарубинецької культури на рубежі ер, асимілювавши балтомовне населення Верхнього Подніпров’я. Саме з Верхнього Подніпров’я в середині I тис. н.е. вони розселяються на всі сторони світу, в тому числі і в Середнє Подніпров’я, завершуючи етнокультурну карту, відому за Літописом [Третьяков, 1970, с. 153].

Ф. Філін то майже приєднується до гіпотези П.Третьякова про загально слов’янську спільність часів Зарубинецької культури в II ст. до н.е. – II ст. н.е., то декларує формування загальнослов’янської мови у VIII-IX ст. на великій території Східної Європи, то говорить, що розселення слов’ян на великій території Східної і Середньої Європи привело до роз’єднання загальнослов’янських мовних явищ. У результаті на сході слов’янського світу утворилася особлива зона, де і виникла східнослов’янська або давньоруська мова [Філін, 1980; його ж, 1962; 1972, с. 29]. Слід додати, що і П.Третьяков не раз міняв свою точку зору на проблеми розвитку східних слов’ян.

О. Трубаčov не хоче «круто покінчити... із східнослов’янською давньоруською єдністю». Він дотримується концепції «складної єдності, що не відмовляється від визнання давності діалектних відмінностей... не відмінюючи всеохоплюючої їх єдності» [Трубаčov, 1991, с. 131-132].

Якщо «всеохоплюючу єдність» слов’ян чи праслов’ян розуміти в сенсі праслов’янських племен, слов’янських племен і народів, мови яких, безперечно, ближчі між собою, ніж до мов неслов’янських сусідів (це спостерігається і в матеріальній культурі), то з цією тезою автора, яка відповідає мовно-історичним реаліям, можна погодитись.

Аналізуючи писемні джерела, Агатангел Кримський дійшов висновку, що за браком писемних джерел «... достовірну історію малоруської (української – авт., терміни “української”, “українських” поставлені нами у дужках після термінів “малоруської”, “малоруських” для уточнення змісту, якій виражають останні в розумінні Агатангела Кримського) мови, а так само великоруської, доводиться поневолі починати аж з XI ст., дарма, що чимало малоруських (українських) і великоруських ознак готові були ще в IX ст.» [Кримський, 1996, с. 23].

«Таким чином, – пише він, – усією сукупністю своїх ознак жива мова півдня XI ст. стоїть посеред східного слов’янства цілком вже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI ст. – це цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна лінгвістична одиниця; і в ній аж надто легко і виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоросійської (української) мови, бо ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських (українських) особливостей» [Кримський, 1996, с. 31].

Г. Півторак вважає, що за “історичними, археологічними і лінгвістичними матеріалами... спільнослов’янський період тривав приблизно до середини I тис.н.е. Після розпаду праслов’янської етномовної спільності у VI-VII ст. почалося формування східнослов’янських племен та їхніх союзів, подальша консолідація яких на різних теренах Східної Європи призвела до формування українського, російського та білоруського народів. З цього часу окреслились і тенденції формування східнослов’янських мов” [Півторак, 1996, с. 273].

Рішучу позицію щодо роздільності процесів формування українського та російського народів і їхніх мов зайняв дослідник О.Стрижак. Він вважає, що “виникнення порівняльно-історичного мовознавства призвело до повного визнання самостійності української мови, структурно-фонетично сформованої відповідно до її історико-геополітичної суті, взаємозв’язків і контактів” [Стрижак, 1998, с. 55]. У статті “Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського та російського народів і їхніх мов” (1998) О.Стрижак приводить нові дані, які спростовують “теорію” давньоруської чи праруської східнослов’янської спільної прамови. Він приєднується до С.Маль-Стоцького і Г.Гартнера, які у праці “Grammatik der ruthenischer (ukrainischen) Sprache” бачать підоснови української мови у праслов’янській [Смаль-Стоцький, 1994, с. 345].

Резюмуючи праці С.Смаль-Стоцького, О.Стрижак поділяє його думку, що “діалект, від якого походить українська мова, сусідив із південнослов’янськими (хорватськими, сербськими, словінськими, болгарськими) на півдні; білоруськими (дреговичі, кривичі) на півночі; польськими, словацькими, чеськими на заході. У VI-VII ст. ряд цих племен пішов з прабатьківщини, своєї дніпро-віслянської на південь, захід і північ, а протоукраїнські, лишившись дома, трохи просунулися за Дніпро й на південь і західні землі, покинуті сусідами, і стали центральнослов’янським народом. Розселившись, слов’яни на новій батьківщині, розвивали старі традиції і нові тенденції. Удержувалися, індивідуалізовувалися, виокремлювалися, створюючи власні

структурно-семантичні риси” [Стрижак, 1998, с. 55]. Таку постановку питання про формування окремих слов’янських народів та їхніх мов нині фундаментально підтверджує археологія [Баран, 1998, с. 29-135].

Цікаві і важливі спостереження зробив румунський мовознавець Е.Петровичі. Характеризуючи слов’янські топоніми на території Румунії і Молдови, Е.Петровичі помітив зміну приголосних з “g” на “h”, яка, за даними лінгвістики, відбувалася в середовищі склавіно-антських племен ще в часи їхніх найінтенсивніших контактів з іраномовним населенням. Тоді вони разом входили в одну спільну Черняхівську культуру III – початку V ст. Визначивши характер і області топонімів слов’янського походження в Подунав’ї, румунський вчений дійшов висновку, що слов’янське населення цих областей до його асиміляції румунами говорило на одному із українських діалектів [Petrovici, 1960, p. 41-61; його ж 1962, p. 5-17].

Сам факт мовної спорідненості слов’янських топонімів у Подунав’ї, де відомі змішані пам’ятки склавів та антів V-VII ст. із діалектами української мови, є одним із важливих та незаперечних підтверджень появи в різноплемінному середовищі слов’янського світу зародків слов’янських народів, у цьому випадку – українського. Усі наведені в попередніх матеріалах археологічні докази і короткі висновки ряду лінгвістів незаперечно свідчать, що ніколи не існувало єдиної праслов’янської, чи слов’янської, чи східнослов’янської спільноти, а завжди були праслов’янські, слов’янські, східнослов’янські племена та їх об’єднання, «...живяху каждо со своим родом и на своих местах, владеюще каждо родом своим», як про це говорить Літопис.

Північно-східну окраїну слов’янського світу слов’янські племена поступово почали заселяти принаймні з V-VI ст. (Іменьківська культура), хоч окремі елементи матеріальної культури слов’ян в балтському, а також угро-фінському середовищі простежуються і в більш ранній час. На хронологічному зрізі VIII-IX ст. це вже були слов’янські племінні об’єднання і їхні групи з виразними рисами своєї матеріальної культури і мови.

На відміну від південно-західних племен, що у VIII-X ст. формувалися в межиріччі Дніпра і Дністра на основі місцевого склавіно-антського населення, де домінуючими виявилися спільні риси матеріальної культури, на нових землях культура слов’ян отримувала нове етнічне забарвлення залежно від складу субстратних груп. В результаті поглинення слов’янами неслов’янських субстратів фактично формувалися нові етнічні групи. За археологічними матеріалами спостерігається виразна закономірність, яка полягає в тому, що етнографія слов’янських племінних об’єднань VIII-X ст. втрачає багато своїх первісних рис, засвоюючи елементи місцевих культур. Довгі кургани кривичів, сопки ільменських словен та ін. яскрава тому ілюстрація. Все це відповідає і мовним особливостям слов’янського світу.

Важливим питанням етнокультурної карти Східної Європи кінця I тис. н.е. є визначення культурних ознак згаданих Літописом племен та їхніх союзів. Їх вважали територіальними об’єднаннями (С. Середонін, В. Ключевський), окремими етнічними або етнографічними групами (М. Грушевський, О. Шахматов, О. Спіцин), політично-географічними утвореннями (М.Барсов та ін.). У свою чергу А. Сміленко та В.Седов за Б.Рибаківим вважають, що літописні племена – це етнополітичні та територіальні об’єднання [Сміленко 1975; Седов, 1982, с. 269-273]. Виходячи із сучасних археологічних джерел, можна вважати, що вони відображають великі етнополітичні об’єднання, та утворюють великі етнокультурні масиви певних груп літописних племен – своєрідні напівдержавні структури. Це стосується, зокрема, Райковецької культури, яка покриває все Правобережжя від Дніпра до Західного Бугу і Сяну, де, за Літописом, жили дуліби-бужани-волиняни, деревляни, хорвати, тиверці, уличі, більша частина полян. Останні разом із сіверянами становили одну етнокультурну, мовну і політичну групу, яка і економічно тяжіла до Придунав’я на відміну від північно-східної групи слов’ян, що разом із балтами і фінами була зорієнтована на Балтику.

Огляд літописних племен почнемо з Дніпровського Лівобережжя. На лівих притоках Дніпра Літопис розміщує сіверян. “...А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами [Літопис Руський, 1989, с. 3]. Їм відповідає Волинцівсько-Роменська культура кінця VII-X ст. як в географічному так і хронологічному вимірах. Дослідники визначають межі сіверянських пам’яток по середній течії Десни, Сейну і верхній течії Сули, що збігається з літописними даними. Основні міста сіверян – це Новгород Сіверський, Путивль, Рильськ та інші (Рибаків, 1947). Досить ґрунтовно вивчені і городища: Опошня – предтеча сьогоденної Полтави, Новотроїцьке та Битиця [Ляпушкін, 1958; Сухобоков, 1992, с. 125-134]. І.Ляпушкін звернув увагу на безпосереднє сусідство і типологічну близькість пам’яток Волинцівсько-Роменської та Райковецької культур.

У складі волинцівських пам’яток присутні елементи Салтово-Маяцької культури. Вони вказують на впливи Хозарського каганату, якому сіверяни платили данину. Останні зустрічаються і на роменських пам’ятках, наприклад, городищі Новотроїцькому, але в меншій кількості. У монографії “Дневнерусская народность”

В.Седов, на місце літописних сіверян намагається поселити русів, які ніби-то утворили тут “руський каганат” [В.Седов, 1999].

Першу спробу посадити на правобережжі Середнього Дніпра “народотворчих” та “державотворчих” русів, які поглинули всі інші східнослов’янські племена і відкрили шлях до утворення східно-слов’янської єдності і давньоруської народності зробив Б.Рибаков, про що сказано вище. Наступні археологічні та лінгвістичні розробки з використанням нових джерел поставили під сумнів схему Б.Рибакова, за якою згаданий Йорданом рід сарматських росомонів перетворюється у слов’янських полян-русів [Баран, 1998, с. 55-69]. В.Седов тепер це робить на інших археологічних та історичних джерелах. Він переносить регіон надуманого руського племені і його каганату на Лівобережжя до північно-західних границь Хозарії. Що стосується археологічних джерел, то вище вже нами доведено повну відсутність даних, які б свідчили про перехід слов’яно-сарматського Черняхівського населення з Придніпровського Причорномор’я у Самарське Поволжя, як і його повернення на Дніпровське Лівобережжя. Схема: Черняхівська – Іменьківська – Волинцівська культури, носіїв яких примушують з Північного Причорномор’я переселитися у Верхнє Поволжя, щоб там обрусіти, а потім зайняти Подніпров’я, з точки зору типології вказаних пам’яток, не витримує жодної критики.

Тепер звернемося до історичних джерел, які нібито дозволяють вже не полян, а сіверян зробити частиною русів і помістити в ареалі Волинцівсько-Роменської культури “руський каганат”. В.Седов використав для цього журнал спостережень франкського уряду за етно-географічною ситуацією у Північному Подунав’ї. Він відомий у літературі як “Опис міст та областей північного Дунаю”, іменований “Баварським географом”. Дослідники журналу, зокрема О.Назаренко, О.Пріцак, О. Трубачов, Й. Геррманн, вважають його першою згадкою про русів (Rurzi) в латино-германському варіанті, що не викликає сумнівів [Назаренко, 1993; Геррманн, 1998; Пріцак, 1997, с. 40-45; Трубачов, 1997, с. 223]. Найбільш широко опрацював це джерело О.В.Назаренко. Він датує його другою половиною IX ст. [Назаренко, 1993 с. 15-42]. Таким чином цей документ дійсно синхронний Волинцівсько-Роменській культурі в широких хронологічних межах. Якщо Волинцівсько-Роменську культуру розглядати як два етапи або дві окремі культури, то на другу половину IX ст. припадає її Роменський етап. Отже, «Баварський географ» як історичне джерело корелюється не з Волинцівським, а Роменським етапом. Між ним та Іменьківською культурою існує хронологічний розрив у 100-150 років. В цей період IX ст. тут з’являється місцевий гончарний посуд, а кількість гончарної високоякісної імпортової Салтово-Маяцької кераміки, на якій будує свою концепцію В.Седов, зменшується до мінімуму. Втрачаються ті культурні риси, що за В.Седовим мають поєднувати пам’ятки Іменьківської та Волинцівської культур.

Із списку етнообластей (*civitates*) обираються ті, які відносяться до східноєвропейського ареалу. Серед них Caziri (хозари), після яких вписані Ruzzi (руси), після них Forsderen, Liudi, Fresiti. За послідовністю назв у списку В.Седов поселяє русів в ареалі Волинцівської культури на північний захід від Хозарського каганату. Forsderen і Liudi читаються ними як одне складне слово з давньовірхньонімецької – Foristariliudy і вважаються деревлянами (лісними людьми), хоч існують й інші трактування, де об’єднані Forsderenliudi читаються як керуючі люди; Fresiti (за Й.Геррманном – з давньовірхньонімецької мови Freisassen – “вільні люди”), тобто, на думку В.Седова, мешканці поля – поляни. Правда, тут є одне неузгодження. Як відомо, літописні поляни займали регіон, що лежить між деревлянами і Волинцівською культурою, що не відповідає послідовності списку. Крім того, і Forsderen, і Liudi, і Fresiti – це за списком “Баварського географа” окремі назви етнообластей, тому їх інтерпретацію В.Седовим слід вважати некоректною, а місце на карті Східної Європи можна і навіть слід вважати невизначальними.

Й.Геррманн вважає, що етнообласті зафіксовані відповідно до напрямів торгових шляхів. Отже етнообласті Ruzzi, Forsderen, Liudi, Fresiti знаходяться у нього між хозарами (Caziri) та уграми (Ungare) в Причорномор’ї, тобто південніше від регіону Волинцівської культури.

Дещо по-іншому представляє собі список *civitates* “Баварського географа” О.Назаренко, і вже зовсім інакше читає його О.Пріцак.

О.Назаренко, як і Г.Ловмянський, Й.Геррманн та ін., розділяє етноназви на групи за торговими магістралями. Він зводить їх до чотирьох груп, позначаючи цифровою нумерацією. 1-а група з першої частини списку (№ 3-17) веде свій перелік з півночі на південь вздовж границі Франкської держави; 2-а – Сілезько-Лужицька група (№ 54-64); 3-а – група, що відповідає балтійсько-волзькому торговому шляху (№ 42-48) з можливим північно-причорноморським продовженням (№ 49-53). Через велику кількість неідентифікованих назв ще одна велика центральна група *civitates* (№ 18-40) не може бути підведена під будь-яку закономірність. Для нашої теми найважливішою є третя група *civitates*, прив’язана до балтійсько-волзького торгових шляху. За

О.Назаренком, сюди входять етнообласті від назви Пришани (Prissani) до назви Угри (Ungare). Ідентифікація трьох перших не зовсім ясна, але серед них вписана назва Bruzi (Пруси), тому їх локалізація на північному торговому шляху допустима. Четвертий за порядком списку етнікон Вісунбейри (Vuisunbeire) приблизно визначається О.Назаренком як весь. Отже його відношення до балтійсько-волзького шляху також зрозуміле. (В.Седов цей етнікон визначає як (волиняни?)). Безсумнівно, з волзьким шляхом зв'язані Caziri (хозари). Між ними та уграми (Ungare), що у IX ст. кочували в Причорномор'ї, стоять у списку Ruzzi (руси), Forsderen, Liudi, Fresiti, Seravici, Lukolane. Усі спроби ідентифікації останніх п'яти етніконів, на нашу думку, безуспішні. Навіть Lukolane, якщо їх співвідносити з лучанами, випадають із групи, поєднаної назвами хозар та угрів. Тому визначати за ними локалізацію русів, перетворивши останніх на Руський каганат, як це робить В.Седов, недопустимо. Отже, через неможливість їх однозначної ідентифікації вони ніяк не можуть служити історико-географічними реперами.

О.Пріцак, який присвятив багато сторінок праці «Походження Русі» лінгвістичному та історичному аналізу «Баварського географа» як джерела, повністю заперечує, що тут йдеться про слов'янських русів із Середнього Подніпров'я. На його думку, в останній чверті VIII ст. цю назву перенесли до Північно-Східної Європи Рутено-фризько-норманська торговельна компанія, що сформувалася в Галії під назвою «Русь». Саме цих русів фіксує «Географ Баварський», що складений в імперії Каролінгів [Пріцак, 1997, с. 45].

Таким чином, список етнообластей, де велика кількість етніконів не піддається перевірці і не може бути визначена, дуже ризиковано, а то й просто недопустимо ставити в основу відповідальних історико-археологічних реконструкцій.

Вже сам факт того, що В.Седов поселяє русів IX ст. у лівобережжі Середнього Подніпров'я, Й.Геррманн та О.Трубачов – в Азовсько-Причорноморському регіоні, а О.Пріцак – у регіонах, де діяла Рутено-фризько-норманська торговельна компанія, говорить про рівень невизначеності «Баварського географа» як історичного джерела. Якщо вважати ймовірною спробу О.Назаренка зв'язати ідентифіковані етнікони пруси, хозари, руси, угри з балтійсько-волзьким торговим шляхом (навіть при тому, що він повертає в сторону Причорномор'я), то з цього ніяк не випливає, що руси середини IX ст. – це слов'яни, і що жили вони в цей час до приходу норманських князів Рюриковичів у Середньому Подніпров'ї. Це настільки ж очевидно, як очевидно, що виникнення Волинцівсько-Роменської культури ні в якій мірі не зв'язано з приходом в регіон Дніпровського Лівобережжя населення з Поволжя, і що саме воно тут стало русами.

Таким чином археологічні і писемні джерела суперечать спробам помістити у Лівобережжі на місце сіверян «Каганат русів».

На Правобережжі між Дніпром, Прип'яттю і Дністром об'єднавчі процеси мають більш реальні обриси. Тут, починаючи з VII ст., в складі склавів утворюється міжплеменне об'єднання дулібів. Літописець згадує дулібів, розповідаючи про напади на них аварів в часи візантійського імператора Іраклія (610-641). «... Си же обри воеваху на словенех и примучиша дулебы, сущая словени, и насилия творяху жонам дулебским». (Ипатьевская летопись, 1962, С.10). Про напади аварів на дулібські землі згадують й інші більш ранні джерела, зокрема «Хроніка Фредегара» [Свод Том II, 1995 с. 48]. Дуліби, а за ними волиняни і бужани займали територію Західної Волині і Верхнього Подністрів'я. Вона окреслюється топонімами, похідними від назви «дуліби». Їм відповідають пам'ятки кінцевого етапу Празько-Корчацької та раннього етапу Райковецької культури, розташовані в цих областях. Як відомо, Райковецька культура покриває територію всіх літописних правобережних племен: дулібів-волинян-бужан, що є назвами одної племенної групи, деревлян, полян, уличів, тиверців і хорватів. Все це дозволяє зробити висновок, що на правобережжі Дніпра існувало етнокультурне племенне об'єднання, у яке вони входили.

В.Ключевський, Б.Греков, Л.Нідерле, М.Державін та ряд інших дослідників, спираючись на писемні відомості арабських авторів, зокрема аль-Масуді, про плем'я валіняна, яке мало свого князя і якому віддавна підкорялися інші слов'янські племена, не сумніваються в тому, що, починаючи з VI ст., на території Волині і Прикарпаття існував великий племенний союз східнослов'янських племен, що об'єдналися навколо племені дулібів [Ключевський, 1987, с. 103-104; Греков, 1953, с. 442-443; Нідерле, 1956, с. 173-177; Державин 1946, с. 14-15].

В.Ключевський пише, що в Прикарпатті в VI ст. «...ми застаємо великий племенний союз під керівництвом князя дулібів... Цей воєнний союз і є факт, який можна поставити на самому початку нашої історії. Вона почалася у VI ст. на самому краю, в південно-західному кутку руської рівнини, на північно-східних схилах і передгір'ях Карпат» [Ключевський, 1987, с. 103-104]. Початковим етапом державності східних слов'ян це

об'єднання називають В.Мавродін і Б.Греков [Мавродин, 1946, с. 62; Греков, 1953, с. 29]. Відкриття у с. Зимному Володимир-Волинського району ранньослов'янського городища VI-VII ст. з великою кількістю металевих знахідок і слідів їх місцевого виробництва підтверджують висновки істориків. Поки що інших слов'янських ранньосередньовічних городищ, які б існували раніше VII ст., немає. Є всі підстави вважати зимнівське городище центром найбільш раннього східнослов'янського дулібо-волинського об'єднання. Воно було недовготривалим і розпалося, очевидно, під ударами аварів, так і не досягнувши своєї державної завершеності. Спорідненість племен, що до нього входили, ілюструється єдиним етнокультурним простором, заповненим пам'ятками Празько-Корчацької та Райковецької культур, що виростають одна з одної.

Спроба окремих польських істориків-медієвістів (Р.Якимовича, С.Кучинського, Й.Скжипека, Ф.Персовського) підмінити дулібський союз правобережних племен об'єднанням віслянських лендзян у світлі нових археологічних відкриттів зазнала невдачі [Баран, 1998, с. 123-125].

У світлі нових археологічних джерел не витримали критики і спроби підмінити дулібське напівдержавне утворення царством антів або князівством полян, що нібито представлені Черняхівською культурою.

Після того, коли було встановлено, що пам'ятки V – VII ст. н. е., зокрема, Празько-Корчацької культури склавів та Пенківської культури антів, на території українського лісостепу у середині V ст. н. е. міняють попередні черняхівські старожитності, і проблема так званого царства антів, відпала. Високорозвинута багатоетнічна Черняхівська культура, що у другій чверті I тис. н. е. становила провінційально-римську периферію, після гунського розгрому у 375 р. поступово припиняє своє існування. Германські готи та іраномовні алани і деякі інші сарматські племена, що разом із слов'янами і фракійцями становили її основу, відходять у Подунав'я і далі на південний захід. Їх місце у Приазовсько-Причорноморських степах на багато століть займають тюрські племена. У лісостеповій частині на руїнах Черняхівської культури у середині V ст. н. е. утворюється нові слов'янські культури, Празько-Корчацька культура склавів і Пенківська культура антів.

Остання, на відміну від Черняхівської культури, яка розвивалася поряд з провінційально-римською цивілізацією і під її впливом, за своїм економічним і культурним розвитком не переходить рівня племінних чи міжплемінних утворень, у яких лише зароджуються ознаки державності. Разом з тим, наявність багаточисельних пам'яток ранньосередньовічних слов'янських культур, що датуються серединою V – VII ст. н. е., зводять до нуля усі спроби протягнути існування Черняхівської культури до VII ст. включно. Крім того, за Йорданом напівдержавне утворення, представлене Черняхівською культурою середини III – початку V ст., очолювали готські «Королі» з роду Амалів, що ніяк не в'яжеться з царством антів. Лише після розгрому готів гунами, Бож – Князь антського союзу племен почав боротьбу проти ослаблених готів, але був переможений та страчений.

Таким чином, за писемними й археологічними джерелами першим і до виникнення Києво-руської держави єдиним державним утворенням східнослов'янських племен, хоч і не завершеним, був дулібський союз племен на території від Західного Бугу до Дніпра, де жили склавів. До нього у VI – VIII ст. входили усі літописні правобережні племена, в тому числі і поляни, представлені в археологічному виразі Празько-Корчацькою і Райковецькою культурами склавів і їх безпосередніх нащадків. Саме в цьому регіоні відкриті численні топоніми «дуліби» або похідні від них. На території антів, визначеної за пам'ятками Пенківської культури, їх немає.

На схід від дулібів-волинян на території Східної Волині Літопис поміщає деревлян «...Зане седуша в лесех». У 945 р. вони вбили київського князя Ігоря, який переборщив з даниною. Очевидно, деревляни, які раніше входили у дулібо-волинське об'єднання, у X ст. ще користувались статусом в якійсь мірі незалежного племені.

Княгиня Ольга, дружина Ігоря, жорстоко помстилася за чоловіка, спаливши їхнє головне місто – Іскоростень. Їхні поселення та курганні поховання належать до Райковецької культури.

На окрему увагу серед племен, що входили у дулібське племінне об'єднання, заслуговують хорвати, які після його розгрому аварами утворюють у Прикарпатті окремий племінний союз. Навіть їхнє найменування деякі дослідники (М.Смішко) пов'язують з Карпатами. Археологічно вони, як й інші племена південної групи, представлені пам'ятками Райковецької культури.

Розміщення топонімів, утворених від етноніму «хорвати», вказує, що вони були безпосередніми сусідами дулібів і займали не тільки Північне, але й Південне Прикарпаття. В цих областях, як і на Волині і Подністров'ї, відкриті пам'ятки Празько-Корчацької культури, які наприкінці VII–VIII ст. переростають в Райковецьку культуру. Хронологія цих пам'яток показала, що їх поширення спрямоване із Верхнього і Середнього Подністров'я у Посання, Південне Повіслення і на Південні схили Карпат. Це спостерігають і польські археологи [Parczewski, 1991, s. 30-43]. Разом з тим, у польській літературі переважає тенденція до виділення ранньосередньовічних пам'яток Верхнього Повіслення в окрему групу, яку нерідко зв'язують із

західнослов'янськими лендзянами. Такі спроби археологічно не виправдані. Хорвати зберігали статус окремого племені до часів Володимира Святого.

Крім східнослов'янських хорватів, Літопис називає, разом із сербами та хорутанами, південне відгалуження – білих хорватів, які переселилися на Балканський півострів. Відомі також чеські хорвати. Л.Нідерле та В.Седов зв'язують це переселення з навалюю аварів в 560 р. [Седов, 1982, с. 125]. Протягом останніх років І.Корчинський досліджував велике обнесене валами і ровами городище Стільсько на Львівщині, яке могло бути одним із центрів східних хорватів. Очевидно, і в с.Кринос над р.Луквою існувало хорватське городище, на місці якого був заснований Княжий Галич. Поряд з Галичем над Дністром, Б.Томенчук розкопав хорватське городище Буківна.

Географія хорватських городищ і могильників значною мірою збігається з тим регіоном Прикарпаття і Подністров'я, який пізніше іменувався Галицькою землею.

У межах ареалів Празько-Корчацької та Райковецької культур знаходились правобережні поляни, уличі і тиверці.

Археологічні матеріали не дозволяють підмінити дулібо-волинське племінне напівдержавне об'єднання і князівством полян, яке на думку М. Брайчевського, що суперечить літописним даним, поглинуло племена уличів, тиверців, хорватів, бужан, дулібів, волинян. Саме ці правобережні племена разом з полянами входили у дулібський союз. Разом з тим, відповідно до Літопису, після розпаду дулібського союзу, поляни відіграли важливу об'єднавчу державотворчу роль. Це в археологічному відношенні підтверджується великою кількістю багатих скарбів, сконцентрованих в середньодніпровському регіоні навколо Києва, де за Літописом жили поляни. Вони засвідчують існування значної і добре організованої полянської дружини, а також купців і ремісників, здатних до нагромадження багатств, необхідних для функціонування державних інститутів.

Поляни серед східнослов'янських племен займають особливе місце. Літописець, а за ним ряд істориків і археологів-славістів виділяють полян як державотворців. Вони побудували величний град Київ на дніпровських горах і брали безпосередню участь у створенні Київської держави. Поляни користуються особливою симпатією літописця. Вони «мужі мудрі і смислені», дали перших київських князів – Кия з його братами Щеком та Хоривом, сестрою Либіддю. Кий був прийнятий з почестями візантійським імператором у Константинополі. Навіть першу данину Хозарському каганату поляни дали мечами. Це було натяком на те, що останні згодом платитимуть самі данину полянам. Так воно і сталося, підсумовує літописець. Б.Рибаків поміщає полян на правому березі Дніпра між деревлянами та уличами [Рибаків, 1982, с. 85]. Літопис ніяких географічних орієнтирів не дає. А може це не випадково? Може і не було таких орієнтирів? У літописі сказано лише «... сіли по Дніпру і називалися полянами... бо в поле сядяху» [Літопис Руський, 1989, с. 2] Але у Літописі також знаходимо рядки, де сказано, що поляни жили в «...лесехъ на горахъ над рекою Днепрською».

Якщо звернутися до археологічних даних, можна пересвідчитися, що на Правобережжі в районах, де повинні жити поляни, поселення, городища та курганні поховання VIII-X ст. становлять повну аналогію всім іншим пам'яткам Райковецької культури. Тобто правобережна культура полян є складовою частиною цієї культури, і лише літописні дані уточнюють, що десь біля Києва і в Києві жили не тільки деревляни і сіверяни, а й поляни. Відкрите на Старокиївській горі чотирикутне житло-напівземлянка VI ст. з піччю-кам'янкою нічим не відрізняється від жител на поселеннях типу Корчака, що знаходяться на деревлянській землі. Складається враження, що перше слов'янське поселення в Києві було закладене ще деревлянами. Але поляни укріплюють його і перетворюють у городище. На відкритих лівобережних поселеннях під Києвом спостерігаються включення елементів Салтівської культури, що вказує на змішаність полян з болгаро-хозарами. Такі пам'ятки під Києвом відомі і на правому березі Дніпра, поряд з Пастирським городищем. Остання є прикладом болгаро-слов'янського симбіозу.

Варто звернути увагу і ще на один аспект. Літописні тексти, що відносяться до полян, рясніють похвалами щодо їхньої шляхетності і вартих наслідування традицій, протиставляють їх усім іншим східнослов'янським племенам, які жили «подібно до звірів», «по-скотськи» і «їли все нечисте» [Літопис Руський, 1989, с. 8-9].

Вже на 14-й сторінці Літопису його автор обирає з-поміж східнослов'янських племен саме полян, щоб сказати, що вони, хоч нині, тобто в XI ст., звуться «Русь», такі ж слов'яни, як і ті, що сиділи «по Дунаю: і морави, і чехи, і ляхи». «...Був же один народ слов'янський» [Літопис Руський, 1989, с. 14]. Отже, поляни особливі серед східнослов'янських племен, але вони все ж таки слов'яни, хоч і «прозвашася руссю» [ПВЛ, ч.1, с. 23]. Звідси випливає, що літописець чомусь вважав за потрібне спеціально доводити слов'янство полян. Чи не тому, що вони «прозвашася Руссю»?

М.Грушевський справедливо вважав, що в X–XI ст. полянська земля була невеликою. Очевидно, не більшою вона була і у VIII–IX ст. На північному заході її крайніми містами були Білгород на Ірпіні та Вишгород на Дніпрі, на півдні – Родень в гирлі Росі, на сході поляни займали вузьку смугу на лівому березі Дніпра. У VI ст. тут жили анти, представлені поселеннями Пеньківської культури, які вже у VII–VIII ст. внаслідок інфільтрації сюди склавів заміняються на Правобережжі пам'ятками Празько-Корчацької і її наступниці Райковецької культури, на Лівобережжі спорідненої їй Волинцівсько-Роменської. Тому цілком логічним можна вважати включення полян до дулібського племінного союзу. Але якщо в VII–VIII ст. південну племінну групу слов'ян очолювали князі дулібів-волинян, то в IX ст. цю роль взяли на себе поляни.

Якраз на цей регіон, і саме на VII – початок VIII ст. припадає значна кількість скарбів, що є безперечним свідченням появи прошарку елітних людей – дружинників, купців, ремісників, здатних до державотворчої діяльності. Знахідки скарбів мартинівсько-трубчівського типу займають дещо ширшу територію, де у VIII–X ст. сиділа ще й частина сіверян і радимичів. Але саме полянська верхівка за Літописом виділялася особливою активністю, очоливши відносини південних східнослов'янських груп з хозарами, а в IX ст. – з норманами. Може, непримиренність до хозарів, яким поляни і сіверяни платили данину і прийняття полянами в Києві норманських князів, виразником інтересів яких був автор Літопису, викликало його особливо прихильне ставлення до полян.

Отже поляни – це не стільки етнічно-територіальне, як соціально-політичне об'єднання середньодніпровських слов'ян, до складу якого входили представники сусідніх племінних груп, а також, судячи з характеру скарбів та наявності салтівських елементів матеріальної культури, якась невелика група номадів. Але поляни – це не руси, ім'я яких вони отримали лише після приходу в останній чверті IX ст. в Київ норманської династії князів Рюриковичів. «... Поляне еже ныни (тобто в кінці XI ст., автор) зовомая русь» [ПВЛ, ч. 1, С. 20].

Окрему групу складали північно-східні літописні племена, що поступово освоювали землі балтів та угро-фінів.

Вже на Волинцівському етапі якісь групи сіверянського населення поступово починають заселяти райони Придоння та Оки. Вони привносять сюди свої прийоми домобудування та керамічного виробництва. Змішуючись з місцевим неслов'янським населенням, слов'янізуючи його, вони утворюють тут нові етнокультурні племінні групи “донських слов'ян” та літописних вятичів. В основі племені вятичів лежить поступово слов'янізований угро-фінський субстрат Мощинської культури. Якщо в житловому будівництві на поселеннях і керамічному матеріалі місцеві традиції проявляються досить слабо, то в похоронному обряді вони домінують. На відміну від Волинцівсько-Роменської культури сіверян, де курганні поховання, що відображають похоронну традицію волино-дністровської групи слов'янських племен, появляються лише в IX–X ст., тут курганна традиція інша. Вона сприймається прибульцями від мощинського субстрату уже в VIII ст., тобто тут кургани появляються раніше, ніж у Роменській культурі. Крім того, кургани вятичів характеризуються багатством речового інвентаря і наявністю зрубних камер, що також суттєво відрізняє їх від поховань південної, української групи племен. Вятицькі жіночі поховання позначені наявністю в них семилопатевих підвісних скроневих кілець, відсутніх у похованнях сіверян, що у якійсь мірі визначають їхню племінну територію.

Етнографічне обличчя радимичів на Сожі, де вони появляються вже у IX ст., визначається поєднанням місцевих балтських і привнесених слов'янських елементів матеріальної культури. Це вказує на змішання місцевого балтського субстратного населення і слов'янських переселенців. Поки що не встановлено регіону, звідки останні прибули. У Літописі вказується на прихід радимичів «от ляхов», але археологічними матеріалами це повідомлення не підтверджується.

Поселення і городища радимичів ще зберігають риси, близькі до Боршівської культури. Курганний обряд та матеріал поховань мало чим відрзняється від своїх балто-слов'янських сусідів. Свеєрідними, власне радимичькими, можна вважати семипроменеві скроневі кільця, що були жіночими прикрасами. «В курганній культурі радимичів більшою мірою, ніж в інших місцях давнього балтського ареалу, проявляються балтські елементи» [Седов, 1996, с. 368]. Серед них – шийні гривни, зіркоподібні пряжки, кістяні підвіски у вигляді качечок, прикраси з кінцевим оформленням у вигляді зміїних голівок та інші. До місцевих балтських традицій В.Седов справедливо відносить звичай хоронити покійників головою на схід. Ця обрядність, що відбиває традиції балто-слов'янського симбіозу, властива і дреговичам та кривичам [Седов, 1970, с. 134–170].

Племінна група кривичів, «иже сядятъ на верхъ Волги, и на верхъ Двины, и на верхъ Днепра» (ПВЛ, ч.1, С.13), включала в себе ряд дрібніших, не названих літописцем племен. Вони у VIII–X ст. вже обжили названі літописцем райони, що раніше належали неслов'янському населенню. Їх основою були племена, котрі в

VI–VII ст. представлені псковськими довгими курганами, що розвивалися тут без будь-яких змін. В IX–X ст. довгі кургани були замінені напівокруглими з одним-двома похованнями за обрядом кремації. Інгумації тут появляються лише в кінці X–XI ст.

Смоленсько-полоцькі кривичі, основу яких склало населення Тушемлянсько-Банцерівської культурної групи, були окремим племінним утворенням, яке склалося в результаті слов'янізації балтського населення [Седов, 1996, с. 369]. Центром смоленських кривичів вважається поселення в Гніздові під Смоленськом з великим курганним могильником. На могильнику виявлено поховання представників різних етнічних груп населення, у тому числі і норманів. Цей пункт відігравав велику роль як торговельно-ремісничий центр на торгових шляхах у Константинополь.

Своєрідну окрему північну групу становили ільменські словени. Літопис вказує: «Словени же седоша около озера Ильменя, и прозвашася именем своим» [ПВЛ, ч.1, с. 11]. Очевидно, «своє ім'я» виділяло їх, не давало загубитися серед моря чужого фінського місцевого населення.

Похоронними пам'ятками Ільменських словен були сопки, які пізніше замінюються, очевидно, в процесі слов'янізації місцевого населення звичайними курганами з округлою кам'яною обкладкою в основі.

Ця деталь перейшла до круглих курганів від сопок. Існують різні точки зору, звідки слов'янське населення прийшло на Ільмень. Одні припускають південне походження ільменських словен, інші – західне. Г.Смирнова, вивчаючи ліпну кераміку із Новгород, дійшла висновку, що на озеро Ільмень приходить населення із Балтійського Помор'я [Смирнова, 1974, с. 17–22]. Це підтверджують й інші дослідники, які вказують на наявність балтійських комплексів IX–X ст. не тільки в Новгороді, а й в Старій Ладозі, в містечку на Ловаті, Пскові та інших пунктах [Горюнова, 1982, с. 44; Плоткин, 1982, с. 158; Булкин, Дубов, Лебедев, 1978, с. 89]. В.Седов розцінює речові матеріали із курганів як свідчення того, що у складі міграційних потоків у ранній період були «... також скандинави і вихідці з прибалтійського середовища» [Седов, 1996, с. 372]. Новгородські сопки, на його думку, залишені слов'яно-фінським населенням.

Відомі поселення ільменських словен (Коліно, Нові Дубовники, Прость та ін.). Житла переважно наземні, керамічні комплекси мають форми, близькі до посуду типу Суків-Фельдберг. Деякі засновані у VIII–IX ст. городища в районі ільменських словен поступово перетворюються у великі торговельно-ремісничі центри. Одним із перших таких центрів стає Ладога. Наприкінці IX ст. в ній будується кам'яна фортеця. У Ладозі відкрито значну кількість наземних жител з сінями і печами-кам'янками, які нагадують як слов'янське, так і фінське домобудування. У IX–X ст. у Верхньому Поволхов'ї існувало так зване Рюрикове городище, що було воєнно-адміністративним і торгово-ремісничим центром. За 2 км від нього на початку X ст. виникає м.Новгород, що стало великим центром торговельних зв'язків з навколишніми і далекими землями. Історична роль Ладоги і Новгорода в формуванні північно-східної групи слов'янства і її зв'язків із фінськими та скандинавськими народами незаперечна.

У другій половині I тис.н.е. завершується перший етап заселення східними слов'янами Північно-Східної Європи. Деякі її регіони були освоєні ще в VI–VII ст., інші – у VIII–X ст. Серед перших знаходиться регіон на північ від Прип'яті, де Літопис згадує дреговичів, що «...сіли межі Прип'яттю і Двиною». В останній своїй монографії В.Седов дреговичів зв'язує з південною східнослов'янською групою, навіть включає їх до племінної групи дулібів-волинян [Седов, 1996, с. 360].

У VI–VIII ст. на етапі Празько-Корчацької культури і її переростання в Райковецьку, слов'янські пам'ятки на північ від Прип'яті справді мало чим відрізняються від пам'яток типу Корчака. Лише в наступні століття в міру заселення слов'янами більш північних регіонів теперішньої Білорусі, де вони змішувалися із місцевими балтами, починають дещо виразніше проявлятися етнографічні риси (в житловому будівництві, ліпній кераміці, прикрасах), які виділяють дреговичів як окрему племінну групу. Тобто матеріальна культура цієї групи слов'ян пронизується балтськими елементами, що відповідає закономірностям, властивим іншим слов'янським племенам, які зайняли в процесі свого розселення території, де жила до їх приходу чужа неслов'янська людність. Тут слід відзначити, що інфільтрація слов'ян у Верхнє Подніпров'я, судячи з археологічних даних, почалася дуже рано, з періоду Зарубинецької і Київської культур, і завершилася у ранньому середньовіччі. Проте довгий час ті райони дреговичів, як і радимичів, придонських слов'ян, а навіть вятичів, які прилягали до території волинян і сіверян, зберігають етнографічні традиції своїх сусідів, з якими в V–VII ст. на склавіно-антському хронологічному етапі вони ще утворювали певну культурну спільність.

Отже, ми простежили розвиток слов'янських етнокультурних груп на території України протягом всього I тис. н. е. від венедів до літописних племен. Все це дозволяє розділити слов'янський період в історії України

на три хронологічні етапи. Перший етап доцільно було б назвати праслов'янсько-венедським. Він визначається у хронологічних рамках I–IV ст. н. е і відповідає римському періоду в історії Європи. Нижню дату цього етапу окреслює поява в римських джерелах перших писемних згадок про венедів Сарматії (Пліній Старший, Птолемей, Тацит). Верхню межу замикають гунська навала, анто-готські війни наприкінці IV ст. і поділ венедів ще на дві групи, які фіксують виділення в межах венедської спільноти антів і склавів, що, за Йорданом, «походять від одного кореня». Ця теза Йордана одночасно визначає праслов'янську належність венедів.

Другий етап займає хронологічні рамки V–VII ст. У ньому закріплюється поділ венедів на три окремі групи: венедів, антів і склавів. Етнонім *Sklave* (склавів) – латинізована форма самоназви «слов'яни», що визначає рівень їхньої самосвідомості, починає поширюватися на всі слов'янські племена. Верхня межа другого етапу позначена появою тринадцяти нових племінних груп на території Східної Європи і багатьох таких же груп у Середній Європі, відомих київському авторові «Повісті минулих літ», їх кристалізація вже відноситься до третього етапу. Знаменним в історії слов'ян того часу було їх велике розселення за межі історичної прабатьківщини, що стало основою формування нових слов'янських груп, замішаних на субстратах захоплених регіонів-зародків майбутніх слов'янських, у тому числі і східнослов'янських народів. Другий етап позначається великою активністю слов'ян на історичній арені Європи – «через гріхи наші вони тепер бушують повсюдно» [Йордан, 1960, с. 90]. Візантійські автори, зокрема Йордан і Прокопій Кесарійський, не тільки називають три великі союзи племен: венедів (у вузькому розумінні), склавів та антів, а й визначають місця їхнього проживання. Це дозволило зв'язати їх з певними конкретними археологічними культурами.

Третій етап в історії давніх слов'ян датується VIII–X ст. Він позначається утвердженням їхньої самоназви в історичній літературі. Тепер дуже рідко вживається етнонім «венеди». Історичні джерела називають велику кількість конкретних племен, їх поселення і городища густо вкривають значну частину Європейського континенту від верхів'їв Дніпра, Дону і Волги на північному сході до Подунав'я і Балканського півострова на півдні; на заході сягають окраїн Північної Балтики (Любек, у гирлі Ельби). Незважаючи на глибоку диференціацію слов'янського світу, племена свідомі свого слов'янського походження. Слов'янами їх називають майже всі тогочасні писемні джерела. Найзнаменнішою віхою в історії слов'ян того часу було виникнення слов'янських держав. Причому першими з'являються слов'янські держави не на корінній слов'янській території, а в регіонах, де слов'яни поселилися на римський лімес (Болгарія, Держава Само, Велика Моравія), що є незаперечним доказом впливу античних центрів на державотворчі процеси європейських народів, у тому числі і слов'ян. Ці процеси корелюються з аналогічними процесами загальноєвропейського масштабу. Саме в цей час, переважно у IX–X ст. на європейському континенті виникає ряд держав, зокрема французька і німецька, внаслідок розпаду імперії Карла Великого, англійське Королівство та ін.

Таким чином, виходячи із принципів, що всі слов'янські, в тому числі східнослов'янські народи, як й інші народи Європи, мають свої окремі історичні витоки (хоч всі вони в тій чи іншій мірі взаємозалежні), тому основна увага нами була спрямована на вивчення процесів зародження слов'янських народностей в період раннього середньовіччя та розкриття їх причин. За писемними та археологічними джерелами південну групу східнослов'янських племен включно з сіверянами, на нашу думку, можна вважати етнокультурним утворенням, корені якого сягають ранньосередньовічного і римського часу на цій же території. Північну і північно-східну групи (дреговичі, радимичі, кривичі, вятичі, ільменські словени), які сформувалися в процесі довготривалого розселення слов'ян на балтські та угро-фінські території і слов'янізації місцевого населення – пізнішими етнотериторіальними утвореннями. Вони вже в цей час становили окремі етнокультурні групи, які після розпаду Київської Русі завершили свій розвиток як окремі східнослов'янські народи. На відміну від українського народу, давні предки якого займали корінні слов'янські землі, ряд інших слов'янських народів, в тому числі східнослов'янські, що в процесі свого розселення зайняли великі території з чужим (балтським та угро-фінським) населенням і зазнали впливу цих субстратів. Це справило вирішальний вплив на формування їхньої етнічної самосвідомості. Вказані чинники не були знівельовані в період Києво-руської державності, централізація якої фактично закінчилась після смерті Ярослава Мудрого. Це і стало історичною основою для завершення процесів формування трьох східнослов'янських народів, зародження яких спостерігаємо в ранньому середньовіччі.

Розділ 4. Етнокультурні процеси в добу Київської Русі-України і Галицько-Волинського князівства

У кінці IX–X ст. племінний устрій на східнослов'янських землях поступово набирає державотворчих обрисів. Виникнення Києво-Руської держави змінює етнокультурну ситуацію. У межах етнічного східнослов'янського простору появляється новий норманський («варязький») компонент – варязькі дружини і їхні князі, їхня присутність засвідчена писемними та археологічними джерелами. В історичній, археологічній, лінгвістичній літературі вже понад двісті років стоїть питання, за яких умов і ким була створена східнослов'янська держава – Київська Русь. Чи вона виникає внаслідок поступового еволюційного економічного і суспільного розвитку шляхом об'єднання вже існуючих на той час слов'янських племінних союзів, чи державність привнесена ззовні? Чи діяли обидва – внутрішній і зовнішній фактори? Як вони взаємовідносилися між собою? Коли і як на просторах східнослов'янської рівнини появилася новий етнонім «русь»? Чи його утвердження в умовах східнослов'янської державності рівночасно означало утворення давньоруської народності, яка розпалася на окремі східнослов'янські народи після занепаду Київської держави? Чи білоруський, російський та український народи, як і західні – та південнослов'янські, а також більшість європейських народів сягають своїми витоками додержавних часів?

Ці питання, на жаль, нерідко із сфери науки переходять у сферу політики з усіма негативними наслідками, що з цього випливають.

Етнічні та державотворчі процеси взаємопов'язані та взаємозалежні. Зрілість перших сприяє посиленню і завершенню других. З іншого боку, утвердження державності будь-якої етнічної групи стає запорукою її вільного етнокультурного розвитку, підживлює її етнічну самосвідомість. Тому при вивченні суспільно-економічної та політичної історії необхідно враховувати й еволюцію самого етносу як об'єкту державотворення, його ролі в цих процесах. Етнічні процеси слов'янства загалом і слов'янських народів зокрема складні та багатолінійні.

Етноісторичний процес будь-якого народу, у тому числі європейського, слов'янського, конкретно українського, не можна звести до простого біологічного відтворення поколінь одного етносу. Уже від самого зародження українці були частиною слов'янства, подібно як їх предки – частиною індоєвропейського світу. Розвиток українського народу проходив у безпосередніх контактах і взаємовпливах із сусідніми етноісторичними спільнотами. Поруч із процесами диференціації та виділення окремих етнічних груп і народів мали місце процеси інтеграції, коли в результаті змішування різних етнічних племінних груп утворювалися нові народи. Ця закономірність притаманна в першу чергу тим слов'янським групам, які в процесі розселення осідали на чужі території і змішувалися з субстратним населенням.

Усі ці процеси суворо регламентовані, прив'язані до певних природних та географічних зон і визначені часом. Тобто зародження слов'янських народів відбувалось у межах певних географічних регіонів, певного етносоціального середовища і на певному історичному етапі. Етноісторична схема, розроблена лінгвістами, істориками-медієвістами, археологами зведена до декількох ієрархічно-історичних етапів: індоєвропейці або староевропейці, германо-балто-слов'яни, праслов'яни, слов'яни, слов'янські народи. Кожна з цих етноісторичних категорій повинна була пройти довгий історичний шлях через зародження та розвиток до утворення нових етносоціальних спільнот, які б усвідомили свою етнокультурну самобутність. Зрозуміло, що це зайняло століття й тисячоліття. При цьому формування кожного європейського етносу відбувалося в конкретних історичних умовах, які в різних регіонах Європи мали свої особливості, залежні від географічного та природного середовища. Наприклад, найбільш сприятливою для етносоціального та етнокультурного розвитку в Європі була Середземноморська зона. Там з'являються перші європейські народи, перші європейські цивілізації.

Звідси випливає, що ми не можемо довільно визначити виникнення слов'янських народів. Вони, у тому числі й український народ, не могли утворитися раніше, поки їхні предки не пройшли певні історичні стадії свого розвитку.

Частина українського суспільства дещо болюче сприймає тезу про зародження слов'янських народів та українців у ранньосередньовічний час, хоча тоді народжується переважна більшість європейських народів. Це сприймається як значне припізнання. Один із учасників українознавчої конференції на противагу викладеним тезам, назвав стоянку Королеве на Закарпатті часів палеоліту, якій близько мільйона років, поселенням наших предків. Хіба ж це не так? І справді, ця шельська стоянка, як і аналогічні стоянки часів нижнього палеоліту Причорномор'я і Криму та муст'єрські на Середньому Дністрі, відкривають історію наших земель,

історію України, бо вони вказують на появу тут людини в прадавні часи, у дольодовиковий період. Від Королево до слов'янських народів пройшли тисячоліття. За такий тривалий час тут безліч разів змінювалося населення. Відомо, що коли в кінці першої половини I тис. н. е. на південні схили Карпат, де відкрита стоянка Королеве, прийшли слов'яни, вони застали там фракійське населення, германців та рештки кельтів. Так чиїми предками були люди з Королево? Сучасна наука встановити цього не може. Люди із Королево ще не усвідомлювали себе якоюсь етнічною групою.

Ми не згадували зазначеного епізоду, коли б його не підхопила кореспондентка газети «Хрещатик», яка переконувала своїх читачів, що саме з Королево треба починати український етнос. Подібних статей і виступів в засобах масової інформації безліч. Для їхніх авторів характерна надмірна емоційність, проповідування винятковості українців та їх месіанізму. Такі роботи не тільки вводять читача в оману. Вони викликають настороженість, навіть вороже ставлення до української науки. Бо хто ж із наших близьких чи далеких сусідів хоче визнати свою відсталість чи хоче бути нащадком менш вартісних предків? Тим паче, що сьогодні відомо (або має бути відомо), що з найдавніших часів європейські народи знаходились у взаємозв'язку та взаємозалежності, переживаючи ті самі або подібні стадії соціально-економічного, культурного та етнічного розвитку. А може, нас навмисне втягують у безплідні дискусії про те, чиї предки давніші та кращі, щоб відвернути нашу увагу від вирішення справді життєво важливих проблем нашого історичного буття?

Інший аспект поставленої проблеми полягає в тому, що нас намагаються буквально «прищепити» до інших сусідніх народів, переконати нас і світову громадськість у тому, що ми їх менша чи молодша частина, відмовляючи українському народові в самотності його етнічного та історичного розвитку. Ми не будемо аналізувати всю ту велику лінгвістичну та історичну літературу в якій розглядається ця проблема. Лише наголосимо, в історичній літературі, зокрема російській (просякнутій імперіоцентризмом), можна знайти безліч прикладів, коли східнослов'янські народи характеризуються як єдина етномовна цілісність, а Київська держава — як «колиска» давньоруської народності. Провідні російські історики М. Погодін, С. Соловйов, В. Ключевський та інші розглядають історію східних слов'ян і Київської Русі як історію Росії.

За М. Погодіним і О. Соболевським, українське Подніпров'я споконвіку було заселене предками росіян, яких прогнали монголо-татари. Лише в XIV ст. їхнє місце зайняли українці з Галичини і Волині. Для В. Ключевського дулібський союз племен на Західному Бузі, Волині та Прикарпатті — це початки «нашої» (російської) державності.

Не менш тенденційні й новітні праці. У 1982 р. у Москві побачила світ колективна монографія Інституту слов'янознавства і балканістики «Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья». Загалом, вона претендує на об'єктивність. У ній розглядаються питання розвитку етнічної самосвідомості всіх західнослов'янських та південнослов'янських народів, навіть полабських слов'ян. Кожному з них присвячені окремі розділи праці. Лише три східнослов'янські народи увійшли в один розділ під назвою «Формирование этнического самосознания древнерусской народности за памятниками древнерусской письменности X–XII вв.» Автори цього розділу А. Рогов та Б. Флоря «доводять» існування давньоруської народності через утворення «Руської землі». Для них Русь — це давній етнонім іранського походження, що в Середньому Подніпров'ї уже з раннього середньовіччя визначав східнослов'янське надплеменне політичне утворення. Поглинувши всі інші східнослов'янські племена, воно, на їх думку, у період державності привело до виникнення єдиної давньоруської народності. Роботи, в яких це утворення трактується як зародження української державності, зрозуміло, не згадуються. Повністю замовчуються праці, в яких, посиляючись на літопис, розвивається думка, що назву «Русь» до Києва принесла династія Рюриковичів. Дуже своєрідно використовуються деякі тексти літописів. Наприклад, у Літописі за Іпатіївським списком читаємо: «А слов'янський народ і руський — один; од варягів бо прозвалися вони руссю, а спершу були слов'янами; хоча вони і полянами звалися, але мова в них слов'янська була».

У розділі згаданої вище роботи також знаходимо цитату: «А словенский язык и русский одно есть...», далі цитата обривається, викидаються з неї слова «от варягов прозвашася руссю, а сперва они быша славяне», і закінчується словами «аще и поляни звахуся, но словенская речь бе». Так можна довести все, що завгодно. У такий спосіб і сарматський рід росомонів, згаданий Йорданом — автором VI ст., перетворюється на Русів.

В іншій роботі у цитату з Літопису, де йдеться про племена, які «Имяху бо обычаи свои и закон отец своих и преданья каждо свой норев», додається одне слово «славяне», яке повністю змінює її зміст. Тепер вона звучить так: «Имяху бо (славяне) обычаи свои и закон отец своих и преданья каждо свой нрав». Цим прийомом автор «доводить» етнічну єдність слов'ян «... від Чорного моря до озера Ільмень, від Карпат до Волги».

Насправді ж, наведені рядки з Літопису підкреслюють етнокультурну своєрідність слов'янських племен як окремих етносоціальних одиниць, а не етнічну єдність слов'ян у VI-IX ст.

Це лише деякі із прикладів використання писемних джерел. Не менш своєрідно використовуються і трактується інколи й археологічні матеріали. У 1999 р. вийшла монографія В. Седова «Древнерусская народность», де з допомогою археологічних матеріалів робиться спроба поновити згадану концепцію М. Погодіна. Тут уже не через сарматський рід росомонів і через «Руську землю» доводиться існування давньоруської народності, а вводиться ще одна, проміжна ланка – «Руський каганат». Він, на думку автора згаданої монографії, у VII-VIII ст. знаходився на Лівобережжі між Хозарією та плем'ям полян. Це, правда, суперечить Літопису, за яким у регіоні було поселення Сівер'ян, що сіли «на Десні і по Сейму, і по Сулі і називалися Сівер'янами», але це автора не турбує. Сівер'яни, як відомо, представлені Волинцівсько-Роменською культурою, яка виникла на основі місцевих пам'яток попередньої Пеньківської культури, в інтеграції з правобережними старожитностями Празько-Корчацької культури. Їх типологічний зв'язок фундаментально доведений українськими та російськими археологами.

За В. Седовим, Волинцівську культуру створило не населення Подніпров'я, а вихідці із Самарського Поволжжя – носії Іменьківської культури, відкритої там в останні десятиліття минулого віку. Про це, на його думку, свідчить наявність в обох згаданих культурах незначної кількості високоякісного гончарного посуду. Ця натяжка зроблена свідомо, бо загальновідомо, що цей посуд і у волинцівські поселення, і в іменьківські потрапляв із Хозарії. Він визначає етнос хозарів та їх торгово-економічні зв'язки із сівер'янами, а не «Руський каганат». Отже, В. Седов за допомогою археологічних матеріалів робиться спроба поновити вищезгадану концепцію М. Погодіна. Нагадаємо, цей російський вчений ще у XIX ст. писав, що Дніпровське Лівобережжя до татарської навали займали предки росіян, яких після татарського іґа змінили галичани, що прийшли сюди із західних областей України. Ця концепція була повністю розкритикована українськими вченими М. Максимовичем, М. Костомаровим, В. Антоновичем і, зокрема, М. Грушевським.

У свою чергу англійський вчений, теоретик історії, історіософ А. Дж. Тойнбі у своїй фундаментальній багатотомній праці «Дослідження історії» називає Русь «скандинавським царством» і ставить в один ряд з Данією та Норвегією, що також не відповідає дійсності [Тойнбі, 1995, с. 165].

Вивчаючи світові цивілізації та їх роль у всесвітній історії за принципом «виклик — відгук», А. Дж. Тойнбі вважає, що адекватність відповіді на виклик зумовлює і стимул, і характер процесу історичного розвитку. Слабкість або неможливість адекватної відповіді на виклик, що характерно для «недорозвинених», «загальмованих», «недоношених», «нежиттездатних» цивілізацій, призводить до їх занепаду. Відсутність виклику і позитивних впливів розвинутих цивілізацій (наприклад античності) на варварські суспільства означає відсутність стимулів, а це зумовлює їх інертність і застій. Саме такими А. Дж. Тойнбі вважає слов'ян. Він знає останніх лише за писемними джерелами. Це, на нашу думку, суттєво знижує результативність його окремих досліджень та об'єктивність оцінок. Обмеженість та невиразність багатьох античних писемних джерел без доповнення їх даними інших наук, у тому числі археології, обмежує можливості історіософічних підходів до вивчення історичних явищ, у нашому випадку давньої історії слов'ян.

Наведені приклади не можуть перекреслити самотутньої історії українського народу. Його предки споконвіку займали лісостепову частину теперішньої території України, хоч і не без вклинювання чужих, неслов'янських етнокультурних груп. Ні історія, ні археологія, не знають таких катаклізмів, за яких пройшла б повна зміна етносів у лісостеповій частині України. Якась частина населення завжди залишалася, забезпечуючи наступність етнічного та етнокультурного розвитку, зберігаючи та збагачуючи генофонд рідної землі.

Але простежити ці процеси на археологічному матеріалі ми можемо лише в ретроспективному плані і тільки з часу раннього середньовіччя, коли археологічні культури представляють відомі за писемними джерелами племена антів і склавинів, яких у симбіозі можна вважати безпосередніми предками українського народу. Тому раннє середньовіччя і розглядається як час зародження українського народу. Починати цей відлік ранішим часом ми не можемо, бо для цього немає джерельного, у тому числі й виразного археологічного матеріалу.

Саме тому, у наукових дослідженнях, науково-популярних працях вже багато століть стоїть питання, в яких умовах і ким було створене східноєвропейське державне утворення – Київська Русь.

Першим питання про походження східнослов'янської держави – Київської Русі – поставив літописець Нестор: «... Звідки пішла Руська земля і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля (державна) поставила?» [Літопис Руський, 1989, с. 1].

Київський літописець чітко, впевнено і однозначно висловлює свою позицію з цього питання. Він знає варягів – «русів», до яких належить і династія київських князів Рюриковичів, називає племена, які посилали до них посольства з запрошенням на княжіння. Оскільки в часи літописця князі вже ослов'янилися, а очолені ними держава, отримавши від них назву «Русь», поступово поширювала її на всі племінні об'єднання, що входили до неї («поляне иже ныше зовомая Русь»), то він, ніби передбачаючи полеміку, вважав за необхідне не тільки довести, що в державотворчих процесах на східнослов'янських землях брали участь «варяги» – руси, але і пояснити нащадкам етнічне походження князів і цієї назви. Називаючи всі чотири північно-східні племена (чудь, словени, кривичі і весь), які посилали посольства «... за море, до варягів, до русі», літописець пише: «Бо так звали тих варягів – русь, як ото одні зуться свеями, інші урмани, англяни, інші готами, отак і ті...» [Літопис Руський, 1989, с. 12].

Ще одним, на думку багатьох дослідників, заслуговуючим на увагу джерелом є «Бертинські анали». У них йдеться під 839 р. про прихід в Інгельгейм до франкського короля Людовика Благочестивого візантійських послів. З ними в Інгельгейм прийшли люди, яких направив візантійський імператор Феофіл. При візантійському дворі вони називали себе русами і повідомили імператора, що послав їх в Константинополь каган ради дружби. Людовику Благочестивому в Інгельгеймі зізналися, що вони – нормани, шведи [Грушевський, 1904, с. 591].

Дві згадки про норманів – русів залишив кремонський єпископ Ліутпранд, що у X ст. двічі побував послом в Константинополі. У його записках читаємо: «...на північ від Константинополя живуть: угри, печеніги, хозари, руси, котрих ми інакше називаємо норманами ...це народ, що живе на півночі: греки називають їх русиос (rusios), тобто світлими (русявими) за особливостями їх тіла, а ми називаємо їх норманами за їх місцезнаходженням» [Ковач, 1973, с. 104].

Отже, етнонім нормани-руси, чи за Літописом варяги-руси, тоді означав одну й ту ж етнічну групу. «А слов'янський народ і руський один; од варягів, бо прозивалися вони руссю, а спершу були слов'янами» [Літопис Руський, 1989, с. 16].

Літопис, Бертинські анали і перші договори київських князів з Візантією, у тексті яких переважають норманські імена, на наш погляд, дають найбільш виразний джерельний матеріал для розуміння складних процесів міжетнічних відносин напередодні виникнення східнослов'янської державності.

За Літописом, слов'янські племена, в тому числі і східнослов'янські, у VIII–IX ст. являли собою мозаїку численних етнокультурних груп і союзів. Усі вони «мали свої обичаї і закони предків своїх і заповіти кожне свій норів» [Літопис Руський, 1989, с. 8]. За археологічними матеріалами у VIII–IX ст., південна група правобережних племен, до якої входили волинці, деревляни, поляни, уличі, тиверці, хорвати, що на якийсь час знаходились в дулібо-волинському племінному союзі, представлена однією Райковецькою культурою. Сіверяни, які утворили на Дніпровському Лівобережжі свою Волинцівсько-Роменську культуру, зв'язують з Правобережжям спільні етнокультурні витоки, що сягають празько-корчацьких та інтегрованих з ними пеньківських старожитностей. Маючи у значній мірі спільні корені, ці культури дуже близькі за характером поселень, жител, похоронного обряду і, зокрема, ліпного посуду. Вони засвідчують існування на обох берегах Дніпра єдиного етноплемінного простору. Були зроблені навіть спроби (І. Ляпушкін) розглядати старожитності VIII–X ст. Лівобережжя і Правобережжя Дніпра як одну культуру. Етнокультурна єдність сіверян і правобережних племен та спільність їхніх витоків документуються все новими матеріалами. Окрему етнокультурну групу представляють північно-східні племена Поволжя, представлені своїми культурами (довгі кургани, сопки і т. п.).

В. Седовим зроблені спроби підміняти сіверян русами, які нібито принесли на Дніпро Волинцівську культуру із Самарського Поволжя [Седов, 1999, с. 50–80]. Як ми вже згадували, за В. Седовим, на Дніпровське Лівобережжя у кінці VII ст. переселяються носії Іменьківської культури. Остання у V–VII ст. була створена на верхній Волзі вихідцями із степового Причорномор'я сармато-слов'янами, що були розгромлені Іунами разом з готами та іншими носіями Черняхівської культури [Седов, 1999, с. 50–80].

Щоправда, автор не уточнює, чи це населення вже було русами на Волзі, чи стало ними, повернувшись знову на Дніпро. Доказів, які свідчили б про перенесення Черняхівської культури у V ст. на територію Верхнього Поволжя, як і про появу Іменьківської культури у Дніпровському Лівобережжі та перетворення її тут у Волинцівсько-Роменську, в природі не існує. У степовій зоні Північного Причорномор'я, щерть заповнений у III–IV ст. кочівлями багатьох сарматських племен, пізніми скіфами і готами, не було місця для слов'янських землеробів. Слов'янських пам'яток III–IV ст. там не виявлено. Тоді де ж міг утворитися той

сармато-слов'янський симбіоз, що отримав назву «роси»? До цього часу нікому із лінгвістів, ні істориків не вдалося довести, що якесь із сарматських племен носило назву – «Русь» (див. розділ III) і передало її слов'янам. Таких даних не містять жодні достовірні писемні джерела, в тому числі «Баварський Географ». Усе це суперечить спробам поселити на Дніпрі під Києвом сармато-слов'янських русів, ба, навіть утворити з них поруч з Хазарією у кінці VII–VIII ст. могутній «Руський каганат» [Седов, 1999, с. 50–82].

Руси і «Руський каганат» знадобилися В. Седову як етнотворча, а згодом державотворча сила, яка, нібито, поглинувши інші східнослов'янські племінні групи, обумовила виникнення в додержавній племінній період східнослов'янської етнічної спільності, а в умовах державності – давньоруської народності. Ці етноорієнтовані в минуле «концепції», що нагадують погодінський імперіоцентризм, шукають підтвердження своїх виключних прав на Києво-Руську спадщину. Аналіз усіх наявних даних дозволяє констатувати, що ні Літопис, ні будь-які інші писемні джерела не знають на теренах східнослов'янського етнічного простору до утворення Києво-Руської держави Руського каганату. Тим більше, його неможливо створити з допомогою археологічних джерел. До речі, навіть В. Седов примушений визнати, що «... Последний период истории Русского каганата не отражен письменными документами» [Седов, 1999, с. 77]. З повною відповідальністю до цього можна додати, що немає реальних джерел ні писемних, ні, тим більше, археологічних і для відображення його початку. Племена (поляни, сіверяни, в'ятичі), які, за В. Седовим, повинні були входити у Руський каганат, за свідченням Літопису, платили данину Хозарії [Повесть временных лет, Ч. 1, с. 18]. Поляни, як відомо з літописних текстів, у VIII–IX ст. утворили своє племінне князіння із центром у Києві.

Відсутність будь-якого спадкоємного зв'язку між Іменьківською культурою на Волзі і Волинцівсько-Романівською на Дніпрі одночасно спростовує спроби поєднати неіснуючий руський ранньосередньовічний каганат з пізнішою літописною «Руською землею». Назва «Русь», «Руська земля» появляється лише в кінці IX ст. з приходом до Києва князів Рюриковичів. На думку більшості лінгвістів, вона скандинавського походження [Ономастика України, 1992, с. 37].

В. Ключевський та О. Пріцак вважають, що топонім «Руська земля» покриває, передусім, Київську, Чернігівську та Переяславську області, де осідали варяги, які були певний час опорою княжчої влади. Згодом «Русь» стає офіційною назвою держави Рюриковичів, і вже як політонім поступово сприймається її оточенням. Це знаходить своє відображення в документах і писемних джерелах. До 60-х років IX ст. загальноживаними були назви «слов'яни» і племінні назви («поляни», «сіверяни», «древляни» та ін.), які в додержавний період слід розглядати як окремі етнічні одиниці. При цьому загальна назва «слов'яни» визначала всіх слов'ян, усю загальнослов'янську різноплемінну сім'ю, що у VIII–IX ст. зайняла ряд суцільних регіонів між Ельбою та Волгою, Прибалтикою, Подунав'ям та Балканським півостровом. Лише у X–XI ст. «Русь» як назва державного утворення східних слов'ян поступово починає закріплюватись на землях тих племен, яких підкорили і обклали даниною київські князі. За Володимира Святославича та Ярослава Мудрого, вона, як політонім, поширюється на увесь етнічний простір східної частини слов'янства. Тепер назви «Руська земля», «руські люди» визначають їх належність до Києво-Руської держави Рюриковичів, ким би вони самі себе не усвідомлювали, чи деревлянами, чи словенами, чи іншими. Питома вага племінних назв в документах XI–XII ст. зменшується, хоч повністю не зникає. У ряді випадків давні племінні назви переходять у назви земель («Древлянська земля», «Волинська земля»). У період роздробленості після смерті Ярослава Мудрого, кількість князівств-земель значно збільшується. Тепер їх територіальні назви «Київська земля», «Галицька земля», «Ростово-суздальська земля» і т. п. засвідчують корінні зміни в політичному та етнокультурному розвитку того населення, яке входило ще недавно в могутню державу Рюриковичів. Вони поступово формуються в ще ширші етно-територіальні об'єднання як на півдні, так і на півночі Русі і фактично визначають етнічний розвиток тих східнослов'янських народів, ембріони яких як на півночі, так і на півдні з'явилися ще в VI–VIII ст. в часи великої міграції слов'ян. З цього випливає, що центральна великокняжа київська влада, для якої назва «Русь» була етнізмом, успішно забезпечила його поширення як політоніма на всю державу, але для перетворення його в етнізм, який би об'єднав у єдиний етнос все її населення, часу забракло. На думку Б. Грекова «Время уделов нельзя называть киевским, хотя бы по той причине, что Киева как политического центра уже тогда не было, он стусеивался и решительно затерялся среди других местных центров», «...политического единства, хотя бы в относительной форме Древнерусского государства в это время уже не было» [Греков, 1953, с. 9].

Безмежні простори, природні перешкоди (величезні ліси, болота, слабкість комунікацій, постійні між-удільні війни, а також різні торговельно-економічні, політичні, навіть етнічні та зовнішні чинники, були непереборною перешкодою на шляху перетворення політичної консолідації в етнічну. На нашу думку, найбільшим

досягненням на цьому шляху було прийняття єдиної православної віри. Однак, єдність культу ще не означає створення єдиного етносу.

Натомість, сама княжа династія слов'янізується, порівняно, досить швидко. Уже в третьому поколінні князі починають прибирати слов'янські імена (Святослав). При збереженні свого етноніма вони втрачають свою норманську самосвідомість і, навпаки, в різних кінцях Києво-Руської держави населення приймає привнесений етнонім, «Русь» в якості політоніма, але зберігає свою самосвідомість, почуваючи себе мешканцем своїх князівств-земель. Це й стало вирішальним чинником етнокультурного розвитку Київської Русі і визначило його остаточний результат – утворення трьох східнослов'янських народів. Це відображено і в писемних джерелах. «Русь», «Руська земля» подавались літописом у двох значеннях: вузькому і широкому. У вузькому значенні ця назва покривала лише Київщину і Чернігівщину разом з Переяславом Руським, що, за Костянтином Багрянородним, ще носила назву «Внутрішня Русь». У широкому значенні це була офіційна загальнодержавна назва, яка, однак, не усвідомлювалась в усіх кінцях імперії Рюриковичів як етнонім, а означала поняття підданства, приналежності до держави русів. Так, проти Святополка і польського короля Болеслава Хороброго «Ярослав же совокупивъ Русь, ѿ варяги, ѿ словень» [Повесть временных лет, Ч. 1, с. 96], тобто, об'єднав варягів і слов'ян в руську дружину. У літописних текстах знаходимо приклади, коли князі з периферійних земель добивалися частки для себе або своїх дітей у «Руській землі». Відомий вислів Володимиро-Суздальського князя Юрія Долгорукого «Тако ли мне части нету в Руской земли ѿ моим детемъ?» У Київ або Переяслав, тобто в «Русь» з різних кінців Київської держави ходили духовні чи державні чини, посольства, дружини. Наприклад, із Новгорода «йде в Русь (Київ – Баран В.) архиепископ Нифонтъ» [Полное собрание русских летописей, 1962., Т. 2, с. 308]. Отже, «Русь», «Руська земля» виділяється Літописом, як основна центральна, столична частина Київської держави, де поселилися перші князі-руси із варязькими дружинами.

Візантійські джерела також чітко виділяють норманів-русів із «Внутрішньої Русі» навколишніх слав'ян.

Перші були не тільки соціальною верхівкою, як це намагаються зобразити деякі історики [Развитие этнического самосознания славянских народов..., 1982, с. 105], але й прийшлою етнічно іншою від слов'ян північною групою.

Описуючи полюддя, Костянтин Багрянородний (X ст.) розглядає його як наїзди «русів» на залежні від них землі східнослов'янських племен, що знаходились за межами «Руської землі». «Коли наступить місяць листопад, тоді їх архонти виходять з усіма русами із Києва і відправляються за полюддям, що іменується «кружінням», а іменно – в Славинії вервіанів (волинян), драгувітів (дреговичів), кривичів, сіверян та інших слов'ян, які є пактіотами (данниками) русів». [Развитие этнического самосознания..., 1982, с. 273]. Збираючи данину, княжа дружина, ядром якої у X ст. ще були варяги-руси, «насиляше» слов'янське населення. У часи Ігоря Деревляни, що усвідомлюють себе окремою племінною етнічною групою, за Літописом, протистоять русам та їх князю, який «аки волк, восхыщая ѿ грабя» внадився на «Деревлянську землю». Деревляни не вважають себе русами. Убивши Ігоря вони кажуть «...се князя убихом руского».

Отже, усвідомлення своєї племінної належності навіть у часи державності не тільки зберігалось, але й активно протиставлялось князям і «Руській землі». Це характерно не тільки для деревлян, але й для всіх інших племінних об'єднань, принаймні для переважної більшості. Таким чином, цілком закономірно розглядати русів і слов'ян на початку створення Київської держави не тільки як дві різні соціальні групи, але й етнічні.

У науці навіть прийнято ділити дослідників східних слов'ян на норманістів – тих, хто вважає, що Києво-Руську державу створили нормани-руси, та антинорманістів – тих, хто це заперечує.

На цю тему є величезна література. На нашу думку, найбільш всебічно розглянув позиції творців норманської теорії та їх противників М. Грушевський у спеціальній роботі, поміщеній в примітках до першого тому «Історії України-Руси» [Грушевський, 1904, с. 578–602]. Історіографію норманської теорії він починає з «Повісті минулих літ», «бо її автор (чи автори) виходив з переконання, що Русь – то один з варязьких народів, а варяги – се північно-германські народи на Балтійському побережжі». Далі йде цитата з Літопису: «...си це бо звахуся Свее (шведи), дружиин же Урмани (нормани), Аньгляне, инии Готе (Готлянд) – тако ѿ си» [Грушевський, 1904, с. 579]. М. Грушевський стверджує: «...варягами на Русі в X–XI ст. звалися дружини, зложені переважно чи виключно із скандинавів», які автор Літопису чітко відрізняє від слов'ян. На його думку, у XVIII ст. оповідання Літопису про призначення варязьких князів-русів «...прийнято просто як канонічне. «Не дивлячись на критичну оцінку тексту Літопису щодо процесів слов'янського державотворення, М. Грушевський деякі докази Шлецера, і, зокрема, Байера на користь літописної версії про норманів-русів називає важливими. Серед них він виділяє звітку «Бертинських аналів»; зв'язок варягів із скандинавськими «Veringamy» про переважуючу

кількість норманських імен у договорі Олега з Візантією у 911 р.; про назви дніпровських порогів у Костянтина Багрянородного, які звучать і по-слов'янськи, і по-германськи. «Норманство, будь-що-будь, оперте на деяких фактах», – робить висновок автор «Історії України-Руси». Критично аналізуючи аргументацію норманістів (А. Куника, М. Погодіна), М. Грушевський не менш суворо оцінку дав багатьом представникам анти-норманізму: Г. Еверсу за хозарське походження київських князів і «... притягнення до Русі біблійного Роша¹ та сарматів-Роксоланів», С. Геденову за те, що бачив у варягах «балтійських слов'ян», а теорію Д. Іловайського про те, що «... роксолани – це Русь, а гунни і болгары – це слов'яни», вважав «безвихідною». Зрозуміло, М. Грушевський не приймав і готської теорії походження русів А. Куника.

Основною засадою, з якої виходив М. Грушевський у критиці Літопису і прихильників привнесення східним слов'янам державності ззовні, було в принципі правильне розуміння ним загальнолюдських процесів історичного розвитку, які у своїй модифікації переживали й слов'яни. Він пише: «Може тепер кожний приймати на віру чи не приймати літописну легенду (про походження Русі – *авт.*), але не може будувати свою концепцію виключно на її основі, мусить шукати глибших основ в самому народі, в фактах побуту, права, культури і т. ін.» [Грушевський, 1904, с. 590].

Не менш дискусійним залишається питання про спадкоємність Києво-Руської держави. М. Грушевський, всупереч російській історіографії, не визнає східнослов'янської єдності і єдиної східнослов'янської мови, якої «ніколи не існувало» [Грушевський, 1904, с. 4]. Основними творцями Києво-Руської держави він вважав південну групу східних слов'ян – предків українського народу, на землях яких вона була створена. Північно-східні землі Київської Русі, де жили предки росіян, М. Грушевський розглядав як провінції, подібні до Дакії або Галії, що були у складі Римської імперії. «Від часів слов'янського розселення історія українсько-руської території стає історією українсько-руського народу» [Грушевський, 1904, с. 6].

Близькі концепції, хоч і не так вичерпно висловлені, існували й до М. Грушевського. Ще на початку ХІХ ст. Д. Бантиш-Каменський, що Київську Русь розглядав як «вітчизняну колыску», в політичному відношенні саме Малу Русь (Україну) вважав спадкоємницею основної частини руських князівств [Бантиш-Каменський, 1822, с. 10]. М. Маркевич, визнаючи великоросів молодшими братами, вважав, що вони походять від іншої основи і виникають з переселенців Південної Русі [Маркевич, 1842, Т. 1, с. 6]. О. Шафонський також визнавав старшинство українців над іншими слов'янськими народами. Він фактично вважав, що більшість із них – це давні нащадки різних слов'янських племен, що вийшли з території України² [Шафонський, 1951, с. 41].

Цікава позиція М. Костомарова. Він виділяв аж шість головних народностей у киево-руський період, зокрема в часи існування удільних князівств: південноруську, сіверську, що була близькою до південної, великоруську, білоруську, псковську і новгородську [Костомаров, 1872, с. 21]. Цей поділ близький до політичної структуризації тих східнослов'янських племінних союзів, які склалися напередодні виникнення Київської держави. Він не суперечить трьом основним напрямкам розвитку східнослов'янських племен, що чітко вираховуються у світли археологічних джерел VI–X ст. Це південна, північно-західна і північно-східна групи. «Південноруську народність» М. Костомаров розумів у «... тому вигляді, який був прообразом сучасного» [Костомаров, 1872, с. 58] тобто, як предків українського народу, котрі, розвиваючись, поступово набували тих етнографічних рис, які були властиві українцям ХІХ ст.

У російській історіографії проблему спадкоємності загострив М. Погодін. Він, з одного боку, рішуче підтримував прихильників норманської теорії, що створювало йому видимість об'єктивності навіть в очах представників європейської історичної науки; з другого боку, він, всупереч будь-яким історичним фактам, археологічним та лінгвістичним даним, оголосив Середнє Подніпров'я землею предків росіян. Останніх ніби-то прогнали з Подніпров'я монголо-татари. І лише тоді їх місце в Подніпров'ї зайняли нові поселенці, що прийшли сюди з Волині та Галичини. Висновок напрошується сам собою: первісними мешканцями і творцями Київської Русі, за М. Погодіним, було придніпровське населення – предки росіян – та нормани-руси. Звідси Російська імперія є прямою спадкоємицею Київської держави.

Аналогічну позицію щодо слов'ян і Русі підтримував С. Соловйов. Для нього історія східних слов'ян і Русі – це історія Росії, хоч він також не сумнівався в правдивості Літопису про покликання варягів-русів, які, на його думку, підтверджуються свідченнями іноземними: свідченнями «Бертинських літописів (аналів)», відомостями Ліутпранда, Єпископа Кремонського «про тотожність русі з норманами» [Соловьев, 1988, с. 118].

¹ Народ Рош – народ-чудовисько в «Книзі пророка Єзекиїля»

² Розселення слов'ян з тери торії України багатократно підтверджене нині археологічними матеріалами (див., попередні розділи)

Отже, згадані автори єдність східних слов'ян і виключну спадкоємність від Русі до Росії декларували без слов'янських русів і Руського каганату на Дніпрі у VIII–IX ст.

Цікавим у цьому аспекті є визнання Б. Ключевським некоректності вживання стосовно східних слов'ян додержавного періоду, до IX ст., термінів «руси», «русь» і похідних від них. Не сумніваючись у тому, що Русь – це нормани, він вслід за своїми попередниками, зокрема, своїм учителем С. Соловйовим, вживав стосовно східних слов'ян перед утворенням Київської Русі терміни типу «русские славяне», «русские купцы», «Русь», «русская равнина», «Южная Россия», «русская степь», і т. п., «пользуясь, – за його висловом, – привычным словоупотреблением». Разом з тим, В. Ключевський визнає, що «... о Руси среди восточных славян в VIII в. совсем не слышно, а в IX–X вв. Русь среди восточных славян – еще не славяне, отличаясь от них как пришлый и господствующий класс от туземного и подвластного населения» [Ключевский, 1987, с. 142]. «Привычные словоупотребления» також: не такі вже й безневинні. Ці терміни вживалися російськими, а пізніше нерідко і радянськими вченими цілком свідомо, з метою формувати загальну громадську думку про споконвічність неподільності східного слов'янства, а значить – неподільності імперії.

Спроби М. Погодіна підмінити давніх мешканців Подніпров'я – предків українців – предками росіян розкритикував М. Максимович. Вважаючи південноруську і північноруську мови братніми, він не сумнівався, що вони вже були окремими в дотатарський період [Максимович, 1880, с. 189–190].

Його підтримав Б. Антонович, який обстоював безперервність розвитку місцевого населення Середнього Придніпров'я, що зараз фундаментовано археологічними матеріалами, і різко виступив проти надуманих і нічим не обґрунтованих спроб М. Погодіна і О. Соболевського та деяких інших істориків зв'язати історичний розвиток Подніпров'я з російським населенням, що нібито під тиском монголо-татар відійшло в Росію, а на його місце в XIV ст. прийшли українці з Галичини і Волині. З іншого боку, він повністю відхилив твердження деяких польських дослідників про колонізацію Середнього Подніпров'я поляками з Повіслення після татарської навали. Отже, він зайняв цілком чітку позицію, згідно з якою носієм державотворчих зрушень у Подніпров'ї було місцеве населення [Антонович, 1885, с. 225].

Історики радянського періоду в Україні, Росії та Білорусії: Б. Греков, М. Тихомиров, Б. Рибаків В. Довженок та інші дотримувалися офіційної антинорманської точки зору на виникнення Києво-Руської держави. Вони з офіційного погляду розглядали цю проблему в плані політичної та етнічної єдності східного слов'янства. Лише в окремих випадках появлялися статті, у яких автори дотримувалися джерельних матеріалів. Серед них можна назвати статтю В. Мавродіна «Основные этапы развития русского народа». У ній визначаються етнографічні і мовні відмінності племен у додержавний період, а потім утворення на їх основі земель, які не були знівельовані в часи Києво-Руської держави. У період феодальної роздробленості відокремлення земель та князівств поглиблюється. Усе це створює умови, за яких етнічні утворення, що свого часу відповідали «самостійним державам», визначають хід історичного процесу. Успадковані від племінного періоду старі мовні особливості, а також етнокультурні відмінності, не знівельовані в період державності, поновлюються в період феодальної роздробленості та економічної й політичної ізоляції руських князівств» [Мавродін, 1953, с. 63]. Ця стаття була організовано розкритикована, після чого її автор був вимушений приєднатися до офіційної позиції з цього питання. Фактично не визнавав етнічної монолітності Київської Русі К. Гуслистый [Гуслистый, 1953, с. 105–107].

Питання існування давньоруської народності не втрачає своєї актуальності і сьогодні. При цьому воно, як і раніше, несе певне політичне навантаження.

У нових роботах ми знаходимо і росомонів-русів Б. Рибаків, і спроби знайти слов'янських русів в інших джерелах, поминаючи росомонів [Седов, 1999].

Такі настійливі пошуки етнотворчої сили, яку має становити феномен русів ще задовго до утворення Київської Русі, викликані тим, що інакше неможливо довести «етнічну монолітність» східних слов'ян у період племінного устрою. Якщо такого племені чи союзу племен, тим більше «Руського каганату», що поглинув усі інші східнослов'янські племена, не існувало, то всі доцентрові об'єднуювальні сили, які діяли в Києво-Руській державі менше сотні років, не могли забезпечити утворення єдиної давньоруської народності. Тому прихильники ідеї споконвічної єдності східних слов'ян і давньоруської народності нерідко підмінюють поняття політичного союзу, навіть примусового, поняттям «етнічної єдності», хоч ці поняття можуть визначати різні, навіть кардинально різні історичні процеси.

Окрему позицію щодо норманської теорії, проблеми походження Русі та спадкоємності Київської держави зайняв О. Пріцак. У своїй фундаментальній праці «Походження Русі», виданій англійською мовою у

1981 р., а українською у 1997 р., він розглядає ці проблеми на широкому історичному тлі, в контексті загальноєвропейських та візантійських історичних процесів (ми вже торкалися деяких його концепцій у цій праці).

Викладаючи свої методологічні засади відносно державотворчих процесів, О. Пріцак у передмові пише, що держава виникає «...не спонтанно, а запозичується в народів, у яких вже існує... Погано організованим, язичницьким, неписьменним селянським громадам Східної Європи у VII–X ст. було неможливо створити державу..., яка є однією з найвизначніших ідей і найвищих досягнень розвинутої урбаністичної цивілізації». «Лише історично свідомий народ здатний принести історію на територію, де такої свідомості не існує» [Пріцак, 1997, с. 72].

Звідси робиться висновок про потребу звільнитися від емоційних доказів про «...спроможність слов'янських народів створити державу».

Викладені методологічні принципи при нігілістичному ставленні автора «Походження Русі» до археології та у якійсь мірі лінгвістики не позбавлені суперечностей. Не можна не прийняти справедливого постулату О. Пріцака, який перегукується з методологічними засадами М. Грушевського і багатьох інших дослідників, що «...держава, зокрема Русь, не могла народитися знезацька і не може пояснюватись якимось одним чинником або явищем... не може зводитись до діяльності якоїсь жменьки героїв». Разом з тим, це, безсумнівно, суперечить його ж твердженню, що народ (в цьому разі слов'янські племена, які вже мали свої організаційні структури і входили в племінні союзи (дулібо-волинське племінне об'єднання) був лише пасивним прохачем і платником данини чужим каганам і князям, що силою накиннули йому державність. Про наявність порівняно високої структурної організації слов'янських племен свідчать масштаби їх великого розселення. Без військових дружин і виділення керівної верхівки захоплення і освоєння таких значних просторів Подвіння, Подоння і Поволжя, суцільних регіонів у Подунав'ї і на Балканах, в межиріччі Одри та Ельби, які в багато разів перевищували їх корінні землі, було нездійсниме. Не слід вважати випадковістю також той факт, що населення середньовічних слов'янських держав Болгарії, Великої Моравії, Польщі, Русі спілкувалось слов'янськими мовами, як про це пише О. Пріцак стосовно Русі. На нашу думку, це може свідчити про фундаментальність слов'янського компонента та його асимілятивні можливості. Саме археологія, яку О. Пріцак не хоче вважати праісторією, дає незаперечні факти порівняно високого економічного розвитку та соціальної організації східнослов'янських племінних груп, особливо у Подніпров'ї, принаймні за 600–700 рр. до виникнення Київської держави. Уже в часи Черняхівської культури (III–IV ст.) слов'яни-венеди переможено і підкорено готським «рексом» Германаріхом, перебували у складі його держави, брали участь у Маркоманських війнах з Римською імперією. У кінці IV ст. Бож – князь слов'янських антів – зробив спробу звільнитися від готів, ослаблених гуннами. Крім готської, південно-східні слов'яни пройшли гунську, аварську, хозарську «школи», доки досягли того соціально-економічного та культурного рівня, за якого можна було підійти до створення своєї Київської держави, хоч і не без допомоги варязьких князів.

Порівняно досить швидка слов'янізація князів з династії Рюриковичів, прийняття окремої від інших скандинавських народів православної віри є безсумнівним доказом політичної активності місцевої східнослов'янської еліти, здатної впливати і на державотворчі процеси. До цих процесів причетні і широкі верстви боярства та навіть міщан, про що свідчить дієвість вічових структур на Русі. Нерідко боярство і населення столичних центрів земель-князівств, зокрема Києва, Галича та інших запрошували або проганяли своїх князів. Наведені нами приклади не дозволяють ігнорувати внутрішні фактори, що мають відношення до утворення східнослов'янської державності. Вважаючи дискусії норманістів та антинорманістів безплідними, О. Пріцак свою «нову», «незалежну» концепцію про заснування Київської держави та привнесення самої назви «Русь» зв'язує з Рутено-фризько-норманською торговельною компанією, що сформувалася в Галії під назвою Русь. Опираючись на «Баварського Географа», цей етнонім виводиться О. Пріцаком від Родезу (Рутенії), що знаходиться в південній частині Центральної Франції.

За О. Пріцаком, слов'яни-венеди з Ізборська, ести з Ладogi, вепси з Білоозера в середині IX ст. «...запросили на правління, тобто признали владу могутнього фризько-датського короля Рьоріка (Рюрика)... У такий спосіб торговці допомагали об'єднати різні верстви населення на місцях для створення патримоніальної державності» [Пріцак, 1997, с. 53, 58, 94–95].

Як відомо, і норманісти, і навіть антинорманісти переважно визнають датське походження Рюрика, а щоб «об'єднати» різні верстви населення на місцях для створення держави, на нашу думку, треба розуміти, як «втягнути» їх в державотворчі процеси. Це здійснимо лише при умові, що саме суспільство вже досягло

відповідного економічно-соціального рівня і було готовим до цього. Як відомо, за Літописом та іншими писемними джерелами, Рюрику в північно-східних регіонах не вдалося створити справжніх державних структур, до яких це населення ще не було готовим. Опираючись на військові варязькі дружини, він фактично обмежився підкоренням племен і збором данини. Лише його сподвижники (Олег) та нащадки, що перебралися на Дніпро, до Києва, знайшли тут середовище, підготовлене для утворення державного організму. До речі, за археологічними матеріалами, рівень соціально-економічного розвитку південно-східних слов'янських племінних груп був дещо вищий в порівнянні з північно-східними, які освоювали нові землі, заселені ще більш відсталим угро-фінським населенням.

Все це дозволяє вважати, що в утворенні держави східних слов'ян – Київської Русі – брали участь два фактори: внутрішній – сам народ, його племінна еліта, що досягла розуміння необхідності державної організації, і зовнішній – варязькі князі з військовими дружинами, які поступово, підпорядковуючи північно-східні приволзькі, а потім південні дніпро-дністрянські племінні об'єднання слов'ян, підняли державотворчий процес на той вищий надплеменний рівень, який забезпечував діяльність державних інститутів.

О. Пріцак поділяє історію руських князів династії Рюриковичів на три хронологічні етапи. Перший носить назву волзького (839–930 рр.), другий – дніпровського (бл. 930–1036 рр.), третій – київського (1036–1169 рр.). Протягом двох перших руси, що в той час являли собою «іноземну правлячу верхівку», володіли переважно торговельними шляхами і племенами, а не територіями. Лише Ярослав Мудрий, на думку О. Пріцака, почав перетворювати Русь на територіальну спільність, створив правову основу держави, зібравши звичаєві закони в «Руську Правду» [Пріцак, 1997, с. 99–101].

На наш погляд, початки державно-територіального устрою були закладені вже Володимиром Святим, який на місце племінних князів садовив своїх синів, замінюючи міжплеменні відносини на династійно-територіальні. Про це може свідчити і його війна з Польщею за порубіжні землі і повернення Червенських городів.

У цілому схема О. Пріцака відбиває об'єктивні реальності. Такий хід історичного процесу має свої підоснови, закладені в додержавний племінний період.

Тут варто звернути увагу на те, що волзький період – це період регіональний. Загальносхіднослов'янські державні структури були закладені лише після приходу Рюриковичів до Києва, а сформовані пізніше Володимиром Святославичем і, особливо, Ярославом Мудрим.

Чи створення Києво-Руської державності привело до виникнення «давньоруської народності»? Це питання сьогодні гостро стоїть як в лінгвістичній літературі, так і в історико-археологічній [Толочко, 2000, с. 195]. Воно тісно переплітається з процесами формування східнослов'янської держави і, зокрема, визнанням факту участі в них нарівні із внутрішніми зовнішніх сил. Поява варягів – русів на східнослов'янському етнічному просторі не тільки прискорила державотворчі процеси, але й принесла і поширила свою назву – «Русь», що стала офіційною назвою новоствореної держави.

Хід подій напередодні і в процесі східнослов'янського державотворення піддається історичній реконструкції.

Як відомо, північно-східна група східнослов'янських племен, як і угро-фінське населення – чудь і меря та інші платили данину норманам до покликання князів. Нормани поступово оволодівали такими їх центрами, як Ладога, Ізборськ, Новгород та інші, втягуючи їх дедалі більше в балтійську торгово-економічну зону. «В льето 6367 (859) имяхо дань варязи изъ за моря на чуди й на словенех, на мери й на всьхъ кривичьх», – пише літописець [Повесть временных лет, 4. 1., с. 18]. Нормани контролювали Волзький торговельний шлях у Каспійське море, де постійно мали сутички з хозарами.

Водночас із полян і сіверян, що належали до південно-східної слов'янської групи, а також із східних в'ятичів збирали данину хозари: «А хозари имяху (дань) на поляньх, й на северьх й на вятичьх» [Повесть временных лет, Ч. I., с. 18]. Н. Яковенко вважає, що федератами Хозарії були тиверці навіть і в часи Аскольда. У політичній залежності від них знаходився ряд об'єднань Степу. О. Пріцак навіть «ставить питання про хозарську належність полян і м. Києва, яке, на його думку, виникло лише у IX ст. як хозарська фортеця. П. Толочко, Г. Шовкопляс, С. Кілієвич та інші археологи – дослідники Києва – здобули матеріали на Старокиївській горі, які датуються VI–VIII ст. і належать слов'янським Празько-Корчацькій та Райковецькій культурам. Вони незаперечно свідчать, що Київ виникає у VI ст. як слов'янське поселення, яке переростає в городище, а потім у середньовічне місто. Археологічний матеріал із розкопок м. Києва, який можна зв'язати з хозарами, представлений окремими фрагментами салтівської кераміки. Вони можуть свідчити лише про присутність у Києві окремих незначних груп представників Хозарського каганату [Кириєвич, 1982].

Отже, напередодні виникнення Київської Русі сфери впливу у Східній Європі були поділені на дві зони. Балтійську зону з її торговельними ринками і шляхами контролювали варяги – нормани, а південну – каспійсько-причорноморську – Хозарський каганат. Послаблення варязького впливу (коли варягів проганяли «за море») тут же викликало посилення тиску кочовиків. Цим, очевидно, і пояснюється факт покликання варязьких князів. Промовистий і склад посольства до варягів. Це чудь, словени, кривичі і весь [Літопис Руський, 1989, с. 12]. Не згадується жодне плем'я з південної групи слов'ян, що підтверджує принаймні різну політичну орієнтацію племінних груп – північно-східної і південної. Варто також звернути увагу, що із чотирьох племен, що посилали посольства до варягів, два угро-фінські, для яких норманські князі були не більш чужі, аніж слов'янські. Отже, Рюрик з братами, за Літописом, був покликаний змішаним слов'яно-угро-фінським населенням, для якого Балтійська зона була рідним або вже освоєним середовищем і який не відчував особливої відчуженості від заморських скандинавських сусідів. Коли варязькі дружини переборщували з даниною, то їх проганяли «за море», а потім перед загрозою степових тюрків запрошували знову. Очевидно, такі настрої у відносинах з варягами передавалися й населенню південнослов'янської дніпровської групи. «Мудрі» поляни, що займали тут елітне становище, варязьких князів у Київ не запрошували. До поневолення їх хозарами вони мали своїх князів. Один з них – Кий, який потрапив на сторінки недатованої частини «Повісті минулих літ», навіть налагоджував відносини з Візантією. По смерті Кия, в умовах підпорядкування Хозарському каганату, поляни з легкістю впустили в Київ варязькі дружини Аскольда і Дира, а коли ситуація змінилася, з такою ж легкістю відкрили міські ворота перед Олегом і малолітнім Ігорем.

Отже, варязькі князі в боротьбі за «путь із Варяг у Греки» повинні були подолати опір хозарів, і вони це зробили не без допомоги полян, поневолених останніми. Поява династії Рюриковичів на довгий час визначила шляхи розвитку всього східного слов'янства. Нові київські князі, спираючись на військові дружини, кістяком яких первісно були варяги, поступово, одне за одним, підпорядковують південно-східні племена і накладають на них данину. Непокірних проганяють з насиджених місць (уличів) або повністю розгромлюють (деревлян, в'ятичів і прикарпатських хорватів). У період стабільності (XI – 30-ті роки XII ст.) усі східнослов'янські племінні групи опинилися у складі держави-імперії Рюриковичів.

Уже син Ігоря, Святослав, розгромив Хозарію. Київська Русь стала основною політичною і воєнною силою у Східній Європі: здійснювала успішні походи на Візантію, укладала з її імператорами торговельні договори; київські князі встановлювали династичні зв'язки з багатьма наймогутнішими королівськими родинами Європи.

Літописець їх зв'язує з варягами-русами. Оскільки Літопис складався при живих князях-Рюриковичах, а його автор, на думку Б. Грекова, був «историком княжившей в Киеве при нем династии», то важко уявити, що він міг неправильно подати її етнічне походження, якщо б самі князі не підтверджували свого норманського походження. Візантійські джерела X ст. (наприклад, Костянтин Багрянородний) також чітко розрізняють слов'ян і русів, і навіть протиставляють одних одним як два соціально та етнічно різні прошарки [Константин Багрянородний, 1991, с. 135–141]. Тому всі спроби знайти русів серед кочового, сарматського населення, які в різних варіантах сармато-слов'янського симбіозу чи руського каганату періодично поновлюються [Седов, 1999, с. 50–90], приречені на невдачу.

На кого ж спиралася київська княжа династія в XI і наступних століттях?

Виходячи з Літопису, вона поміняла свою політичну орієнтацію з варягів, що тепер виступають виключно як найманці, на слов'ян. Останні, своєю чергою, приймають привнесenu в Київ назву Русь. Розповідаючи про прихід Олега до Києва, літописець пише: «... беша у него (Олега) варязи й словени, й прочи, прозвашася Русью». Це початок Київської Русі і «Землі Руської» як у вузькому, так і в широкому розумінні. Ми в цьому аспекті поділяємо думку О. Пріцака та інших дослідників, що «Руська земля у вузькому розумінні – це Київське і найближчі Чернігівське і Переяславське князівства, де жила еліта, насичена руссю [Пріцак, 1977, с. 100].

Якщо місцевої «слов'янської Русі», а тим більше «Руського каганату» до приходу династії Рюриковичів не існувало, а це безперечний факт, то вона прийшла ззовні і принесла свою назву, прийняту слов'янами. І вже не так важливо, чи праві ті наукові школи, що русів, зокрема київських князів, вважають норманами, чи ті, що варягів вважали рутенськими воїнами-купцями із Галії, чи князі датського, чи шведського походження. Принципова важливість полягає в тому, що серед придніпровських племен, перелічених у Літописі, немає русів, і що вони ніколи не поглинали всіх інших племінних союзів, що ніби-то привело до виникнення спочатку слов'янської етномовної спільності, а в умовах державності – давньоруської народності. В умовах існування багатьох східнослов'янських племінних союзів-князівств і принаймні двох окремих торговельно-економічних

зон – Балтійської та Південної – Дунайсько-Причорно-морської, – до яких тягнулися різні частини східного слов'янства, сформовані на етнічно різних субстратах, політично-економічної їх залежності від двох різних сусідів – норманів і Хозарського каганату, існування виразних культурно-мовних відмінностей, корені яких сягають принаймні великого розселення слов'ян, такої єдності не було і бути не могло.

Безперечно, утворення імперії Рюриковичів під назвою Київська Русь, поки діяло всесильне центральне управління на чолі з сильним вольовим великим київським князем, сприяло політичній консолідації різних слов'янських племінних союзів-князівств і навіть неслов'янських племінних груп. Цьому сприяло також створення державного економічного простору, єдиної православної церкви, вживання в писемних творах церковнослов'янської літературної мови, культурного впливу міських центрів та деякі інші фактори.

Однак ми маємо на увазі державно-політичну спільність і спільність економічних інтересів до періоду роздробленості, що почався після смерті Ярослава Мудрого. Ми не можемо прийняти ці фактори як докази етнічної спільності, а тим більше утворення в межах величезної держави-імперії – єдиної давньоруської народності. Так висвітлюють ці процеси й інші дослідники. На думку Ж. Бланкофа «...концепція часом перебільшена та ідеалістична єдності Русі до процесів роздрібнення другої половини XII–XIII ст. має бути уточнена: не заперечуючи відносної єдності Київської Русі з кінця X ст. до середини XII ст., зазначимо, що з часом дедалі більше даються взнаки щонайменше дві географічні та економічні, коли б не сказати етнічні та політичні зони, що складали Київську Русь часів розквіту. Зона південна та північна, обернена більше до Балтики, до важливих центрів цього моря» [Бланкоф, 1992, с. 7]. При цьому не можна лишати поза увагою і різне субстратне середовище та етнічне оточення. Як напередодні, так і в час формування східнослов'янської державності, етнічно диференційовані групи східнослов'янських племен поглинали етнічно різні групи «чужого» сусіднього населення. На півдні, де жили предки українців, це було тюркомовне населення (торки, печеніги, чорні клобуки, половці); на північному сході предки росіян поглинали угро-фінські племена – чудь, мерю, весь та багато інших; на північному заході предки білорусів змішувались з балтами. Фактор різного етнічного оточення східнослов'янського світу посилював вже існуючі, принаймні з доби Великого переселення народів, етнічні відмінності в його різних регіонах. Тим паче, що південна група слов'ян була лише сусідом тюркських номадів, з якими мирні відносини чергувалися з воєнними. Переважно асимілювалися ті групи тюркського населення, які самі осідали на землю і ставали землеробами, вливаючись у слов'янські общини, або ті, яких землею наділяли київські князі у південних порубіжних районах. На північному сході і північному заході з періоду великого слов'янського розселення відбувалося поступове освоєння раніше угро-фінських та балтських територій і поглинення великої маси різних груп місцевого населення. Тут справді у процесі змішування при культурно-економічній та політичній перевазі слов'ян виростав новий слов'янський етнос.

Не можна повністю прийняти концепції виняткової ролі давньоруських міст як центрів уніфікації виробництва, мовно-культурного розвитку на усій території Київської держави, а також «єдиної дружинної культури». Із літопису відомо, що крім дружини великого київського князя, існували племінні дружини. Археологія, зокрема аналіз курганних дружинних поховань, відкритих в Гніздові, Шестовиці, Чернігові та інших місцях, де захоронені різні групи міського населення: слов'янські дружинники, скандинавські варяги, вихідці з угро-фінського середовища, вимагають дещо іншої їх інтерпретації. Вже сам факт можливості виділення етнічно різних груп поховань на одному й тому ж могильнику свідчить, що представники різних етносів дотримувалися власних поховальних звичаїв, власних народних традицій. На нашу думку, етнічно строкаті крупні давньоруські центри: Київ, Чернігів, Переяслав, Галич, Новгород, Псков, Суздаль та ін., куди стікався ремісничий і торговий люд з різних племінних об'єднань та зарубіжжя, не стали тою вирішальною силою, що визначила етнічний розвиток Русі. І якщо в Старій Ладозі чи в Ізборську жили ільменські словени, кривичі, чудь, балти і варяги, то це аж ніяк не свідчить про їх одноетнічну громаду. Разом з тим, можна погодитися з тими дослідниками, які вважають, що міське населення, зокрема ремісники і торговці, своїми виробами і поширенням їх на далекі окраїни сприяли певним чином створенню відносної уніфікації певних виробництв, особливо в межах певних економічних зон, наприклад, балтійської або дніпро-дунайської. Це підтверджують археологічні матеріали, які, зокрема, вказують на поширення деяких технологій (наприклад, гончарної техніки), жіночої моди (різноколірні скляні намистини, браслети, прикраси з кольорових металів) у різних частинах Русі. Початок цих процесів простежується лише з кінця X–XI ст. До цього часу ще легко розрізняються археологічні культури, що беруть початок у VIII ст. і репрезентують великі, але регіональні племінні об'єднання.

Погоджуючись з тим, що міські центри здійснювали певний нівелюючий вплив на міжплемінні союзи, хочемо звернути увагу на те, що у X–XI ст., коли міські центри позитивно впливали на обновлювальні процеси,

їх було, за підрахунком М. Тихомирова, лише 25 на тисячі поселень, їх чисельність значно зростає за роздрібнення; у XII ст. – 224, а в першій половині XIII ст., перед татарським розгромом їх налічується вже близько 300 [Тихомиров, 1956, с. 19–43]. Починаючи з XII ст., за умов міжусібних князівств міські центри разом з удільними князями та боярством, також зосередженим у містах, вже діяли не як доцентрові, а як відцентрові сили. Саме в містах утворювалися центри удільних князівств, що проявляли тенденції сепаратизму. Можливо, таке швидке зростання кількості міст у XII–XIII ст. перед татарською навалою і пояснюється виникненням потреби зміцнювати в політичному, економічному та оборонному відношеннях нові державні утворення – князівства.

Безперечний позитивний вплив на об'єднавчі процеси мало прийняття християнства. Воно принесло з собою писемність, нові культурні цінності, сприяло освіті і створенню літературних творів. Появляються такі історико-літературні шедеври як «Повість минулих літ», «Слово про Ігорів похід» та інші. Церква сприяла зміцненню великокняжої влади. Разом з тим, спільна писемна церковнослов'янська мова, якою користувалося духовенство та представники елітної частини суспільства, що володіли грамотою, при наявності різних народних східнослов'янських мов та їхніх діалектів, як вказують лінгвісти, не вирішують питання про існування єдиної етномовної спільності та давньоруської народності. Як відомо, візантійське православ'я не привело до злиття в один етнос усіх народів, що його сповідували, хоч єдина віра позитивно впливала на їхні взаємовідносини. Також і літературна латина, якою писала вся римо-католицька Європа, і католицька віра не привели до утворення єдиного етносу від Польщі до Іспанії [Залізняк, 1996, с. 24]. Ця загальна закономірність властива для всієї середньовічної Європи, немає виключень і на Сході. Таким чином, уся сума незаперечних фактів спростовує всі спроби поставити під сумнів розробки та висновки лінгвістів (О. Шахматова, А. Кримського, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шевельова, О. Стрижака, В. Німчука, Г. Півторака та ін.) про зародження трьох східнослов'янських мов задовго до утворення Київської держави. Вони з певними нюансами збереглися і в часи Київської Русі, навіть у період її розквіту, який тривав менше одного століття.

Лише Володимир Святославич закінчив процеси об'єднання племен, силою підкоривши останніх із них – хорватів і в'ятичів, і ввів на Русі єдину християнську віру. Його син Ярослав Мудрий визначив територіальні межі Київської Русі і заклав правові основи держави. А вже їхні діти та онуки почали міжудільні війни, які привели до роздрібленості Києво-Руської держави. Імперія Рюриковичів – Русь – розпалася на 15 окремих самостійних князівств, що в ряді випадків збігалися з колишніми племінними об'єднаннями. Ті сили, зокрема міські центри, що в X–XI ст. були консолідуючими факторами, у XII–XIII ст. діяли у зворотному напрямку, про що йшлося вище. У період міжкняжої ворожнечі поступово втрачають свою об'єднавчу силу династичні зв'язки, починається процес переформування політичних, а за ним економічних та культурних полюсів.

Татари-монгольські хани, зорієнтувавшись у політичній обстановці, по частинах розбили Русь. Спочатку вони розгромили та підкорили північно-східні руські землі, якими вже мало цікавилися південні князі, а потім – Південну Русь.

Остаточний поділ імперії Рюриковичів на північно-західну, північно-східну і південно-західну сфери лежить не в площині монголо-татарських завоювань. Він має глибші корені, що сягають епохи великого розселення слов'ян і племінного періоду.

Незворотність поділу визначилася, коли з-під влади київських князів виходить Полоцька земля із Псковом і Смоленськом, а дещо пізніше – Суздальська і Ростовська землі, що стали ядром не зародження, а визрівання відповідно білоруської і російської народностей. Не татари, плондруючи Київ, встановили остаточний рубіж між південною і північно-східною частинами Русі, що в часи стабільності Київського центру становили політичну (не етнічну) спільність. Цей рубіж був встановлений у 1169 році, коли Київ здобув і не залишився в ньому суздальський князь Андрій Боголюбський, який почав будівництво на північному сході своєї окремої незалежної держави. Київ для нього втратив смисл як об'єднувальний центр і зосередження верховної влади.

У XII – XIII ст. ще одним таким віддаленим від Києва центром був Галич – столиця Галицько-Волинського князівства. Визначаючи межі цього державного утворення, історики-медієвісти на сході доводять його до Київської землі. Але історія взаємовідносин цих земель настільки переплетена і взаємозалежна, що вимагає окремого аналітичного розгляду. Хочемо звернути увагу, що об'єднання Галицького і Волинського князівств, здійснене Романом Мстиславичем у 1199 р., майже одночасно привело його до Києва. І якщо до цього Волинь переважно знаходилася в орбіті політики великих київських князів і була їх доменом, то тепер Роман Мстиславич, не претендуючи на великокняжий київський стіл, що вже давно втратив своє виключне значення загальноруського центру, фактично визначає політичне місце Києва і Київської землі в системі тогочасних

удільних князівств. Цю політику продовжує протягом першої половини XIII ст. його син Данило Романович Галицький, тримаючи у Києві своїх воєвод. Отже, Галицько-Волинське князівство перед монголо-татарською навалою досягло Києва. Але тут дії князів визначалися не тільки політичними та економічними зв'язками, як це було в попередніх випадках, а й етнокультурними. Тому галицько-волинські князі дотримувалися в цей тривожний для Русі час об'єднавчих тенденцій стосовно до Києва і Київської землі. Воєвода Данила Галицького – Дмитро не руйнував Києва, а знаходився в лавах його оборонців у фатальні дні грудня 1240 р.

Сам результат розпаду Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарського завоювання і привів до відокремлення білоруського, російського та українського народів, вказує на те, що етнічні процеси в середовищі окремих культурно-мовних груп, навіть у період існування одної держави, були міцнішими і діяли стабільніше, ніж більш загальні політико-економічні. Східні слов'яни, розкидані на величезних просторах, роз'єднані непрохідними природними бар'єрами за відсутності сухопутних шляхів ніколи не почували себе одною етнічномовною спільністю і ніколи її не відстоювали. Прикладом може служити пасивність Південної Русі в час монголо-татарських завоювань північно-східних земель і повна байдужість північно-східних князівств до факту включення північно-західних і південних земель колишньої Русі до Литовського князівства, а потім – Польсько-Литовського королівства.

Підсумовуючи, перефразуюмо справедливий вислів М. Грушевського: «Не було общеруської народності» – немає «общеруської історії». Кожен із східнослов'янських народів має свої глибокі додержавні витоки і право лише на частину східнослов'янської спадщини: на ту частину східнослов'янських земель, корінних або освоєних у процесі розселення, де жили його безпосередні предки. А жили вони в різних географічних межах, у різних економічно-політичних нішах, у різному етнографічному середовищі. Незважаючи на періоди, коли їхньою долею розпоряджалися київські князі чи московські царі, кожен з них творив свою історію.

Таким чином, лінгвістичні, історичні і, зокрема, археологічні матеріали переконують нас у тому, що слов'яни ніколи не були єдиною етнічною спільністю. Вони, як і народи іранського, фракійського, іллірійського, германського, романського кореня виступали як окремі етномовні групи, об'єднані в племена і племінні союзи, що були етносоціальними одиницями. Київська Русь виникла як державне об'єднання багатьох різних слов'янських і неслов'янських племен на чолі з князями норманської династії Рюриковичів. Як і імперія Карла Великого та інші їй подібні, Київська Русь вже з дня свого зародження була вражена бацилами розпаду. Київські князі створили державу імперського типу, але не створили і не намагалися створити єдиної давньоруської народності. Її вигадали історики. Тому ні в додержавний період, ні в часи державності не було якогось етнічного стовбура, від якого б відгалужувалися предки окремих слов'янських, у тому числі східнослов'янських, народів. Були різні хронологічні стадії етнічного розвитку слов'ян, різні групи яких у різний час і у різних районах Європи формувалися в народи, а потім у нації. Ця історична закономірність відноситься до всіх слов'янських народів, незважаючи на те, через які політичні форми вони проходили на шляху до своєї етнічної зрілості. Протягом першої половини XIII ст. політичний центр південної Русі, що становила собою етнокультурну єдність, переміщується з Дніпра на Дністер, з Києва до Галича. Під час монгольсько-татарської навали саме Данило Галицький покладає на себе завдання підготувати ґрунт для рішучої боротьби за повне визволення від загарбників. Такі відносини між Подніпров'ям та Подністров'ям склалися історично. Передісторія згаданих нами подій і процесів має глибоке коріння, що сягає венецького часу. Від венеців і до сьогодні Прикарпаття і Волинь є базовими центрами слов'янської, а згодом й української етнокультурної ідентичності. Тому Роман Мстиславович і Данило Галицький були активними продовжувачами політичних, економічних та культурних досягнень київських князів. Саме в такому аспекті Галицько-Волинська земля зайняла своє місце в історії українського державотворення. Галицько-Волинське князівство, а з 1253 р. – королівство, яке характеризується всіма ознаками тогочасної могутньої європейської держави, більше ніж на століття продовжило середньовічну історію незалежної України-Руси.

Розділ 5. Галицько-Волинська держава: виникнення, функціонування і занепад

З остаточним розпадом поліетнічної праукраїнської імперії Київської Русі в середині XII ст. на майже 15 самостійних державних утворень (переважна більшість яких базувалася на землях літописних східнослов'янських племінних союзів), українські етнічні, державотворчі та націєтворчі процеси на цьому не зупиняються і продовжують подальший свій розвиток. Для вчених-українознавців є важливим те, що формальний спадкоємець імперської величі Русі – Київське князівство, і власне, сам стольний град Київ поступово втрачають свій геополітичний, економічний і військовий статус (залишаючись при цьому лише сакральним центром і номінально-формальним осердям східного слов'янства) і остаточно з часом (з середини XII до середини XIII ст.) деградує до пересічного феодалного уділу. Саме тому українські етнічні, державотворчі та націєтворчі процеси поступово набирають обертів, але вже не на теренах Середньої Наддніпрянщини, а на землях Волині й Галичини. Чому Київ, образно кажучи, передав естафету українського етнокультуротворення Володимиро-Волинському й Галичу? По-перше, тривала князівська суперечка за великокнязівський престол (війни і міжусобиці) остаточно виснажила людський і господарський потенціал Київщини, тим самим звівши нанівець її геополітичні та геостратегічні можливості. По-друге, імперська сутність Русі, аж ніяк не залишала їй позитивних перспектив не тільки на «зараз і тепер», але і на майбуття, тому що, будь-яка імперія має рано чи пізно загинути й зникнути зі світової політичної арени, що, врешті-решт, і сталося з Київською Руссю. По-третє, поліетнічність імперії Рюриковичів, теж відіграла не останню роль в її дезінтеграції, а саме те, що майже кожен етнос (народ) зі своїми «кращими людьми» (військовою та політичною аристократією) завжди прагнув кардинально змінити свій статус з поневоленого (підневільного) на незалежний, самодостатній, щоби бути господарем на рідній землі. По-четверте, політичне, економічне і військове посилення Волині й Галичини, віддаленість їх від Київщини (центру жорстокого і кривавого протистояння) та наявність у них амбітних князівських династій – волинських Мстиславичів (нащадків Володимира Мономаха) і галицьких Ростиславичів (правнуків Ярослава Мудрого), все це, врешті-решт, і посприяло, що в кінці XII ст. було створене перше суто українське середньовічне державне утворення – Галицько-Волинське князівство (королівство).

Спочатку, ми проаналізуємо передумови виникнення Галицько-Волинської держави, а саме, охарактеризуємо етнодержавотворчі та етнокультурні процеси на Галичині, а потім на Волині, які в остаточному підсумку і призвели до започаткування державного утворення, прямого спадкоємця величі й могутності Київської Русі-України та його столиці – Галича.

Отже, Галицьке князівство – одне з багатьох державних утворень, які постали після розпаду першої ранньосередньовічної поліетнічної держави Київської Русі (882 – 1132 рр.). В 40-і роки XII ст. воно отримало статус самостійного феодалного князівства з адміністративним центром у місті Галичі, й займало північно – східні схили Карпатських гір, верхів'я Дністра, Пруту й Сірету, а на півдні його територія доходила до Чорного моря й Дунаю. Сусідами Галицького князівства на північному сході й на сході було Володимиро-Волинське князівство, на півдні – половці, на заході – Угорське, а на півночі – Польське королівства.

Його історія розпочинається, ще наприкінці X ст., коли за правління великого київського князя Володимира Святославича (бл. 978 – 1015 рр.), Галицька земля увійшла до складу Київської Русі – України з її найголовнішими містами – Галич, Перемишль, Звенигород і Теребовль. Швидкому економічному зростанню Галицької землі сприяли вигідні природні умови, приплив населення з Придніпров'я, віддаленість від степів, де кочували половецькі орди, зростання торговельних зв'язків з іншими українськими та східно-, західно- і південнослов'янськими землями, й Західною Європою і Візантією. Саме тому у Галицькому князівстві досить рано почали розвиватись феодалні відносини і склалась особливо потужна боярська верхівка. В кінці XI – на початку XII ст. Галицька земля, де князували правнуки великого київського князя Ярослава Мудрого (1019 – 1054 рр.) – Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі, відокремилися від Києва. Спочатку вона була роздроблена на кілька удільних князівств, проте звенигородський князь Володимирко Володаревич у 1144 р. приєднав до своїх володінь Перемишльське й Теребовлянське князівства в одне Галицьке князівство зі столицею у Галичі. Володимирко (Володимир) Володаревич (1104 – 1152 рр.) правив у Галицькому князівстві з 1144 до 1152 рр. і намагаючись розширити свої володіння, з 1149 р. став союзником владимири – суздальського князя в його боротьбі проти великого київського князя Ізяслава Мстиславича, також він проводив успішну боротьбу супроти польських та угорських можновладців, які намагалися загарбати Галицьке князівство.

За часи правління сина Володимира, Ярослава Осмомисла (1153 – 1187 рр.) Галицьке князівство досягло найбільшої своєї могутності. Прізвисько «Осмомисл» (той, що має на гадці «вісім смислів» - вісім думок).

Прагнучи зміцнити князівську владу, він боровся проти аристократичної боярської верхівки, яка намагалася відокремити від Галицького князівства власні удільні володіння. Саме за його князювання територія Галицького князівства суттєво розширилася, так було приєднано землі в пониззі Дунаю, а в 1167 р. він вдало закріпив союзницькі відносини з Угорським королівством через династичний шлюб своєї дочки з королем Стефаном III. Ярослав Осмомисл разом з іншими князями вів боротьбу проти нападів половців. Його успішна державотворча діяльність сприяла тому, що в Галицькому князівстві було збудовано багато нових укріплених міст («градів»). Недаремно про могутність володаря Галицького князівства, який «зтворив Дунаю ворота», є згадка в «Слові о полку Ігоревім». Проте після смерті верховного правителя Галицького князівства Ярослава Осмомисла в 1187 р. розпочалася запекла кровопролитна боротьба між його синами Олегом та Володимиром і галицькими боярами, яка призвела, врешті-решт, до занепаду князівської влади і загального ослаблення військово-політичного впливу Галицького князівства. Спочатку заколотникам-боярам вдалося позбавити синів Осмомисла князівської влади. З цього вдало скористався угорський король, який у 1188 р. захопив Галич і посадив на галицький престол свого сина Андрія. Потім бояри під тиском місцевого населення зробили спробу вигнати загарбників з Галича, закликавши на допомогу князя Ростислава, сина Івана Ростиславича Берладника, який спішно прибув зі своїм військом до столиці Галицького князівства. Під час битви зазнав поразки і був убитий угорцями. Після цього, влітку 1189 р. галичани під керівництвом Володимира Ярославича підняли повстання та вигнали з Галича угорських інтервентів разом з королевичем Андрієм. За часи правління Володимира Ярославича (1189 – 1198 рр.) Галицьке князівство так і не зуміло відновити свій високий попередній статус, а після його смерті в 1198 р. династія галицьких Ярославичів остаточно згасла. Цим скористався володимиро-волинський князь Роман Мстиславич, який в 1199 р. оволодів Галицьким князівством і об'єднав його з Володимиро-Волинським князівством в єдине Галицько-Волинське князівство.

У свою чергу Володимиро-Волинське князівство займало територію по Західному Бугу, Стиру, Горині, Случі та правих притоках верхів'їв Прип'яті, його сусідами на півночі були землі Тевтонського ордену, на північному сході – Полоцького князівства, на сході – Турово-Пінського князівства, на південному сході – Київського князівства, на півдні – половців, на південному заході – Галицького князівства, а на заході – Польського князівства. Володимиро-Волинське князівство утворилося на теренах східнослов'янського племінного союзу волинян, в X ст. тут виникли міста Бузьк, Луцьк, Червень, Белз, а згодом – Дорогичин, Берестя, Холм, Кременець, Житомир тощо. Наприкінці X ст. його землі ввійшли до складу Київської Русі – України, а 988 р. великий київський князь Володимир Святославич (бл. 978 – 1015 рр.) віддав їх в уділ своєму синові Всеволоду, саме він і став першим князем Володимиро-Волинського князівства. За його правління було засновано місто Володимир (Волинський), яке в XII ст., після розпаду Київської Русі стало адміністративним центром Володимиро-Волинського князівства.

На Любецькому з'їзді 1097 р. Володимиро-Волинське князівство з Луцьком одержав у своє володіння князь Давид Ігорович, проте вже на другому зібранні найвпливовіших князів Київської Русі, який відбувся у місті Витчеві у серпні 1110 р., було вирішено володимиро-волинського князя Давида Ігоровича, за те що він порушив перемир'я, укладене в Любечі, осліпивши теребовлянського князя Василька Ростиславича і тим самим розв'язавши нову міжусобну війну, позбавити Володимиро-Волинського князівства. Взамін йому було надано у володіння Бузьк, Острог, Дубно, Чортомлинськ, а незабаром ще й Дорогобуж та 4000 гривень срібла, а правити Володимиро-Волинським князівством було надано великому київському князю Святополку Ізяславичу (1093 – 1113 рр.).

З другої половини XI ст. почалася тривала боротьба володимиро-волинських князів за відокремлення від Києва. В 1117 р. великий київський князь Володимир Мономах (1113 – 1125 рр.) відновив вплив Києва на Володимиро-Волинське князівство, посадивши на його князівський престол свого сина Романа, а після його смерті в 1118 р. – другого сина Андрія (1118 – 1143 рр.). Згодом князем став Ізяслав Мстиславич (1134 – 1154 рр.) – старший син новгородського князя Мстислава Володимировича, онук Володимира Мономаха. Після смерті великого київського князя Ізяслава Мстиславича (1146 – 1149 рр., 1151 – 1154 рр.) його сини поділили Володимиро-Волинське князівство між собою на два удільних князівства – на власне Володимиро-Волинське князівство і Луцьке.

На чолі Володимиро-Волинського князівства став князь Мстислав Ізяславич (1154 – 1170 рр.). Саме під його керівництвом у другій половині XII ст. воно перетворюється на одне із найсильніших на теренах колишньої Київської Русі. У 1152 р. двічі розбив половців, а закріпившись у Володимиро-Волинському князівстві, почав боротьбу за володіння Києвом. У 1160 р. зайняв місто й посадив на київський престол свого дядька,

смоленського князя Ростислава Мстиславича, а вже після його смерті (1167 р. або 1168 р.) став великим київським князем і продовжував вести запеклу боротьбу з владимиро-суздальськими князями за зверхність. Проте в 1169 р. змушений був віддати великокнязівський престол владимиро-суздальському князю Андрію Боголюбському (1157 – 1174 рр.), хоча в 1170 р. на досить короткий час знову оволодів Києвом. Але найбільшої могутності Володимиро-Волинське князівство досягло за правління його сина – князя Романа Мстиславича (1170 – 1205), який в 1199 р. об'єднав Володимиро-Волинське і Галицьке князівства в єдине Галицько-Волинське князівство.

Так було утворене Галицько-Волинське князівство – державне утворення, яке постало після розпаду ранньосередньовічної поліетнічної держави Київської Русі (882 – 1132 рр.) та існувало в XIII – XIV ст. Воно постало в 1199 р. в результаті об'єднання Галицького та Володимиро-Волинського князівств князем Романом Мстиславичем.

З цього приводу С. Томашівський зазначав: «Таким способом завершилася політична злука двох доси ворожих собі українських країв, Галичини і Володимирової, епоховий факт в історії України – перше олицетворення загально-української державної ідеї проти панрусизму, репрезентованого щораз явніше, в міру упадку Києва, суздальсько-московськими князями. Окрім Чернігівщини майже всі заселені землі України були об'єднані в державну цілість» [Томашівський, 1919, с. 87].

Галицько-Волинське князівство було одним із потужних і впливових князівств періоду феодальної роздробленості на теренах колишньої Київської Русі-України та мало значний політичний вплив у Східній і Центральній Європі. Його столицею було місто Галич (сучасне село Кринос Галицького району Івано-Франківської області).

До складу Галицько-Волинського князівства входили такі князівства: Галицьке, Перемишльське, Звенигородське, Теревольське, Володимирське, Луцьке, Белзьке, Холмське та ін. В Галицько-Волинському князівстві були розвинуті землеробство, скотарство, мисливство, рибальство, бджільництво. Значного розвитку досягли ремесла: залізобробне, ковальське, гончарне, ювелірне, обробка каменю, шкіри тощо. На кінець XIII ст. в Галицько-Волинському князівстві було понад 80 міст. Князівство було на пересіченні водних і сухопутних шляхів й підтримувало торгівельні зв'язки з іншими давньоруськими землями (Київською, Новгородською та ін.), а також з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Польщею, Німеччиною й Литвою. З Галицько-Волинського князівства вивозили хутро, мед, віск, рибу, сіль, худобу, хліб і ремісничі вироби. Із заходу сюди привозили вовну, сукна, зброю, скло, мармур, золото й срібло; з узбережжя Чорного моря – рибу, вина, шовк, прянощі та ін.

Зростання феодальних відносин у Галицько-Волинському князівстві супроводилося утворенням економічно сильної боярської верхівки, загостренням класової боротьби, що виливалась у великі повстання. У 1200 р. Роман Мстиславич поширив свій вплив на Київ, поділяючи його із владимиро-суздальським князем Всеволодом Юрійовичем Великим Гніздом (1176 – 1112 рр.). Він вів успішну боротьбу проти нападів половців і литовських феодалів, зміцнив західні кордони Галицько-Волинського князівства. Брав активну участь у політичних справах Угорщини, Польщі, Візантії та інших країнах. Рішуче відкинув пропозицію прийняти католицтво, яку зробила римська курія, що прагнула поширити свій вплив на Русь.

Роман Мстиславич загинув під час походу на Польщу 19.06.1205 р. поблизу польського міста Завихоста при переправі через Віслу, потрапивши у засідку під час походу проти малопольського князя Лешка Краківського (1194 – 1227). Після його раптової смерті таке могутнє й непорушне, на перший погляд, Галицько-Волинське князівство починає стрімко розпадатися на окремі землі [Шевчук, Тараненко, 1999, с. 53].

Український історик С. Томашівський так охарактеризував визначну роль загиблого князя в українському державотворенні: «Історичне значіння Романа «самодержця і царя всеї Русі» величезне. Він був творцем першої національної української держави, що відокремилася від загальноруської держави перед більше як 100 літами. Сим способом давня руська держава розпалася на дві частини, які стали підставою для витворення двох окремих народностей. Очевидно, що се було сполучене з повним занепадом Києва, який уже від довшого часу не мав ніяких умов бути політичним осередником східної Європи; він став перехідним простором, на яким стиралися впливи двох нових осередків Галича і Суздаля» [Томашівський, 1919, с. 89].

Зі смертю галицько-волинського володаря Романа Мстиславича розпочався майже сорокарічний період міжусобних воєн та іноземного втручання у справи галицьких та волинських земель. Не допустити відновлення єдності Галицько-Волинського князівства прагнули окремі удільні князі та правлячі кола Угорщини і Польщі. Першими розпочали боротьбу за владу у Галицькому князівстві Володимир, Святослав та Роман

Ігорович, сини оспіваного у «Слові о полку Ігоревім» Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича. Вони утримувались тут впродовж майже шести років (бл. 1206 – 1212 рр.).

Однак, внаслідок боротьби з боярською верхівкою зазнали поразки, і у 1213 р. на княжому престолі у Галичі засів боярин Володислав Кормильчич, а після правителі Угорщини та Польщі, які домовилися про поділ галицьких земель. Саме в цей час на політичну арену виходить Данило Романович Галицький (1201 – 1264 рр.) – один із найвидатніших українських правителів, волинський та галицький князь, з 1253 р. – король, відомий політичний діяч, умілий дипломат, звияжний полководець, син засновника Галицько-Волинської держави князя Романа Мстиславовича. Після смерті батька в 1205 р. він був проголошений князем у Галичині, і отримав у спадщину м. Володимир.

Проте саме в той час спалахнула кровопролитна феодальна міжусобиця, викликана прагненням галицької боярської верхівки, а також чернігово-сіверських і київських князів не допустити зміцнення влади князівської династії Романовичів у Галицько-Волинському князівстві. Він був змушений разом з матір'ю та братом Васильком Романовичем шукати притулку в Польщі та Угорщині. Разом із загоном дружинників він брав участь у поході проти боярина-узурпатора Володислава Кормильчича, який у 1213 р. за допомогою угорського війська здобув Галич і проголосив себе галицьким князем. Згодом Данило Романович Галицький, спільно з братом Васильком одержав в управління місто Тихомль і Перемишль, а з 1215 р. – Володимир-Волинський. У військовому союзі з новгородським князем Мстиславом Удатним, закликаним боярами на князювання в Галич, вів збройну боротьбу з угорцями й поляками. У 1219 р. він здійснив похід проти поляків і повернув під протекцію Волинського князівства Берестя та Забужжя. Разом з іншими руськими князями брав участь у битві з монгольським військом на р. Калці, під час якої був поранений.

Данило Романович Галицький намагався зосередити в руках Романовичів усю Волинь, що йому вдалося зробити у 1229 р. Потім він вів довготривалу боротьбу за Галицьке князівство, яким остаточно заволодів у 1238 р. А вже у 1239 р. здобув і Київ, де посадив свого воєводу Дмитра Єйковича, який очолив оборону міста від монголів Бату-Хана в грудні 1240 р. Данило Романович Галицький приділяв увагу захисту західних кордонів Галицько-Волинського князівства. Так на весні 1238 р. він розгромив тевтонських лицарів Доброжинського ордену, очолюваних магістром Бруно під м. Дорогичином (сучасна Брестська обл. Білорусії). Невдовзі у 1243 – 1244 рр. він здійснив низку походів, в ході яких підкорив Люблінську землю. Відчуваючи небезпеку ворожих вторгнень як із Заходу, так і зі Сходу, Данило Романович Галицький ініціює побудову міст-фортець, Данилів, Кременець тощо.

Під час монгольського нападу його не було в князівстві, він перебував в Угорщині та Польщі, де вів дипломатичні переговори з місцевим можновладцями щодо утворення широкого та дієвого антимонгольського військового союзу. Нажаль, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин цей перспективний проект не був реалізований, тому коли монгольські орди увірвалися на етнічні угорські терени, князь Данило повернувся на Батьківщину. На власні очі він побачив, яких величезних людських і матеріальних втрат зазнало його князівство, окрім того галицькі вельможі за час його відсутності запросили на місцевий трон маріонеткового чернігівського княжича Ростислава. 1245 р. об'єднані дружини Романовичів завдали нищівної поразки у кровопролитній битві під Ярославом (сучасна територія Польщі) об'єднаному війську угорсько-польських феодалів і загонам бунтівних галицьких бояр.

Після цього Данило Романович Галицький знову відновив єдність Галицько-Волинського князівства. Так закінчилася ця боротьба, яка тривала близько 40 років. Напруженими залишилися відносини князя Данила з монголами. Наприкінці 1245 р. він здійснив поїздку до м. Сарай – тогочасної столиці Золотої Орди, де мав зустріч з Бату-Ханом і добився підтвердження своїх прав на князювання у Галичині та Волині. Проте, навіть визнавши свою васальну незалежність від Золотої Орди, Данило Романович Галицький не відмовився від наміру визволити свій край від іноземного поневолення. З цією метою він намагався створити широку військово-дипломатичну коаліцію володарів європейських держав: Апостольського Престолу, Тевтонського ордену, Польщі, Угорщини, Литви та Північно-Східної Русі. Так шлюб дочки князя Данила та владимири-суздальського князя Андрія Ярославовича, молодшого брата Олександра Невського, скріпив військовий союз двох найвпливовіших князів цього регіону. Проте і ці плани не були реалізовані й антиординська коаліція не була створена. Так трапилося тому, що по-перше, основні інтереси західних сусідів Галицько-Волинського князівства були зосереджені на Заході, по-друге, у 1252 р. монголи завдали спустошливого попереджувального удару по Володимиро-Суздальському князівству, внаслідок якого князь Андрій втратив свій престол і подався до Швеції.

Попри все Данило Романович Галицький сподівався одержати від своїх західноєвропейських сусідів хоч якусь військову та дипломатичну допомогу супроти Золотої Орди. Скориставшись цим скрутним становищем князя, Папа Римський Інокентій IV пообіцяв йому реальну допомогу в боротьбі з монголами та королівську корону за умови укладення унії Руської православної церкви з католицькою під патронатом Папи. Намагаючись використати всі сили для боротьби проти іноземного поновлення, князь погоджується на ці умови, й 1253 р. у м. Дорогичині відбувається його коронація. Цього ж року Інокентій IV оголосив Хрестовий похід проти монгол, до участі в якому закликав правителів Польщі, Чехії, Померанії та Сербії. Проте через цілий ряд причин (більшість названих країн були втягнуті у боротьбу за австро-штірійський герцогський престол, їх окрім того роздирали внутрішньополітичні суперечності, союзники не могли розраховувати на кількісну перевагу над військовими формуваннями монголів) ці плани залишилися нездійсненими. Так як сподівання на одержання реальної допомоги не справдилися, Данило Галицький самостійно вступає у відкриту збройну боротьбу із Золотою Ордою.

Наприкінці 1254 р. князь почав наступ проти військ темника Куремси, який намагався окупувати галицьке Пониззя. Внаслідок вдалих і рішучих бойових дій протягом 1254 – 1255 рр. Данилу Романовичу Галицькому вдалося відвоювати у монголів землі вздовж річок Південного Бугу, Случі та Тетерева. Також до його планів входило визволення Києва, але саме в цей час литовський князь Міндовг розірвав укладений 1254 р. військово-дипломатичний союз, який було скріплено зарученням сина Данила – Шварна та дочки Міндовга. Це кардинально змінило ситуацію, і протягом 1255 – 1256 рр. безперервно тривало протистояння з Литвою. Золота Орда, оголошувшись від принизливих військових поразок, замінила слабого полководця Куремсу на досвідченого Бурундая і розпочала 1258 р. новий масовий наступ. У 1259 р. хан Бурундай змусив короля Данила визнати зверхність Золотої Орди та зруйнувати міські укріплення Володимира, Луцька, Львова, Кременця, Данилова та інших міст. Активною була також і дипломатична діяльність Данила Романовича Галицького. З 1247 р. він налагодив мирні відносини з Польщею, і підписав договір про дружбу з Угорщиною, який був довершений династичним шлюбом його сина Лева Даниловича з принцесою Констанцією. Впродовж першої половини 50-х років XIII ст. він брав участь за вже згадувані австрійські володіння, які хотів закріпити за своїм сином Романом. Напруженими були відносини князя з литовськими племенами, у 1254 – 1255 р. було підкорене одне з них – ятвяги, тоді ж було укладено договір з Тевтонським лицарським орденом.

Данило Романович Галицький, прагнучи посилити політичну єдність і військову могутність Галицько-Волинського князівства, сприяв її економічному, соціальному, культурному піднесенню, розвитку ремесел і торгівлі, збудував та укріпив ряд міст – Холм (бл. 1237), Львів (1256, названий на честь князя – Лева) тощо. Саме він переніс столицю держави із зруйнованого монголами вщент Галича до Холма. Декілька слів про особисте життя князя. Спочатку планувався його шлюб з дочкою угорського короля Андрія II – Марією, проте цього не сталося, вона одружилася з болгарським царем Іваном II Асенем, а молодий Данило побрався з Анною, дочкою князя Мстислава Удатного, з метою зміцнення стосунків між окремими гілками роду Мономаховичів. Другою дружиною князя стала дочка литовського правителя Довспрунка, сестра князя Товтивіла, племінниця Міндовга. До речі, це перший відомий династичний шлюб між українським князем і литовською княгинею, що свідчить про зростання значення Литовського князівства у Східній Європі.

Таким чином, за князювання Данила Романовича Галицького (1238 – 1264 рр.) була відновлена єдність Галицько-Волинської держави, він успішно приборкав бунтівне галицьке боярство (хоча, на превеликий жаль, за правління його наступників знову відновилися тенденції до феодалної роздробленості та сепаратизму, носієм яких була та ж таки галицька боярська верхівка), проявив себе як умілий державний і військовий діяч, який реформував військо та державний апарат. Помер Данило Романович Галицький у 1264 р. після серйозної хвороби і був похований у Холмі. В українській історії залишиться навіки як мужній і героїчний захисник Батьківщини та продовжувач звияжних і лицарських вчинків великих київських князів – Святослава, Володимира та Ярослава.

С. Томашівський дав таку оцінку його діяльності: «З ним зійшла до гробу одна з найідеальніших постатей української історії: розумний, лицарський, культурний і гуманний, при сім енергійний. Завдяки сим прикметам він покінчив остаточно з боярською анархією і спровадив громадянство на шлях нормального громадського розвитку. Невдачі його не зменшують його політичної вартості, бо приходилося йому ділати в незвичайно трудних обставинах, тяжших як мав його батько. Проте доконав він великого діла відновивши й удержавши першу загально-українську державу» [Томашівський, 1919, с. 103 – 104].

Після смерті Данила Романовича галицькі і волинські землі формально залишились однією державою, але всередині її відбувалося суперництво між Волинню, яку очолювали Василько Романович (до 1269 р., а згодом його син Володимир 1269 – 1289 рр.) та Галичиною, де князував Лев Данилович (1264 – 1301 рр.) Окремі незначні уділи мали й інші сини Данила Галицького – Мстислав (Луцьк) та Шварно (Холм з Дорогичином). Почався поступовий занепад Галицько-Волинського князівства, від нього відходять окремі землі: турово-пінська, ятвязька. Деякою компенсацією було приєднання частини Закарпаття та деяких земель у Польщі.

С. Томашівський так охарактеризував здобутки і невдачі вітчизняного державотворення в середині і другій половині XII ст.: «Збираючи в одно висліди володіння Данила і Льва бачимо, що відновлена Данилом українська державність перетривала монгольську бурю, однак мусіла признати зверхність Золотої орди; заходи Данила в напрямі утворення коаліції християнських держав для боротьби з варварами не принесли бажаного успіху, навпаки Татари дбали пильно, щоби сили української держави не були завеликі. Мимо сих трудностей однак займала вона дуже поважне становище в середній Європі, тим паче що ослаблена татарським наїздом Угорщина і розбита політично Польща не виявляли завойовницьких змагань на українських землях; Україна має навіть під кінець століття рішучу перевагу над обома сусідами, чого доказом посунення границь на півдні по Тису, на заході по Вислу; подібна перевага була й на півночі серед Литовців і Білорусинів. На сі часи припадає й відновлення безпосередніх дипломатичних взаємин України з Римом і перше самостійне закінчення церковної унії, получене з обною королівської достойності. Не вважаючи отже на татарську «неволю», був се один із найбільше блискучих моментів в історії українського народу. Тоді довершилося зілляння словянських племен України в одно націоналістично-політичне тіло. Полишалося ще тільки усамостійнити його під церковно-культурним оглядом» [Томашівський, 1919, с. 105 – 106].

На початку XIV ст. єдність Галицько-Волинського князівства відновлюється. В цей час тут правив син Лева Даниловича, король Юрій I (1301 – 1308), головним здобутком якого було утворення у 1303 р. окремої Галицької митрополії. У зв'язку з цим С. Томашівський був переконаний: «Та найважливіша подія з часів його панування – то усамостійнення української церкви. Від здобуття Київів Татарами справа ся мала першорядну політичну вагу... Нова галицька митрополія обіймала, окрім Галича, Володимирь, Перемишль, Луцьк, Турів і Холм – разом велику більшість усеї заселеної української території» [Томашівський, 1919, с. 108, 109].

По смерті Юрія I Галицько-Волинське князівство перейшло до його синів Андрія Юрієвича і Лева II Юрієвича (1308 – 1323), які проводили активну зовнішню політику, виступаючи проти татар. Останнім галицько-волинським князем був Юрій II Болеслав, син дочки Юрія I Марії та мазовецького князя Тройдена. Правив він у (1323 – 1340 рр.). Продовжував політику своїх попередників. Зумів врегулювати відносини з Золотою Ордою, Литвою, Тевтонським орденом. Однак напруженими залишилися стосунки з Польщею та Угорщиною, які стали готувати спільний наступ на Галицько-Волинське князівство. У внутрішній політиці Юрій II сприяв розвитку міст, надаючи їм магдебурзьке право, прагнув обмежити владу боярської верхівки. Ці заходи князя викликали незадоволення його політикою і 7 квітня 1340 р. його було отруєно у Володимирі Волинському. Відразу після смерті Юрія II у внутрішні справи Галицько-Волинського князівства втрутились іноземці. Польський король Казимир III Великий здійснив грабіжницький похід на Львів, але не зміг утвердитись у Галичині. Після декількох років правління боярської олігархії на чолі з Д. Дедьком (1340 – 1349 рр.) Галицько-Волинське князівство перестає існувати, і у 1349 р. Казимир III захоплює Галичину, а згодом ще й Холмщину та Белзьку землю. Волинь, де правив князь Любарт Гедимінович, відійшла до Литовської держави.

Так припинила своє існування Галицько-Волинська держава, значення якої в українській історії важко переоцінити. С. Томашівський наголошував: «Тільки сьогодні можемо оцінити по заслугі історичну вагу першої української держави і всю велич шкоди ізза її упадку. Була се перша чисто українська політична організація, яка у хвилі найбільшої могутності обіймала 9/10, а під кінець існування 3/4 залюднених просторів України. Вона охоронила Україну від передчасного поневолення й асиміляції з боку Польщі; розриваючи династично-і церковно-політичної звязи з Московщиною спинила на довгі часи початий у XII в. процес творення нової політичної нації зі словянських і финських складників над Волгою й дала змогу слабшим українським племенам виробляти власну національно-політичну і культурну індивідуальність; відкриваючи західно-європейській культурі вступ на наші землі, вплинула на переображення односторонньої і виключної культури византийської та на охорону європейського духа від такого від такого проникнення монгольським, як се сталося в Московщині. Західній Україні, в її довговіковій боротьбі з польським натиском на схід, дала ся перша загально-українська держава величезний запас матеріальних ідей й ідеальних сил, не тільки задля удержання історичного стану посідання, а й для здобуття величезних просторів на сході в користь українській народності.

Одним словом – без української державності XIII і XIV в. годі подумати собі сучасну нам національно-політичну і культурну, вчасті й мовну самостійність України серед Слов'ян» [Томашівський, 1919, с. 111 – 112].

Незважаючи на васальну залежність Галицько-Волинської держави від Золотої Орди (з середини XIII ст.), це князівство було досить-таки самостійним політичним утворенням. Його правителі успішно контактували з володарями Золотої Орди, Великого князівства Литовського, Польського й Угорського королівств, магістрами Тевтонського ордену тощо. Як свідчать історичні джерела, Галицько-Волинська держава підтримувала інтенсивні й взаємовигідні стосунки з Австрією, Візантією, Німеччиною, Польщею, Угорщиною, Чехією, Ватиканом (Римською курією) та іншими країнами. Наведена нами інформація є не лише свідченням про поважне міжнародне визнання Галицько-Волинської держави, а і переконливим аргументом про місце, яке вона посідала в тогочасному європейському і світовому часопросторі.

Таким чином, 150-річна історія Галицько-Волинської держави займає важливе місце у цивілізаційному розвитку України і українців. Галицько-Волинське королівство не лише стало спадкоємцем та продовжувачем державницьких традицій Київської Русі-України, а і піднесло на новий рівень український державотворчий процес. Загалом Галицькі та Волинські землі є споконвічними українськими етнічними теренами. Саме завдячуючи існуванню у XII – XIV ст. Галицько-Волинської держави, згодом виникли передумови для подальшого політичного, економічного та етнокультурного розвитку української етнічної спільноти у XV – XXI ст.

Розділ 6. Походження українців і назви «Україна»: етнокультурний аспект

Українці – другий за кількістю населення слов'янський народ. Утворився внаслідок симбіозу слов'янських племен антів і північно-східної частини склавів. В археологічному відношенні – це Пеньківська культура антів та Празько-Корчацька культура склавів. Поселення і могиляники цих культур датуються V-VII ст. н. е. і займають велику територію від Дунаю і Карпат на півдні до Прип'яті та Подесення на півночі. Вони набувають тих усталених рис, які виразно виділяють слов'ян серед неслов'янських сусідів. Інтеграція цих племен напередодні утворення Київської держави приводить надалі до зародження української народності та інших слов'янських народів.

Усі нині відомі археологічні культури, що включають давньослов'янський культурний компонент, відкриті на території України, або сягають її території. Найбільш чітко та однозначно визначені слов'янські пам'ятки відносяться до раннього середньовіччя. Їх унікальність в тому, що вони, з одного боку, уможливають ретроспективне виділення слов'янського етнографічного компонента у попередніх синкретичних культурах першої половини I тис. н.е., а через них – в більш ранніх.

З іншого боку, вони становлять підґрунтя, з якого виростають всі наступні слов'янські культури, що репрезентують уже ті слов'янські племінні групи і союзи другої половини I тис., у середовищі яких зароджуються ембріони сучасних слов'янських народів. Все це означає, що кожна із ранньосередньовічних слов'янських культур V-VII ст. н.е. представляє конкретні племінні утворення: східно- і західнослов'янські, південнослов'янські, північнослов'янські, кожне з яких у своєму культурно-етнографічному середовищі починає свій самостійний етнічний розвиток.

Накладення археологічних карт на слов'янські спільноти, згадані писемними джерелами, показали, що склавів, котрі однозначно признані носіями Празько-Корчацької культури, займали не тільки землі між Дністром і Дунаєм, як про це свідчить Йордан, але й все Верхнє та частину Середнього Подністров'я і Волинь до Прип'яті і Дніпра, з Києвом включно. На південь від них на Південному Побужжі і в нижній частині Середнього Дністра та Дунаю жили анти, представлені Пеньківською культурою, що займала пограничні райони із степом Дніпровського Лівобережжя. Ці племена інтегруються і в межах українського лісостепу утворюють етнокультурний симбіоз, представлений у VIII-X спорідненими Райковецькою і Волинцівсько-Роменською культурами. Останній стає основою зародження української народності.

На основі аналізу писемних джерел М.Грушевський висунув припущення, що предками українського народу можна вважати наддніпрянський союз східних слов'ян, відомий візантійським авторам VI ст. під іменем антів.

Виходячи з археологічних джерел, які в часи М.Грушевського були ще невідомі, витоки культур – предків українців – слід шукати не тільки в пеньківських старожитностях Подніпров'я, залишених антами, але й у празько-корчацьких на території Верхнього і Середнього Подністров'я і Волині, де відкриті численні поселення склавів. Це тим більш можливо, що вже у VIII-X ст. пам'ятки Райковецької культури, що виростають на основі Празько-Корчацької культури, не тільки займають все Правобережжя від Дніпра до Вісли і від Прип'яті до Карпат і Буковини, але стають одним із вагомих компонентів Волинцівсько-Роменської культури Дніпровського Лівобережжя. Таким чином, усі літописні племена VIII-X ст. на Правобережжі Дніпра вписуються в межі Райковецької культури, а лівобережне плем'я сіверян виникає на змішаній склавіно-антській основі.

Все це визначає місце склавів в тих історичних процесах, котрі привели до зародження етнокультурної спільноти, яка в кінцевому своєму розвитку стає ядром українського народу.

У VIII-IX ст. відбувається перегруповання племен. Деякі із них (сіверяни, поляни) потрапляють у залежність від хозарів. Але ми не знаємо таких екологічних, воєнних або соціальних катаклізмів, що призвели б до зміни населення лісостепової частини України. Населення цього великого регіону, незалежно від внутрішніх змін племінних структур та їх кордонів, що викликалися, передовсім, причинами соціально-економічного розвитку, поступово стало рушійною силою процесів, що привели до утворення Київської держави, а в умовах розпаду імперії Юриковичів – до завершення процесів формування української народності. Коріння цих процесів сягає пізньоримського і ранньосередньовічного часу, коли старожитності склавів стали підосновою матеріальної культури всіх східнослов'янських племен межиріччя Дніпра, Дністра і верхньої Вісли та в інтеграції з пеньківськими пам'ятками антів – Волинцівсько-Роменської культури сіверян Дніпровського Лівобережжя.

Отже, інтеграція антів і склавів, їх велике розселення та перегруповування приводить до виникнення, а потім і до відокремлення тієї групи східнослов'янських племен, що в майбутньому склали основу утворення українського народу.

Сучасний стан археологічних досліджень дозволяє також впевнено стверджувати відток, починаючи з VI ст., частини антського населення на Балкани, а склавів – на Середній і Верхній Дунай та в межиріччя Ельби і Заале, де і зафіксували їх писемні джерела і, зокрема, археологія. Очевидно, цим пояснюється і наявність спільних племінних назв по обидва боки Карпат (дністро-волинські дуліби, чеські дуліби, панонські дуліби, хорвати північно-карпатські, білі хорвати, чеські хорвати, балканські хорвати).

Поглинаючи різноетнічні місцеві субстрати або інтегруючись з ними, носії Пеньківської культури – анти на Балканах створюють нові етнокультурні спільноти, які стали предками болгарської, сербської, словенської та інших етнічних груп південних слов'ян; а склавів у Верхньому Подунав'ї – словаків, моравян і чехів. Поляки або літописні «ляхи» Середньої та Північної Польщі сягають своїми витокami Дзедзіцької культури. Якась частина носіїв Дзедзіцької культури, що відселились у прибалтійські регіони межиріччя Одри та Ельби, утворила тут різні племінні групи ободритів, яких у XII-XIII ст. поступово асимілює місцеве германське населення. Слов'янська племінна група Верхнього Подніпров'я, відома за пам'ятками Пізньозарубинецької і Київської культур, поступово займає території з балтським та угро-фінським населенням. На їх основі утворюються Колочинська, Тушемлинсько-Банцерівська культури, а у Верхньому Поволжі – Іменьківська, носіїв яких можна розглядати як майбутніх предків білоруського та російського народів, враховуючи місцевий балтський та угро-фінський компоненти, а також приплив якоїсь кількості населення з південних регіонів Волині на північний берег Прип'яті та з прибалтійських ободритських регіонів і «от ляхів» у Поволжя. Ми виключаємо з етнокультурних процесів такі нереальні утворення, як вигаданий «Руський каганат» навколо Києва, оскільки не має джерел, які підтверджували б його існування у VII-IX ст.

На нашу думку, походження назви «Україна» сягає другої чверті I тис. н.е. Як відомо, етнонім «анти» не слов'янського, а іраномовного походження. Антами називали порубіжне із степом слов'янське населення іраномовні степові скіфо-сармати. Ця назва з індо-іранської означає «крайні», «окраїнні». Вона була прийнята в іраномовному звучанні візантійськими писемними джерелами, але утрималась в них лише до початку VII ст. Надалі етнонім анти зникає з писемних джерел, як зникають із Північного Причорномор'я іраномовні племена. І все ж він не загинув безслідно, а залишився в народній традиції і був заново зафіксований Літописом під 1187 р. у формі «Україна». Ця літописна згадка відноситься до тієї ж пограничної із степом слов'янської території, де раніше існували поселення антів. Причиною запису була хвороба і передчасна смерть переяславського князя Володимира Глібовича, який повертався з походу на половців. «У тім же поході розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він і скончався» – пишеться в Літописі – «І принесли його в город його Переяславль на носилицях, і тут преставився він в місяці квітні у вісімнадцятий день, і покладений був у церкві святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці. Він любив і дружину, і золота не збирав; майна не жалів, а давав дружині, був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими доброчесностями [був] сповнений. За ним же Україна багато потужила» [Літопис руський, 1989, с. 343].

У просторовому відношенні ця назва поступово охоплює землі Київської держави від Переяславського до Галицько-Волинського князівства. Вона вживалася населенням того часу паралельно з назвами «Русь», «Земля Руська», поруч із конкретними назвами князівств або земель («Переяславське князівство», «Галицько-Волинське князівство», «Галицька земля»).

Як інтерпретувати ці дві згадки «анти» та «Україна» що безперечно зв'язані територіально, але розділені значним проміжком часу? Якщо анти відносно до римського, а потім візантійського Причорномор'я у сприйманні їх безпосередніх сусідів-скіфів і сарматів були «крайніми», «окраїнними», то такими ж залишилися і їх нащадки стосовно до Візантії та її дунайсько-причорноморських провінцій, незалежно від того, яких внутрішніх перетворень вони зазнали. Тепер від останніх їх відділяли тюркські народи, що в середині I тис. н.е. витіснили із українських степів іраномовне населення. Можна вважати, що так само як етнонім «анти»: («крайні», «окраїнні») відносився до населення всього слов'яно-номадського порубіжжя, так і етнонім «Україна» означав не край Переяславської землі, а всю пограничну із степом територію. Антські поселення Пеньківської культури від Сіверського Дінця до Дунаю дугою з півночі і північного заходу охоплювали північну частину Степу. Саме ця частина східнослов'янської території разом з населенням може бути підведена під назву «Україна». Це посилює і наступна літописна згадка назви «Україна Галицька» під 1189 роком. Покликаний

галицькими боярами на княжіння в Галич князь Ростислав Берладник «...приїхав до України Галицької і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича за їх (галичан) радою» [Літопис руський, 1989, с. 347].

У цей період Галицька земля на південному сході сягала задністровських степів, отже «Галицька Україна» – це також порубіжний із степом регіон. На означення північно-карпатського регіону як «країни» вказує і ще одне джерело, а саме праця Константина Багрянородного «Про управління імперією», написана у 948-952 рр. За Константином Багрянородним, етнонім «хорвати» виводиться від грецького слова «хора» «країна», «земля». Автор 31 розділ своєї роботи озаглавив «Про хорватів і про країну, в якій вони зараз живуть». Вже в самому заголовку вжиті обидва співзвучні терміни (хорвати) і (країна). Отже, хорвати – мешканці країни, що перегукується з «галицькою Україною». Третя літописна згадка під 1213 роком відноситься до Волинської країни: «Данило... з братом (Васильком) забрав Берестій і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комів, і всю Україну» [Літопис руський, 1989, с. 375]. Очевидно, тут маються на увазі пограничні із Польщею райони.

Таким чином, у просторовому відношенні усі ці назви, що мають стосунок до етноніма «Україна», охоплюють усі південні, південно-західні і західні землі Київської держави від Переяславського до Галицько-волинського князівства.

Якщо етноніми «анти» і «хорвати» – це власні назви (хоч і не самоназви) конкретних племен або племінних союзів, то «Україна», «Україна Галицька», «вся Україна», «Україна Берестейська» – це територіально-етнографічні назви країв, що мали спільну границю з номадським степом і Польщею. Вони вживались населенням того часу паралельно з назвою «Русь», «Земля Руська», «Галицька Русь» і т.п. поруч із конкретними назвами князівств або земель («Переяславське князівство», «Галицько-Волинське князівство», «Галицька земля»). При цьому, на відміну від назв племен («анти», «хорвати»), привнесених зовні, «України» можна вважати самоназвами, донесеними до літописців місцевими інформаторами, що вважали себе їх мешканцями. Саме на таке розуміння семантики термінів «Україна» наштовхує нас літописна згадка 1268 р. Розповідаючи про воєнні сутички з поляками на Холмщині, літописець пише: «... і стали ляхи пустошити навколо Холма... Але не взяли вони нічого, бо (люди) повтікали були в город, тому що вість і їм подали були ляхи-україняни» [Літопис руський, 1989, с. 426].

Тут «ляхи-україняни» (подаються як українці, що жили в Польщі, польські українці, а не як «українні», тобто порубіжні поляки, які, очевидно, в цьому контексті належали до тих, що пустошили Холмщину. Отже, якщо були польські «українянь», то чому нам відкидати можливість народного розуміння себе як Руських чи Галицьких «українянь», які таким чином відокремлювались від інших русів. Тим більше, що «Русь» – це була хоч і офіційна, книжна, але чужа політична назва Києво-Руської держави, привнесена на береги Дніпра і Дністра норманами-русами. В наступних літописних звітках (1280, 1282 рр.) йдеться про спільні пограничні з Польщею землі. Літописець їх розуміє як територію «України Галицької». «І спом'янув Володимир [Василькович] – князь волинський, що раніш Лестсько Чорний, пославши люблинців, узяв був у нього село на Вкраїниці за назвою Воїнь» [Літопис руський, 1989, с. 434].

У хроніці Литовській і Жмойтській під 1256 і 1263 рр. вже іде мова про «Країни Руські» від Вільно до верхів'їв Німана, а під 1332 р. назва всієї Країни Русів охоплює південно-західні землі Русі. «По смерті Радивиловій Микгайло, сын его, вступил на князство Новгородское й Подляское, также й весь краян русские от Вильна аж до жродел Неманов отчистим держал правом». Під 1332 р. записано, що князь Ольгерд «вси краини русские с Подолем поручил... сіновцам своим».

З цього випливає, що у XII – на початку XIV ст. зафіксована в писемних джерелах назва «Україна» охоплює майже всі землі Південної Русі від Дніпра до Дністра і Вісли. Польські королі звертаються до населення України Руської, Київської, Волинської, Подільської, Брацлавської. Густинський літопис під 1517 р. повідомляє, що польський король Зигмунд посилає посла Прецлава Ляцкоронського на Україну «собирати люду». Отже, «Україна» в цей час (початок XVI ст.) як назва виступає в сучасному етнографічно-географічному розумінні. Це підтверджується десятками документів... Вона приймається як означення окремої країни, землі, і як окремого, хоч і руського в широкому тодішньому розумінні, народу. Поняття «Русь» поступово втрачає свій попередній етно-географічний і політичний зміст, і не тільки підміняється, але й замінюється назвою «Україна». Остання затверджується в тих районах східних слов'ян, де вона виникла, а «Русь» через велике московське князівство переходить у назву Росія, де вперше появились нормани, яких угро-фінське населення, а за ним і слов'яни знали як варягів-русів. Обидві назви відіграли в історії східних слов'ян свої ролі. Вони то схрещувалися, то розходилися, визначаючи у різні періоди, різні статуси того населення, якому належали. Зрештою ставши назвами окремих етнічних груп (назва «Україна» ніколи не поширювалася на північно-східні райони

Русі), вони остаточно визначили окремішність двох найбільших східнослов'янських народів. Не маючи глибшого коріння, ніж назва «Русь», північні частини східних слов'ян залишилися з цим етнонімом, додавши до нього частки «Біло», – «Московська» та «Велика» («Білорусь», «Московська Русь», «Велика Русь»), що також підкреслює окреме етнічне походження білоруського та російського народів. Назва «Мала Русь», що якийсь час після розпаду Київської держави побутувала поруч з «Великою» і «Білою» Руссю, поступово була витіснена назвою «Україна».

Таким чином, анти – окраїнні, в інтеграції із склавінами залишають свій виразний слід в назві «Україна», яка, проіснувавши поруч з офіційною книжною назвою «Русь», переживши декілька етапів свого відродження і спаду, повністю витісняє її і стає визначальною для окремого слов'янського народу, другого за кількістю населення. Літописна назва «Україна» не виникла сама собою із нічого, а була породжена народною традицією, що веде свій початок з глибокої давнини. Вона була зафіксована Йорданом, автором VI ст. під іменем антив («окраїнних»), одних з трьох слов'янських племінних об'єднань, відомих в ті часи у Візантії. Як і назва «Русь»; «Київська Русь» у вузькому та широкому прочитанні, що появилася на теренах Східної Європи лише в IX ст. разом із норманами-русами, так і назва «Україна» була започаткована в IV ст. скіфо-сарматським іраномовним населенням, що називало своїх північних численних слов'янських сусідів «антами», «окраїнними». Обидва ці етноніми «анти» і «русь» є для слов'ян привнесеними зовні. Та, мабуть, не випадково назва «Україна» насамперед утверджується у тих регіонах східних слов'ян, де вона виникла, а «Русь» через велике Московське князівство переходить у назву «Росія», там де вперше появилися нормани, яких угрофінське населення, а за ним і північні змішані з ними слов'яни називали русами. Обидві назви відіграли в історії східних слов'ян різні ролі. У часи найбільших народних зрушень, у боротьбі за суверенність назва «Україна» підкреслювала глибокі історичні витоки українського народу, його прагнення до самоутвердження і право на самостійне державне існування. Тому вона була прийнята остаточно національним відродженням XIX ст., а в XX ст. стала офіційною, високою, визнаною світом національною назвою Української держави.

Висновки

Підводячи підсумки в наших дослідженнях, хочемо ще раз підкреслити, що використання археологічних матеріалів для розроблення проблем етнокультурного розвитку населення Південно-Східної Європи значно розширило і посилило джерельну базу. Саме археологічні матеріали дозволяють окреслити етнотериторіальні масиви, які на межі ер та в першій половині I тис. н. е. визначають області проживання слов'ян-венедів, а в ранньому середньовіччі – ті етнокультурні групи слов'ян, що покладаються в основу формування слов'янських народів загалом й українського зокрема.

Княжий Галич XII – XIII ст. – це велике середньовічне місто, що складається з декількох топографічно виділених районів, з могутніми багаторядними укріпленнями, десятками християнських білокам'яних храмів, розвинутими різновидними ремеслами, торгівлею; великий політичний, культурний, економічний, адміністративний центр південно-західної частини Русі-України. Сьогодні це унікальна історико-археологічна пам'ятка всеукраїнського та світового значення. На відміну від інших українських міст, де культурний шар минулих століть у переважній більшості вже знищений або порушений сучасними будівлями, підземними комунікаціями та дорогами, княжий Галич ще зберігає скарби матеріальної культури. Отже, археологічні дослідження давнього Галича показують його велич як одного з найбільших етнокультурних центрів – столиці Галицько-Волинської держави – спадкоємниці Київської Русі.

Вивчення минулого Галича можна розподілити на три основні етапи: перший етап – середина XIX – початок XX ст., другий – 20 – 80-ті роки XX ст., третій – 90-ті роки XX ст. Перший етап характеризується накопиченням емпіричного матеріалу та першими польовими пошуковими дослідженнями давнього Галича, зокрема, це розкопки А. Петрушевича, І. Шараневича, Л. Лаврецького, О. Чоловського, Й. Пеленського. Другий етап відзначається суттєвим накопиченням археологічного матеріалу (розкопки під керівництвом Л. Чачковського, Я. Хмільовського, Я. Пастернака) та появою першої фундаментальної праці Я. Пастернака «Старий Галич»; у 50 – 80 роках XX ст. територію княжого Галича досліджували археологи В. Довженок, В. Гончаров, М. Каргер, О. Іоаннісян, В. Ауліх, Б. Томенчук та ін. Третій етап характеризується комплексними розкопками території Крилоського городища, зокрема, було досліджено В. Бараном і Б. Томенчуком залишки Галичиної могили і виявлено, очевидно, останні напівземлянкові житла долітописного Галича, що існували тут до середини XII ст., коли Галич став столицею Галицького князівства.

Археологічні дослідження давнього Галича (Крилоського городища) під керівництвом В. Барана тривали протягом 10 років, з 1991 по 2000 рік. За це десятиліття було зроблено цілу низку важливих наукових відкриттів. По-перше, повністю розкопано й фахово досліджено Галичину могилу – одинокий курган на території Крилоського городища (урочище Качків). У процесі розкопок, що проводилися у 1991 – 1992 рр. виявлено залишки дерев'яного човна з оригінальним комплексом артефактів – спорядженням знатного воїна (щит, дротик, стріли, бойові сокири і ніж-скрамасакс). Слідів кістяка або урни зі спаленими кістками знайдено не було. Ймовірно, Галичина могила – це культова споруда, присвячена засновнику міста давній Галич. По-друге, археологічні дослідження фортифікаційних споруд Крилоського городища дають підстави стверджувати, що вже починаючи від середини X ст. давній Галич утверджується спочатку як ранньосередньовічне городище, можливо, столиця Галицької (хорватської) землі, а згодом у середині XII ст. стає політичним, сакральним, етнокультурним, мілітарним й економічним центром Галицького князівства, а через деякий час і Галицько-Волинської держави.

Шляхом періодизації і картографування слов'янських старожитностей та вивчення їх співвідношення з сусідніми неслов'янськими археологічними культурами встановлено, що у венедський період відбувається вклинення в слов'янський етнічний простір різних груп германців з північного заходу, сарматів з південного сходу та фракійців з півдня. Це у свою чергу спрямовує просування частини слов'янського населення на північ і північний схід у лісові регіони, де жили балти та угро-фінни.

У ранньому середньовіччі (V–VII ст.) етнокультурна ситуація докорінно змінюється. Тепер слов'яни стають провідною силою в лісостеповій зоні. Після розгрому гуннами готів вони витісняють, а частково асимілюють всі неслов'янські угруповання. Продовжуючи свої міграційні процеси із Верхнього Подніпров'я на північ та північний схід у Подвиння та Поволжя, вони з межиріччя Дніпра і Дністра – двома потоками розселяються на Балкани та Середнє і Верхнє Подунав'я, а звідти в межиріччя Ельби і Заале. Це, за писемними джерелами, були анти та склавіни. Ще одна група слов'ян, за якою залишилась стара назва «венедів», з території сучасної Середньої та Північної Польщі поступово займає прибалтійські регіони в межиріччі Одри та Лаби.

Як встановлено новими археологічними дослідженнями, у широкій смузі на межі Лісу і Лісостепу слов'янські старожитності виділяються принаймні з рубежу ер. Чужі вторгнення і навіть утворення готської напівдержави Германаріха не припинили повністю їх еволюційного розвитку. В результаті вони трансформуються в ранньосередньовічні слов'янські культури. Ця смуга позначається наявністю численних слов'янських гідронімів і топонімів. Писемні джерела перших століть нашої ери також не суперечать тому, що якась частина слов'ян-венедів жила на схід від Вісли.

Звідси випливає, що цей регіон входить до зони формування тих племінних груп венедів, які в середині I тис. н. е. вже самовизначаються як історичні слов'яни. Саме у цій смузі, яка тягнеться від верхів'їв Сейму та Псла до верхів'їв Дністра і Західного Бугу, розміщені усі визначальні пам'ятки давніх слов'ян.

Цілком можливо, що в ранні періоди (II–I тис. до н. е.) праслов'янські групи займали деякі інші регіони Середньої та Східної Європи, переміщуючись на просторах межириччя Дніпра і Одри. Це засвідчує, зокрема, дзедзіцька група ранньосередньовічних слов'янських пам'яток на території Середньої і Північної Польщі. Її витоки сягають слов'янської частини пшеворських старожитностей на цій території, у складі яких поруч германських та кельтійських компонентом був і слов'янський.

У світлі останніх досягнень слов'янської археології є всі підстави вважати, що підоснови слов'янських ранньосередньовічних культур – Колочинської, Празько-Корчацької, Пеньківської та Дзедзіцької становлять місцеві слов'янські старожитності першої половини I тис. н. е. Київська культура переростає в Колочинську, а якісь незначні її елементи спостерігаються в пеньківських старожитностях, в основі яких лежать лівобережні черняхівські пам'ятки типу Хлопкова. Ще якась частина населення Київської культури в процесі розселення слов'ян у Верхнє Поволжя стає одним із компонентів Іменьківської групи пам'яток. Слов'янські групи правобережного населення, які входили до складу носіїв черняхівських старожитностей, стають одними з основних творців Празько-Корчацької культури, а слов'янський – пшеворський компонент у ранньому середньовіччі дає Дзедзіцьку групу пам'яток, хоч і не без впливу південних празько-корчацьких сусідів.

Уточнюючи межі території слов'янських етнічних груп напередодні великого розселення слов'ян, необхідно зазначити, що вони уже в V ст. н. е. займали широку порубіжну смугу Лісу і Лісостепу Південно-Східної Європи, ядром якої була сучасна територія України. Крім того, на території Середньої та Північної Польщі у VI ст. сформувалася власна окрема група слов'янських пам'яток, які відрізняються від своїх східних слов'янських сусідів і мають свої власні витоки. Усе це є незаперечним свідченням того, що територіально-культурний поділ слов'янського світу почався з першої половини I тис. н. е. З цих регіонів у VI–VII ст. і почалося велике розселення слов'ян. Воно обумовило їх поділ на основні групи, які у своєму дальшому розвитку стають основою формування сучасних слов'янських народів.

Ця історична закономірність однаковою мірою відноситься до всіх слов'ян – південних, західних і східних. Інтеграція слов'янських переселенців з місцевим населенням на нових землях, поступове поглинення ними чужих субстратів приводить до зародження нових слов'янських етносів як на Балканах і в Подунав'ї, так і на Двині, і на Волзі.

Слов'янські племена, що залишились на корінній території, а це – український лісостеп, а також лівобережне Повіслення (Середня Польща), набули стосовно тих племінних слов'янських груп, що переселилися в нові регіони, свої культурно-мовні статуси і також стали окремими етнічно-мовними одиницями.

Не існує джерельного підтвердження існування в Середньому Подніпров'ї до другої половини IX ст. племінного утворення слов'янських русів, а тим паче – Руського каганату, які нібито поглинули всі східнослов'янські племена, згадані Літописом, і створили єдину східнослов'янську етнічну спільність. Поляни отримали свою нову (ми сказали б – додаткову) назву «русів» лише з приходом до Києва варягів-русів. Тому фраза із Літопису «...поляне еже ныни зовомая русь» ніколи не означала, що назва «поляни» – це одвічний синонім назви «русь».

Епоха після великого слов'янського розселення (VIII–X ст.) характеризується перегрупуванням слов'янських племен на території України, тут відбувається поширення певної частини правобережного населення в Лівобережжя. Ці нові утворення, на відміну від попередніх (V–VII ст.), які представляли на цій території лише два великі слов'янські об'єднання – склавів та антів (відповідно – Празько-Корчацька та Пеньківська культури), – включають уже тринадцять різних племінних груп, відомих за літописними даними. Племена дулібів, бужан, волинян ми, за Л. Нідерле та М. Грушевським, розглядаємо як одне племінне утворення, що в хронологічній послідовності змінювало свою назву. Ці групи об'єднувалися у великі союзи-княжіння, створюючи передумови для виникнення східнослов'янської державності. Основною рушійною силою тепер стають поляни. Вони займають ключове місце у відносинах з хозарами, яким придніпровські слов'яни

якийсь час платили данину, а потім – з норманами, яких впускають у Київ. З приходом останніх навколо Києва формується східнослов'янська держава – Київська Русь. Основою утворення Київської держави була південна група східнослов'янських племен, соціально-економічний розвиток яких був вищим, порівняно з іншими східнослов'янськими племінними групами.

Норманська династія князів-Рюриковичів, запрошена слов'яно-угро-фінським об'єднанням Поволжя, уже в другому поколінні перебирається на Дніпро і об'єднує північну прибалтійську і південну причорноморську торговельно-економічні зони в одну державу – Київську Русь. Слов'янізуючись, вона в X–XI ст. переважно силою поширює свою владу на всі східнослов'янські племінні групи, піднімаючи таким чином державотворчі процеси на вищий надплемінний рівень. За Володимира Святославича та Ярослава Мудрого Київська Русь досягає рівня територіально-політичного і правового організму з ознаками федералізму. У літературі цю державно-політичну ситуацію нерідко трактують як етнічну єдність, що веде до утворення давньоруської народності. Однак це – тільки підміна понять, що не відбиває об'єктивних реалій. Менше ніж за сто років на величезних просторах від Вісли до Волги і від Чорного до Балтійського моря при наявності непрохідних природних бар'єрів і браку комунікацій, при існуванні різних торговельно-економічних орієнтацій південної і північної частин Русі, місцеві етномовні і культурні відмінності різних східнослов'янських племінних груп не були знівельовані. Вони залишилися і, мабуть, найбільше спричинили занепад Київської Русі.

Розпад Київської держави почався вже після смерті Ярослава Мудрого. Новоутворені князівства, незважаючи на династичні зв'язки, в між удільних війнах відстоюють свої вотчини. Вони поступово групуються навколо певних культурно-економічних центрів (Полоцьк на Двіні, Володимир-на-Клязьмі, Київ та Галич у Дніпро-Дністровському межиріччі), що в географічному відношенні накладаються на колишні племінні землі. Тут найбільше збереглися свої етномовні та етнокультурні традиції, витоки яких сягають раннього середньовіччя. Вони і стають рушійними силами тих процесів, що лежать в основі утворення трьох східнослов'янських народів – білоруського, російського та українського, їх витоки сягають доби великого переселення народів.

Протягом першої половини XIII ст. політичний центр південної Русі, що становила собою етнокультурну єдність, переміщується з Дніпра на Дністер, з Києва до Галича. Під час монгольсько-татарської навали саме Данило Галицький покладає на себе завдання підготувати ґрунт для рішучої боротьби за повне визволення від загарбників. Такі відносини між Подніпров'ям та Подністров'ям склалися історично. Передісторія згаданих нами подій і процесів має глибоке коріння, що сягає венецького часу. Від венеців і до сьогодні Прикарпаття і Волинь є базовими центрами слов'янської, а згодом й української етнокультурної ідентичності. Тому Роман Мстиславович і Данило Галицький були активними продовжувачами політичних, економічних та культурних досягнень київських князів. Саме в такому аспекті Галицько-Волинська земля зайняла своє місце в історії українського державотворення. Галицько-Волинське князівство, а з 1253 р. – королівство, яке характеризується всіма ознаками тогочасної могутньої європейської держави, більше ніж на століття продовжило середньовічну історію незалежної України-Руси.

Загалом, 150 річна історія Галицько-Волинської держави відіграла визначальну роль у цивілізаційному розвитку України і українців. Галицько-Волинське королівство не лише стало спадкоємцем та продовжувачем державницьких традицій Київської Русі-України, а і піднесло на новий рівень український державотворчий процес. Галицькі та Волинські землі є українськими етнічними теренами, на яких здавна мешкали українці. Саме завдячуючи існуванню Галицько-Волинської держави у XII – XIV ст. виникли передумови для політичного, економічного, етнокультурного розвитку української етнічної спільноти у XV – XXI ст.

Виникнення етноніма «Україна», на нашу думку, також сягає ранньосередньовічного періоду, коли на інтегрованій склавіно-антській основі утворюється єдина дніпро-дністровська етномовна група східнослов'янських племен. Залишаючись назавжди слов'янами в розумінні свого походження від слов'янської сім'ї народів, а з кінця IX ст. – слов'янами-русамп за приналежністю до Києво-Руської держави, вони з метою самоідентифікації поступово відновлюють назву дніпровських племен антів («окраїнних»), яка згодом набирає територіального значення і трансформується в назву «Україна», «український народ». Пройшовши ряд стадій свого становлення та територіального поширення у XIX–XX ст., назва «Україна» утверджується остаточно як етнонім окремого слов'янського народу, замінюючи старі назви «Русь», «Мала Русь», «Червона Русь», що в пізньому середньовіччі вирізняли його серед інших слов'янських народів, зокрема східнослов'янських з кореневими назвами Русь («Білорусь», «Велика Русь»). Сьогодні ця назва визначає суверенну європейську державу – Україну.

Література

1. Абашина Н.С., Обломський А.М., Терпиловський Р.В. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья // Российская археология. – М. – 1999. – № 4.
2. Амброз А.К. Кочевнические древности Восточной Европы и Средней Азии V–VIII вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 10–23.
3. Андроник М. Археологические исследования поселения Полирешть V в. н.э., уезд Сучава // Древнейшие общества землевладельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э. – К., 1991.
4. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1985.
5. Артамонов М.И. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья // Доклады Географического общества СССР. – Ленинград, 1970. – С. 29–31.
6. Артамонов М.И. История хазар. – М., 1962.
7. Артамонов М.И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении // Археология, 1990. – № 3.
8. Артамонов М.И. Происхождение славян. Стенография публичной лекции, прочитанной в Ленинграде в 1950 г. – Л., 1950.
9. Аулих В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. – Киев, 1980. – С. 11–21.
10. Аулих В.В. Археологические исследования древнего Галича // Археологические открытия 1971 г. / под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1972. – С. 379–380.
11. Аулих В.В. Галичская экспедиция // Археологические открытия 1973 г. / под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1974. – С. 240–241.
12. Аулих В.В. Исследования летописного Галича // Археологические открытия 1976 г. / под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1977. – С. 264–265.
13. Аулих В.В. Работы Галичского отряда Карпато-Волынской экспедиции // Археологические открытия 1977 г. / под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1978. – С. 292–293.
14. Аулих В.В. Раскопки в Галиче // Археологические открытия 1982 г. / под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1984. – С. 240–241.
15. Аулих В.В. Раскопки в Древнем Галиче // Археологические открытия 1972 г. / под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1973. – С. 254–255.
16. Аулих В.В. Раскопки Галичского городища // Археологические открытия 1979 г. / под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1980. – С. 249–250.
17. Аулих В.В. Раскопки галичской экспедиции // Археологические открытия 1969 г. / под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1990. – С. 289.
18. Аулих В.В. Раскопки древнего Галича // Археологические открытия 1970 г. / за ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1971. – С. 297–298.
19. Аулих В.В. Раскопки древнерусского Галича // Археологические открытия 1981 г. / под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1983. – С. 240.
20. Аулих В.В. Раскопки летописного Галича // Археологические открытия 1986 г. / под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1988. – С. 252–254.
21. Аулих В.В. Раскопки у стен Успенского собора древнего Галича // Археологические открытия 1974 г. / под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1975. – С. 254–255.
22. Аулих В.В. Славяне Прикарпатья и Волыни в VIII–IX вв. // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья / под ред. А.П. Черныша. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 98–103.
23. Аулих В.В., Петигирич В.М. Работы Галичского отряда Карпато-Волынской экспедиции // Археологические открытия 1977 г. / под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1978. – С. 292–293.
24. Ауліх В.В. До історії давньої Галицької архітектури // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. / под ред. В. Цигилка. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 82–83.
25. Ауліх В.В. Дослідження Галича і Дорогобужа // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. / за ред. Є.В.Максимова. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 294–295.
26. Ауліх В.В. З історичної географії Галицької землі // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Міжнародна наукова конференція: тези доповідей та повідомлень / Відповідальні за випуск В. Петегірич, В. Івановський. – Львів: [б. в.], 1993. – С. 31–33.

27. Ауліх В.В. З історії долітописного Галича // Дослідження зі слов'яноноруської археології / за ред. В.І. Довженюка, В.Д. Барана, В.І. Бідзіля. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 120–131.
28. Ауліх В.В. Зимнівське городище. – К., 1972.
29. Ауліх В.В. Княжий Галич // Галичина та Волинь у добу середньовіччя: до 800-річчя з дня народження Данила Галицького / за ред. Я.Д. Ісаєвича. – Львів: Історичні та культурологічні студії, 2001. – С. 139–151.
30. Ауліх В.В. Про вивчення слов'яноноруської кераміки // Археологія. – 1977. – №21. – С. 66–71.
31. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1822.
32. Баран В. Від венедів до королівства Данила Галицького // Українознавство. – 2002. – Число 3. – С. 184–186.
33. Баран В. Галичу 1100 років // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 190–191.
34. Баран В. Давні слов'яни. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с.
35. Баран В. Давній Галич у світлі археологічних досліджень // Археологія. – 1999. – №2. – С. 78–80.
36. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження Галичиної могили 1991 р. // Українознавство. – 2012. – № 4 (45). – С. 162–164.
37. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження давнього Галича (липень – вересень 1995 р.) // Україна у світовій історії. – 2014. – № 2 (51). – С. 50–60.
38. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження давнього Галича (червень – вересень 2000 р.) // Українознавство. – 2015. – № 3 (56). – С. 31–35.
39. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження давнього Галича (червень – липень 1998 р.) // Українознавство. – 2015. – № 1 (54). – С. 61–67.
40. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження давнього Галича (червень – липень 1999 р.) // Українознавство. – 2015. – № 2 (55). – С. 66–71.
41. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження давнього Галича (червень – жовтень 1997 р.) // Україна у світовій історії. – 2014. – № 4 (53). – С. 41–49.
42. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження давнього Галича (червень – жовтень 1996 р.) // Україна у світовій історії. – 2014. – № 3 (52). – С. 54–60.
43. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження давнього Галича у 1991 – 2003 рр. // Українознавство. – 2002. – Число 4. – С. 213–216.
44. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження Крилоського городища (червень – жовтень 1993 року) // Українознавство. – 2013. – № 3–4 (48–49). – С. 102–105.
45. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження слов'яно-руських старожитностей Давнього Галича (червень – жовтень 1994 р.) // Україна у світовій історії. – 2014. – № 1 (50). – С. 19–28.
46. Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991 – 1996 рр. // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 10–17.
47. Баран В.Д. 1100-літній ювілей Галича // Ukrainian review. – 1999. – № 47.
48. Баран В.Д. Археология древнего Галича // Восточная Европа в средневековье. – М., 2004. – С. 276–283.
49. Баран В.Д. Археологічні дослідження Галича // Галич і Галицька земля в українському державотворенні. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 39–54.
50. Баран В.Д. Археологічні дослідження давнього Галича у 1996 – 1998 рр. // Ukrainian review. – 1999. – № 46.
51. Баран В.Д. Галицькі археологічні експедиції // Галицька брама. – 1998. – № 9.
52. Баран В.Д. Галич (Давній) // Енциклопедія Історії України: В 5 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 2. – С. 39–40.
53. Баран В.Д. Галичина могила // Галицько-Волинська держава: Передумови виникнення. – Львів, 1993. – С. 30–31.
54. Баран В.Д. Давній Галич (історична довідка) // Дністрова хвиля. – 1996. – №4.
55. Баран В.Д. Давній Галич у світлі археологічних досліджень // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 78–84.
56. Баран В.Д. До 1100-літнього ювілею Давнього Галича // Дністрова хвиля. – 1996. – № 9.
57. Баран В.Д. До знаходжень резиденції давньо-галицької еліти // Дністрова хвиля. – 1996. – № 7.
58. Баран В.Д. До питання про витоки українського народу та походження назви «Україна» // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Українознавство. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 12–18.
59. Баран В.Д. Дулібське племінне об'єднання і критика так званої теорії лендзян // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 302–308.

60. Баран В.Д., Дьяченко В.Д., Данилова Е.И. Об одном древнем славянском черепе // Использование методов естественных наук в археологии. – К., 1981. – С. 161–167.
61. Баран В.Д. Етногенез українського народу. – К, 2007. – 148 с.
62. Баран В.Д. Історико-культурний заповідник в м. Галичі Івано-Франківської області // Успенський собор. – Галич, 1994. – № 1.
63. Баран В.Д. Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та прародителі українського народу. – К, 2007. – 64 с.
64. Баран В.Д. Княжий Галич в історії України // Український історичний журнал. – 2001. – № 4. – С. 67–75.
65. Баран В.Д. Княжий дитинець розкриває свої таємниці // Дністрова хвиля. – 1998. – № 26.
66. Баран В.Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. – К., 1961. – 120 с.
67. Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашкова). – К., 1988. – 160 с.
68. Баран В.Д. Раннеславянские памятники на Западном Буге. // СА. – 1965. – XIII-2. – С. 319–376.
69. Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972. – 214 с.
70. Баран В.Д. Славяне в середині I тис. н.е. // Проблемы этногенеза славян. – К., 1978.
71. Баран В.Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі: Збірник вибраних етнологічних праць. – К, 2011. – 108 с.
72. Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці. – К, 2008. – 138 с.
73. Баран В.Д. Слов'янсько-українська прадавнина // Українці. – Опішне, 1999. – Т. 1. – С. 37–45.
74. Баран В.Д. Успенський кафедральний собор – одна з найважливіших столичних ознак княжого Галича // Успенський собор Галича. – Минуле і сучасність. – Галич, 2005. – С. 9–12.
75. Баран В.Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу). – К, 1981. – 264 с.
76. Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. – К., 2005. – 208 с.
77. Баран В.Д., Баран Я.В. У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці. – К., 2011. – 800 с.
78. Баран В.Д., Гопкало О.В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. – К., 2005. – 144 с.
79. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К, 1991. – 142 с.
80. Баран В.Д., Томенчук Б.П. Археологічні дослідження в селі Крилос Галицького району Івано-Франківської області в урочищі Качків – Галичина могила (серпень – жовтень 1992 р.) // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К.: НДІУВІ, 2013. – Т. XXXI. – С. 88–98.
81. Баран В.Д., Томенчук Б.П. Поховання знатного воїна у Галичині могили: Червона калина. – Львів, 1994. – № 1. – С. 16–19.
82. Баран Я.В. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків I): автореф. дис... канд. істор. наук. – К., 1992.
83. Баран Я. В. Раннеславянский железоплавильный комплекс VI–VIII вв. н. э. на поселении Рашков I // Использование методов естественных наук в археологии. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 12–20.
84. Баран Я. В. Слов'янська община // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ-Львів: «РАС», 1999. – С. 176–183.
85. Баран Я. В. Соціально-економічні передумови виникнення державності в давньоруський час на Україні // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. – Київ-Львів: «РАС», 1999. – С. 21–28.
86. Баран Я. В. Житла-майстерні на поселенні Рашків I // Археологія, 1983. – Вип. 42. – С. 73–79.
87. Баран Я. В. Слов'янська община. – К.-Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 192 с.
88. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии // География Начальной (Несторовской) летописи. – Варшава. 1985.
89. Беляшевский Н. Поля погребальных урн // АЛЮР. – К, 1904.
90. Береговський О.Б. Комплексна охорона культурної і природної спадщини Галича та його околиць // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 6–10.
91. Березовец Д.Т. Археологические памятники летописных северян // КСИА. – 1953. – Вып. 3. – С. 25–26.
92. Березовец Д.Т. Могилиники уличів в долині р. Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. К., 1969. – С. 58–71.
93. Березовец Д.Т. Поселение уличей на Тясмине // МИА. – 1963. – №108. – С. 97–111.
94. Березовец Д.Т. Северяне (перед образованием Киевской Руси): автореф. дис... канд. истор. наук. – М., 1969.

95. Березовец Д.Т. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. – 1965. – Т.ХІХ.
96. Бернякович К.В. Древнеславянские памятники Закарпатской обл. СССР. – К., 1957.
97. Бланкфор Ж. Чернігів – суперник Києва. – Чернігів, 1992.
98. Богатов А.В. Большой дом Старо-Майнского городища // Археологические исследования в лесостепном Поволжье. – Самара, 1991.
99. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. – К, 1964.
100. Брайчевський М.Ю. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до «Слова о полку Ігоревім») // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 24–28.
101. Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ. – К., 1963.
102. Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К, 1968.
103. Брайчевський М.Ю. Походження українського народу // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип.І (4).
104. Булкин В.А., Дубов И.В., Лебедев Г.С. Археологические памятники древней Руси IX-XI вв. – Л., 1978.
105. Вакуленко Л.В. Поселение позднеимского времени у с. Сокол и некоторые вопросы славянского этногенеза // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 155–180.
106. Вакуленко Л.В. Поселение у с. Сокол на Среднем Днестре // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. – К., 1980.
107. Вакуленко Л.В. Раннеславянское поселение у с. Глыбокого в Прикарпатье // Раннесредневековые восточнославянские древности. – М.– Л., 1974.
108. Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К., 1984.
109. Винокур И.С. Бернашовский ювелирный комплекс анто-склавиного порубежья // Тез. докл. укр. делегации на VI Международном конгрессе славянской археологии (Новгород, 1996). – К., 1996. – С. 14–17.
110. Винокур И.С. Приходнюк О.М. Раннеславянское поселение на р. Смотрич // Раннесредневековые восточнославянские древности. – М., 1974. – С. 227–241.
111. Винокур И.С. Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983.
112. Винокур И.С., Горішний П.А., Бакота столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський 1994.
113. Винокур І.С. Південне пограниччя Галицького князівства і Пониззя // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 31–35.
114. Винокур Й.С. Слов'янські ювеліри Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 1997.
115. Вишиванюк М.В. Підвалини української державності // Галич і Галицька земля в українському державотворенні (до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства) – Івано-Франківськ, 1999. – С. 19–24.
116. Воробьёва Е., Тиц А. Анализ и реставрация Успенского собора 12 в. в Галиче // Советская археология. – 1983. – № 1. – С. 227–228.
117. Гаврилів Б. Давній Галич в пам'ятках історії та культури: Історико-краєзнавче дослідження. – Івано-Франківськ, 1999. – 152 с.
118. Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад // РА. – 1995. – №4. – С. 136–149.
119. Галицько-Волинський літопис / Пер. Теофіль Коструба. – Львів, 1936. – Ч. І. – 128 с.
120. Галицько-Волинський літопис / Пер. Теофіль Коструба. – Львів, 1936. – Ч. ІІ. – 128 с.
121. Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар. – К., 2002.
122. Гамченко С.С. Раскопки в бассейне р. Случи // Труды XI АС. – 1896. – Т.І. – С. 360–384.
123. Гачковський Л., Хмилевський Я. Княжий Галич. – Станіслав, 1938.
124. Генинг В.Ф. Объект и предмет науки в археологии. – К., 1983.
125. Геродот (переклад О.А. Білецького). – К. 1993.
126. Гончаров В.К. Древній Галич // Вісник АН УРСР. – Київ, 1956. – № 1. – С. 22–32.
127. Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К., 1950.
128. Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н.э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: автореф. дисс. канд. истор. наук. К., 1988.
129. Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л., 1981.
130. Горюнов Е.А., Казанский М.М. О происхождении широколопастных фибул // КСИА АН УССР. – 1978. – № 115.

131. Горюнова В.М. О раннекруговой керамике на Северо-Западе Руси // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. – Л., 1982.
132. Грабовецький В. Нарис історії Галича. З найдавніших часів до початку XX ст. – Галич, 1997. – Ч.І. – 244 с.
133. Грабовецький В., Арсенич П. Галич. – Львів, 1964.
134. Грабовецький В.В. Галич – столиця Ростиславичів і Романовичів у міжнародних відносинах XII – XIII ст. // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 41–46.
135. Грабовецький В.В. Галич у міжнародних відносинах XII-XIII століть. Галич і Галицька земля в українському державотворенні (до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства) – Івано-Франківськ, 1999. – С. 78–90.
136. Грабовецький В.В. Літопис Галицького замку та середньовічна фортифікація Галича. – Івано-Франківськ, 2009. – 68 с.
137. Грабовецький В.В. Коронація Данила Галицького 1253 року. – Івано-Франківськ, 2003. – 24 с.
138. Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства. – М., 1945.
139. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953.
140. Грицак П. Галицько-Волинська держава. – Галич, 1995.
141. Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1904. – Т. І.
142. Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. II.
143. Гудкова А.В. Оседлое население Северо-Западного Причерноморья в первой половине I тыс. н.э.: автореф. дисс... доктора истор. наук. – К., 1987.
144. Гуслистый К.Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. – К. 1987.
145. Даниленко В.М. Пізньозарубинецькі пам'ятки Київського типу // Археологія. – 1976. – № 19.
146. Даниленко В.М. Славянские памятники I тыс. н.э. в бассейне Днепра // КСИА АН УССР. – 1955. – № 4.
147. Даниленко В.М., Дудкин В.П., Круц В.А. Археолого-магнитная разведка в Киевской области // АИНУ 1965–1966. – К., 1967. – С. 209–216.
148. Дашкевич Н. Княжение Данила Далицкого по русским и иностранным источникам. – К., 1873.
149. Державин Н.С. Славяне в древности. – М., 1946.
150. Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1991. – Т. 222. – С. 300–302.
151. Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. – К.: Бібліотека українця, 1997.
152. Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1994.
153. Залізняк Л.Л. Первісна історія України. – К.: Вища школа, 1999.
154. Залізняк Л.Л. Походження українського народу – К.: Бібліотека українця, 1996.
155. Залізняк Л. Українці: витоки та історичні долі. – К.: Темпора, 2011.
156. Залізняк Л. Стародавня історія України. – К.: Темпора, 2012.
157. Иоаннисян О. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества 12 в. // Советская археология. – 1983. – № 1. – С. 240–244.
158. Иоаннисян О.И. О раннем этапе развития галицкого зодчества // КСИА АН СССР. – Москва, 1981. – № 164. – С. 33–43.
159. Ипатьевская летопись. – М., 1962.
160. Ідзьо В.В. Продовжувач справи короля Данила великий князь Лев Данилович і становлення міста Львова у XIII столітті як столиці України-Русі. Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті (до 750-річчя першої літописної згадки міста Львова) (1256 – 2006). – Львів, Вид-во університету «Львівський Ставропігійон», 2006.
161. Ідзьо В.В. Українська держава в XIII столітті. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 251–303.
162. Иоаннисян О.М. Про один епізод візантійсько-угорсько-галицьких відносин у другій половині XII ст. // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 59–66.
163. Ісаєвич Л. Походження українців. Історіографічні схеми та політика // Матеріали до української етнології. – 1995. – Вип. I (4).
164. Ісаєвич Я.Д. Галич – Галицьке князівство – Галичина: ювілейні роздуми. // Галич і Галицька земля в українському державотворенні (до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства) – Івано-Франківськ, 1999. – С. 25–38.

165. Йордан О происхождении и деяниях гетов (пер. Скржинской). – М., 1960.
166. Калакура Я.С. Новітня історіографія Галицько-Волинської держави // Галич і Галицька земля в українському державотворенні (до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства) – Івано-Франківськ, 1999. – С. 91–104.
167. Каргер М.К. Древний Киев. – М.; Л., 1958.
168. Каргер М.К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. // КСИИМК. – М., 1960. – Вып. 81. – С. 61–71.
169. Каспарова К.В. Некоторые типы фибул зарубинецкой культуры // Проблемы археологии. – Л., 1978. – № 2.
170. Килиевич С.Р. Детинец Киева первой половины IX–XIII вв. – К., 1982.
171. Климовський С.І., Стріхар М.М. Оригінальна пам'ятка населення Галицької землі. // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 66–69.
172. Клуба Я.М. До окремих аспектів демографії княжого Галича // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 140–144.
173. Ключевский М.А. Курс русской истории. – М., 1987. – Ч.І.
174. Кобычев В.П. В поисках прародины славян. – М., 1973.
175. Коваль І.М. Освіта Галицько-Волинської держави // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 106–112.
176. Козак Д.Н. Дуліби (пошуки генези) // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 69–74.
177. Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині I ст. до н.е. – IV ст. н.е. – К., 1991.
178. Козак Д.Н. Пшеворская культура и волыно-подольская группа. // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н.э. – К., 1985.
179. Козак Д.Н., Терпиловский Р.В. Культурний процес на Україні в першій половині I тис. н.е. // Археологія. – К., 1986. – № 56.
180. Комплексний Атлас України» – К.: ДНВП «Картографія, 2005. – 96 с.
181. Кононенко В.І. Символіка Давнього Галича. Галич і Галицька земля в українському державотворенні (до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства) – Івано-Франківськ, 1999. – С. 115–133.
182. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1991.
183. Костомаров Н.Н. Исторические монографии и исследования. – СПб, 1872. – Т.І.
184. Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К., 1979.
185. Котляр М.Ф. Дипломатичні відносини Галицько-Волинської Русі з Угорщиною в XIII столітті // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 82–86.
186. Котляр М.Ф. Киевская Русь в исторических судьбах восточных славян // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983.
187. Котляр М.Ф. Рюриковичі в Галичині й на Волині // Український історичний журнал. – К., 2008. – № 3(480), травень-червень. – С. 30–45.
188. Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Історія української мови. – К., 1996. – С. 16–37.
189. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1998.
190. Крип'якевич І.П. Історія України. 2-е вид., перероб і доп. – Львів: Світ, 1992. – 560 с.
191. Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья // САИ. – 1961. – Вып. ЕІ–57.
192. Лебедев Г.С. Северные славянские племена (к постановке вопроса о связях внутри славянского мира) // Новое в археологии северо-запада СССР. Л., 1985.
193. Липкинг Ю.А. Могилины третьей четверти I тыс. н.э. в Курском Посейме // Раннесредневековые восточнославянские древности. – М.–Л., 1974. – С. 136–152.
194. Літопис Руський (За Іпатійським списком) / Переклад і коментарі Л. Махновця. – К., 1989. – 592 с.
195. Лукомський Ю. Архітектурно-планувальна структура хрестово-баневих церков XII – XIII ст. давнього Галича: автореф. дис. ... канд. архітектури. – Львів, 2005.
196. Лукомський Ю. Невідомі церкви на подолі княжого Галича // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1998. – Т. ССХХХV. – С. 559–561.
197. Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. – М.–Л. – 1958.
198. Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. // МИА. – 1961. – № 104.

199. Ляпушкин И.И. О датировке городищ роменско-боршевской культуры // СА. – IX. – 1947.
200. Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII – первая половина IX в.). Историко-археологические очерки // МИА – 1968. – № 152.
201. Мавродин В.В. Древняя Русь. – М., 1946.
202. Мавродин В.В. Основные этапы исторического развития русского народа // Вопросы истории – 1950. – № 4.
203. Макаренко Н.О. Городище Монастирище // Наук. збірник істор. секції УАН. 1925. – Вип. 29. – С. 3–23.
204. Макаренко Н.О. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии // ИАК. – 1907. – Вып. 22.
205. Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К. 1972.
206. Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988.
207. Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1880. – Т. III.
208. Малиновський Н. О каменных церквах в Галичі // Зоря Галицкая. – 1852. – Ч. 71. – С. 716.
209. Маркевич М. История Малороссии. – М., 1842.
210. Матвеева Г.И. Жилые и хозяйственные постройки Старо-Майнского городища // Археологические исследования в Поволжье. – Самара, 1993. – С. 156–183.
211. Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР // МИА. – М., 1960. – № 82.
212. Миллер Г. О народах издревле в России обитавших. – СПб., 1773.
213. Мишулин А.В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э. // ВДИ. – М., 1941. – № 1.
214. Могитич І. Церква Св. Пантелеймона. Пам'ятка XII ст. // Галицька Брама. Галич. – Львів, 1998. – № 9. – С. 8.
215. Могитич І.Р. Архітектура Давнього Галича та Галицької землі // Галич і Галицька земля в українсько-му державотворенні (до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства) – Івано-Франківськ, 1999. – С. 166–184.
216. Могитич І.Р. Дослідження церкви св. Пантелеймона у літописному Галичі // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 86–90.
217. Могитич І.Р., Могитич Р.І. Захисні рубежі Великого Галича // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 90–94.
218. Москаленко А.Н. Городище Титчиха. – Воронеж, 1965.
219. Мушинка М. Володимир Січинський та Ярослав Пастернак – дослідники Галича // Галич і Галицька земля в українському державотворенні (до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства) – Івано-Франківськ, 1999. – С. 156–165.
220. Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI вв. Тексты, переводы, комментарии. – М., 1993.
221. Насонов А.Н. Русская земля и образование территории древнерусского государства. – М., 1961.
222. Некрасова А.Н. К вопросу о начальном этапе распространения черняховских древностей в Днепро-вском Левобережье // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. – Полтава, 1990.
223. Нидерде Л. Славянские древности. – М., 1956.
224. Никольская Т.Н. Древнерусское селище Лебедка // СА. – 1957. – №3.
225. Никольская Т.Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX-XIII вв. – М., 1981.
226. Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв. н.э. – Москва-Сумы, 1991. – С. 135–147.
227. Овчинніков О.Г. Семантика галицьких керамічних плиток // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 94–96.
228. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К., 1994.
229. Пастернак Я. Галицька катедра в Крилосі, тимчасове звідомлення з розкопів у 1936 – 1937 рр. // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1937. – Т. CLIV. – С. 1–12.
230. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. – Нью-Йорк-Париж-Мюнхен, 1975.
231. Пастернак Я. Старий Галич. – Краків – Львів, 1944.

232. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850 – 1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998.
233. Пачкова С.П. Культура Поенешти-Лукашевка // Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. – К., 1985.
234. Пелещишин М.А. До питання про взаємовідносини Галича з городами Розточчя в першій половині XIII ст. // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 112–114.
235. Петрашенко В.О. Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпрров'ї // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. – Київ-Львів. – 1999.
236. Петренко В.Г. Культура племен Правобережного Среднего Поднепровья в VII–IV в. до н.э. // МИА – М., 1961. – № 96.
237. Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V–III вв. до н.э. // САИ. – Вып. ДІ-4. – М., 1967.
238. Петров В.П. Етногенез слов'ян. – К., 1972.
239. Петров В.П. Стецовка, поселения третьей четверти I тыс. н.э. (по материалам раскопок 1966–1958 гг. в Потясминье). // МИА – 1963. – № 108. – С. 209–233.
240. Петрушевич А. Историческое известие о церкви св. Пантелеймона. – Львів, 1881.
241. Петрушевич А. Критико-исторические разсуждения о надднестрянском городе Галиче и его достопамятностях – Львов, 1888. – С. 50–61.
242. Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви и святителях в Галиче // Зоря Галицькая. – 1852. – Ч. 78–80.
243. Півторак Г. Коли ж виникла українська мова. – К., 1996.
244. Плоткин К.М. Псков и его округа в конце I тыс. н.э. // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. – 1982.
245. Плохій С. Походження слов'янських націй. До модерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / Пер. з англ. – К., 2015.
246. Поболь Л.Д. Основные итоги изучения памятников позднего этапа зарубинецкой культуры в Белоруссии // Древности Белоруссии. – Минск, 1966.
247. Повесть временных лет. – Ч.І. – М., 1950.
248. Приходнюк О.М. Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989.
249. Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпрров'я у VI–IX ст. н.е. – К., 1980.
250. Приходнюк О.М. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (Опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации) // Материалы I тыс.н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. – К., 1996. – С. 64–79.
251. Приходнюк О.М. Пеньковская культура // Етнокультурная карта территории УССР в I тыс.н.э. – К., 1985.
252. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі VI–VII ст. – К., 1975.
253. Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс.н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. – К., 1996.
254. Прицак О. Походження Русі // Хроніка 2000. – 1992. – Вип.2.
255. Прицак О. Походження Русі. – К., 1997. – Т.І.
256. Прокопий из Кесарии. Война с готами. – М., 1950.
257. Ратич А.А. К вопросу о княжеских дворцах и столбных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. // Культура средневековой Руси. – Л., 1974.
258. Рафалович И.А. Славяне VI–IX вв. в Молдавии. – Кишинев, 1972.
259. Рафалович И.А., Лопушнян В.Л. Могильник и раннеславянское городище у с. Селиште // АИМ 1973. – Кишинев, 1974.
260. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 119–124.
261. Рудницький Л. Образ Галича в українській еміграційній літературі // Галич і Галицька земля в українському державотворенні (до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства) – Івано-Франківськ, 1999. – С. 134–143.
262. Русанівський В. Давньоруська мова: міф чи реальність? // Історія української мови. – К., 1996. – С. 251–269.
263. Русанова И.П. Компоненты пшеворской культуры / Труды V международного конгресса Славянской археологии. – К., 1988.
264. Русанова И.П. Славянские древности VI–IX ст. между Днестром и Зап.Бугом // САИ. – 1973. – Вып. Е 1–25.

265. Русанова И.П. Славянские древности VI-VII вв. – М., 1976.
266. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Древнерусское Поднестровье. – Ужгород, 1981.
267. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Кодын – славянское поселение V-VIII ст. на р. Прут – М., 1984.
268. Рыбаков Б.А. Древние русы // Советская археология. – 1953. – № 17. – С. 23–104.
269. Рыбаков Б.А. Древняя Русь и русские княжества XII-XIII ст. – М., 1982.
270. Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – М., 1964.
271. Рыбаков Б.А. Поляне и северяне // СЭ. – 1947. – № 5/6. – С. 81–105.
272. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948.
273. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. М. 1981.
274. Свистунь Ф.И. Галичина могила // Научно-литературный сборник Галичино русской матицы. – Львів, 1901. – С. 52–54.
275. Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1991. – Т. I.
276. Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1993. – Т. II.
277. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М., 1982.
278. Седов В.В. Древнерусская народность. – М., 1999.
279. Седов В.В. Проблема происхождения и начальной истории славян // Историко-археологическое изучение Руси. – Л., 1988.
280. Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979.
281. Седов В.В. Славяне в древности – М., 1994.
282. Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. – М., 1996.
283. Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. – М., 1970.
284. Січинський В. Архітектура старокнязівської доби – Прага, 1926.
285. Січинський В. Історія українського мистецтва. – Т. 1. – Архітектура. – Нью-Йорк, 1956.
286. Січинський В. Яку будову знайдено в Крилосі? // Наша Батьківщина. – Львів, 1938. – Ч. 7–8. – С. 171–173.
287. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990.
288. Слово о полку Игоревім. – К., 1952.
289. Смаль-Стоцький С. Генеза української мови та її передісторичний розвиток // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. (Перевидання в Україні. К. 1994).
290. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов // Хрестоматія. К., 1996.
291. Смиленко А.Т. Славянская культура Правобережья Днестра (типа Луки-Райковецькой) // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н.э. – К., 1985.
292. Смиленко А.Т., Юренко С.П. Восточные славяне в VIII-IX вв. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990.
293. Смирнова Г. О трех группах новгородской керамики X – начала XI вв. // КСИА АН СССР. – 1974. – Вып. 139.
294. Смирнова Г.И. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре. // СА. – 1960. – № 51. – С. 222–238.
295. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XII ст.). – К., 1975.
296. Смішко М.Ю. Доба полів поховань в західних областях УРСР // Археологія. – К., 1948. – Т. 2.
297. Смішко М.Ю. Карпатські кургани першої половини I тис. н.е. – К., 1960.
298. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1988. – Т. I.
299. Софрон Мудрий Галицька митрополія і роль церкви в історії України // Галич і Галицька земля в українському державотворенні (до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства) – Івано-Франківськ, 1999. – С. 105–114.
300. Спицын А.А. Древности антов // Сб. отд. Русского языка и словесности АН СССР. – М., 1928.
301. Старостин Н.Н. Именьковский могильник // Культуры Восточной Европы и I тыс. н.э. – Куйбышев, 1986.
302. Старчук І.Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947–1948 рр. // АП – 1952. – № 3.
303. Стратегикон Маврикия // Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1991. – Т. I. (I-VI вв.)
304. Стрижак О. Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського та російського народів і їхніх мов. // Народна творчість та етнографія. – К., 1998. – № 5–6.
305. Стрижак О.С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. – К., 1991.
306. Сухобоков О.В. Дніпровське Лівобережжя у VIII-XIII ст. – К., 1992.
307. Сухобоков О.В. Роменская культура // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н.э. – К., 1985.

308. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. – К., 1975.
309. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Этнокультурные процессы на территории Левобережной Украины в I тыс. н.э. // Проблемы этногенеза славян. – К., 1978.
310. Симонович Э.А. Городище Колочин I на гомельщине // МИА – 1963. – № 108.
311. Тарнавський М.С. Внесок видатного археолога В.В. Ауліха у дослідження Княжого Галича // Магістеріум. – Вип. 53. Археологічні студії. – К., 2013. – С. 54–57.
312. Тарнавський М.С. Історія вивчення найвизначніших сакральних споруд давнього Галича // Магістеріум. – Вип. 45. Археологічні студії. – К., 2011. – С. 81–86.
313. Татищев В.Н. История российская. – М., 1963. – Т. 2.
314. Татищев В.Н. История российская. – М., 1964. – Т. 4.
315. Терпиловский Р.В. Колочинская культура. Этнокультурная карта. К. 1985.
316. Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры – К., 1992.
317. Терпиловський Р.В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н.е.: автореф. дис... доктора істор. наук. – К., 1994.
318. Тимошук Б.А., Русанова И.П., Михайлина Л.П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V-X ст. // СА. – 1981. – №2.
319. Тимошук Б.О. Восточные славяне. От общины к городам. – М., 1995.
320. Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. – К., 1976.
321. Тимошук Б.О. Теревовль – місто Галицької землі // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 124–127.
322. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956.
323. Толочко П.П. Галич – столиця Західної Русі // Галич і Галицька земля в українському державотворенні (до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства) – Івано-Франківськ, 1999. – С. 55–64.
324. Толочко П.П. Галичу – 1100 років // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 4–5.
325. Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1983.
326. Толочко П.П. Етнічні процеси в часи Київської Русі // Етнічна історія давньої України. – К., 2000.
327. Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1972.
328. Толочко П.П. Киевская Русь. – К., 1987.
329. Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1990.
330. Толочко П.П. Походження назви «Україна» // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. I (4).
331. Томашівський С. Пам'яті творців Галицької державності. // Стара Україна. – 1924. – № 12. – С. 175–179.
332. Томашівський С.Т. Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки. – Львів, 1919. – 154 с.
333. Томенчук Б. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі. – К. – Львів, 1999. – С. 302–303.
334. Томенчук Б.П. Прицерковні кладовища княжого Галича // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 127–132.
335. Томенчук П.П. Внутрішня система оборони Давнього Галича // Галич і Галицька земля в українському державотворенні (до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства) – Івано-Франківськ, 1999. – С. 65–77.
336. Топоров В.И., Трубаев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962.
337. Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. – М. 1953.
338. Третьяков П.Н. Об истоках культуры роменко-боршевской группировки // СА. – 1969. – №4.
339. Третьяков П.Н. У истоков древнерусской народности. – Л., 1970.
340. Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днестре и Волге. – М.-Л., 1966.
341. Трубаев О.Н. К истории Руси (Наблюдения лингвиста). – М., 1993.
342. Трубаев О.Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // Славянское языкознание. VIII Международный съезд славистов. Тез. докл. сов. Делегации. – М., 1978.
343. Трубаев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. – М., 1991.
344. Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н.э. // МИА. – 1960. – № 83.
345. Федунків З.Б. Назви населених пунктів Галицького району. // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 132–135.

346. Филин Ф.П. О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков // Вопросы языкознания – 1980. – № 4.
347. Филин Ф.П. Образование языка восточных славян. – М.-Л. – 1962.
348. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Л., 1972.
349. Фіголь М. Галицькі ротонди // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць – Київ – Галич, 1998. – С. 135–140.
350. Фіголь М.П. Мистецтво стародавнього Галича // Галич і Галицька земля в українському державотворенні (до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства) – Івано-Франківськ, 1999. – С. 144–155.
351. Фіголь М.П. Мистецтво стародавнього Галича. – К., 1997.
352. Фігурний Ю.С. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українськомовному вимірі. – К., ННДІУ. – 2010. – 158 с.
353. Фігурний Ю.С. Волиняни // Україна-Етнос. Науковий понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 37.
354. Фігурний Ю.С. Володимиро-Волинське князівство // Україна-Етнос. Науковий понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 38–39.
355. Фігурний Ю.С. Галицько-Волинське князівство // Україна-Етнос. Науковий понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 40–43.
356. Фігурний Ю.С. Галицьке князівство // Україна-Етнос. Науковий понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 43–44.
357. Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. – М.-Л., 1974.
358. Халиков А.Х. К вопросу об этносе именковских племен // Памятники первобытной эпохи Волго-Камья. – Казань, 1988.
359. Хвойка В.В. Поля погребений в Среднем Поднепровье // ЗРАО – 1901. – Т.ХІІ. – Вып. 1/2.
360. Чачковський Л., Хмільевський Я. Княжий Галич. – Станіслав, 1938.
361. Шараневич И. Известие о результате изследовательных раскопок в рубежах древле-княжеского города Галича предпринятых в гг. 1886–1887 // Отпечатка из «Литературного сборника» за год 1887. – Львов, 1888. – С. 1–4.
362. Шараневич И. История Галицко-Волынской Руси. – Львов, 1863.
363. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.
364. Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени. – Петроград, 1919.
365. Шахматов А.А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899 – № 4. – С. 324–389.
366. Шахматов А.А. Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916.
367. Шахматов А.А. Очерки древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка. – СПб, 1915.
368. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не віборуська мова. З проблем східнослов'янської глатогонії // Історія української мови. – К., 1996. – С.191–205.
369. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій. – К., 1999. – 400 с.
370. Шелухін С. Україна – назва нашої землі. – Прага, 1926.
371. Щербакова М.А. Поселение позднеаримского времени в зоне Буджацкой степи // Днестро-Дунайское междуречье в I – начале II тыс. н.э. – К., 1987.
372. Щукин М.Б. Семь миров древней Европы и проблема этногенеза славян // Славянский этногенез и этническая история. – Л., 1989.
373. Юренко С.П. Днепровское Лесостепное Левобережье в VII-VIII вв.: автореф. дис... канд. истор. наук. – К., 1983.
374. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.
375. Kostrzewski J., Chmielewski W., Jażdżewski K. Pradzieje Polski. – Wyd. II. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965.
376. Baran V. Entstehung und Ausbreitung der frühslawischen Kulturen // Starigard-Oldenburg ein slawischen Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostho-lstein. – Neumünster, 1991. – S. 29–51.

377. Bialekova D. Nove včasnოსlovenske nálezy z juhozapadneho Slovenska // SA.– 1962. – X-1. – S. 97–148.
378. Bialekova D. Zur datierung der oberen Grenze des Prager Typus in der Süd-westslowakie // AR.–1968. – T.XX, 5. – S. 61–63.
379. Borkovski I. Staroslovanska keramika ve Stredni Europe. Studie k počátkam slovanske kultur. – Praha, 1940.
380. Budinski-Krička V. Slovenske osídlenie na Severo-východnim Slovensku // SA.–IX, 1-2. – 1961.
381. Chmielewski J., Jazdzewski K., Kostrzewski J. Pradzieje Polski. – Wrocław 1965.
382. Constantine Porphyrogenetus. De administrando imperio. – Budapest, 1949.
383. Czołowski A. O położeniu Starego Halicza. // Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich. – Lwów, 1890. – S. 17 – 20.
384. Elinkova D. K chronologii sídlistních nálezů z keramikou pražského typu na Morave // Pravěke a slovanské osídlení Moravy. – Brno, 1990.
385. Fusek G. Slovensko vo včasnოსlovenskom období. – Nitra, 1994.
386. Godłowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim // Prace komisji archeologicznej. – 1985. – № 23.
387. Godłowski K. Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia słowian w V-VII w. n.e. – Kraków, 1979.
388. Godłowski K. Zagadnienie ciągłości kulturowej i kontynuacji osadniczej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim i okresie wpływów rzymskich i wędrówek ludów // Archeologia Polska. – Warszawa 1976.
389. Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums. – Darmstadt, 1992.
390. Hadaczek K. Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego // Materiały archeologiczne, antropologiczne, etnograficzne. – Kraków, 1912, T.I.
391. Hensel W. Etnogeneza słowian // Mały słownik kultury dawnych słowian. – Warszawa, 1972.
392. Hensel W. Skąd przyszli słowianie. – Wrocław 1984.
393. Herrmann J. Germanen und Slawen in Mitteleuropa. – Berlin, 1984.
394. Herrmann J. Die germanischen und slawischen Siedlung und das mittelalterliche Dorf von Tornow. – Berlin, 1973.
395. Herrmann J. Die Slawen in Deutschland. – Berlin, 1985.
396. Herrmann J. Wikinger und Slowen. – Neumunster, 1982.
397. Hilczówna Z. Z badań nad genezą ceramiki wczesnośredniowiecznej // AP. – VIII. – 1963.
398. Hirt H. Die Indogermanen, ihre ferbräitung, ihre Urheimat, und ihre Kultur. – Strasburg, 1905.
399. Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijewskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii. – Równe, 1933.
400. Kempke T. Die Keramik des 8-12 Jahrhunderts // Starigard-Oldenburg. Hautburg der Slawen in Wagrien, Offa-Bücher 53. – Neumünster, 1984.
401. Klanica Z. Počátky slovanského osídlení našich zemí. – Praha, 1986.
402. Konstantinu M. Sapaturile la Straulești // Cercetari archeologice. – București, 1965.
403. Kostrzewski J. Wielkopolska w czasach przedhistorycznych – Poznań 1914.
404. Kovrig J. Das awarenzeitlich Graberfeld von Allatyan. – Budapest, 1973.
405. Krüger B. Dessau – Mosigkau. – Berlin, 1967.
406. Kuczyński S. Wschodnia granica państwa Polskiego w X w.(przed rokiem 980) // Początki państwa Polskiego. – Poznań, 1962.
407. Kurnatowska Z. Słowiańszczyzna Południowa. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1977.
408. Labuda G. Du(d)lebowie // Słownik starożytności słowiańskich. T.1. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962.
409. Labuda G. Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej. – Poznań, 1960.
410. Laslo K. Stepenpervolker und Germanen. – Berlin, 1971.
411. Lehr-Splawinski J. O pochodzeniu i Praojczyźnie słowian. – Poznań, 1946.
412. Łowmiański H. Początki Polski. T.I-III. – Warszawa, 1964.
413. Łowmiański H. Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich. – Warszawa 1953.
414. Łuszczkiewicz W. Kościół w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański / W. Łuszczkiewicz // Sprawozdania Komisji historii sztuki. – Kraków, 1879. – T. II. – Zesz. 1. – S. 13 – 20.
415. Marciniaś J. Przyczynki do zagadnienia ciągłości osadnictwa na ziemiach polskich w świetle badań wykopaliskowych w Złotej w pow. Sandomierskim // WA. – 1939. – XVI.
416. Niederle L. Slovanske starožitnosti. – Praha, 1924.
417. Orlik A. Pradnarok. Die Sagen vom Weltuntergang. – Berlin-Leipzig, 1922.

418. Parczewski M. Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. – Kraków, 1988.
419. Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. – Kraków, 1991.
420. Pełński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. – Kraków, 1914. – S. 67 – 74.
421. Persowski F. Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X-XI w. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962.
422. Petrovici E. Toponimice slave d'est pe teritoriul Republicii Populare Romane. I Toponimice presentind H provent din G. // *Romanoslavica*. Vol.IV, București, 1960. – P. 41–61.
423. Petrovici E. Toponimice cu polnoglasiu // *Romanoslavica* Vol. VI, București, 1962. – P. 5–17.
424. Pleinerova I. Březno. Vesnice prvních Slovanů v severozápadních Čechách. – Praha, 1975.
425. Porzeziński A. Zasielenie Pomorza zachodniego w VI-VII w. w świetle dotychczasowych wyników badań archeologicznych // *Slavia Antiqua*. – 1975. – T.XXII. – S. 29–63.
426. Reineke P. Aus der russischen archäologischen Literatur // *Meirzer Zeitschrift*, 1906. – T.I.
427. Reyman T. Problem ceramiki siwej na kole toczonyj na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisły // *WA* – 1936 – T.XIV. – S. 147–173.
428. Rostański J. O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie słowian w przed historycznych czasach. – Sprowozdanie-Akademii Umiejętności, 1908. – T.13.
429. Rozwadowski J. Język polski. – Warszawa, 1915.
430. Safarik P. Slovanske starožitnosti. – Praha, 1837.
431. Schuldt E. Die slavishe Keramik in Meklenburg. – Berlin, 1956.
432. Šimek E. Dudlebi, volynane, česti corvate a čehove.// *Slavia antiqua*. – 1948. –T.1. – S. 349–365.
433. Skrzypek I. Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejone Wołynia i grobow czerwieńskich. – Warszawa, 1962.
434. Struve K.-W. Zur Etnogenese der Slawen. // *Starigard –Oldenburg*. – Neumünster, 1991. – S. 9–28.
435. Szaraniewicz J. Opisy historyczne starożytnego grodu Halicza w r. 1880 i 1882. – Lwów, 1883.
436. Szaraniewicz J. Rezultaty badań archeologicznych w okolicy Halicza. – Lwów, 1886.
437. Szymański Szeli pod Płockiem na początku wczesnego srednio-wieczna.– Warszawa, 1967.
438. Tackenberg K. Zu den Wanderungen der Ostgermanen // *Mannus*, 22. – Leipzig, 1930.
439. Tejral K. Otazce pozdne rimskych sidlist »Zlechovskeho Typu« // *Acta Musei Moraviae*. – 1989. – T.LXXIV. – S. 77–88.
440. Teodor D. Civilizatia romana la est de Carpati in secolele V-VIII e.n. Asezarea de la Botoșana–Sučave. – București, 1984.
441. Teodor D. Continuitatea populatiei autohtone la est de Carpati in secolele V-XI e.n. – Jasi, 1984.
442. Teodor D. Teritoriul est Carpatii in reaurite V-XI e.n. – Jasi, 1978.
443. Tymieniecki K. Początki państwa Polan // *Przegląd historyczny*. – 1959. – T.50.
444. Tymieniecki K. Ledzice (Lechici) czyli Welko-polska w wieku IX // *Przegląd Wielkopolski*. – 1946. – T.2.
445. Udolph J. Zum Stand der Diskussion um die Urheimat der Slaven // *Beiträge Zur Namenforschung*, 1979. – № 7–14. – S. 1–23.
446. Vaňa Z. Poznamky k etnogenezi a diferenciácii Slovanů z hlediska poznámky archeologie, a jazykovedy // *Památky archeologické*. T.LXXI. – Praha, 1980.
447. Vasmer M. Die Urheimat der Slaven // *Ostdeutsche Volksbad* – Breslau 1926.
448. Vernadsky G. Ancient Russia. – New Haven, 1946.
449. Werner J. Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus südosteuropäischen Ländern // *Germania*, 1960. – Bd. 38, Heft 1-2. – S. 114–120.
450. Werner J. Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts // *Reinske Festschrift*. – Mienz, 1950. – S. 150–172.
451. Widajewicz J. Pierwotna nazwa Polaków // *Pamiętnik Słowiński*, 1952.
452. Wirt A. Geschichte Asien und Osteuropas. – Halle, 1905.
453. Zasterova B. Avari a Slovane // *Vznik a počátky Slovanů*. – 1958. – T.II.
454. Zeman E. K problematice časoslovanské kultury v Střední Evropě // *PA*. – 1979. – LXX.
455. Zeman E. Nejstarší Slovanské osídlení Čech // *PA*. – 1976. – № 1. – S. 115–235.
456. Ziemecki T.N. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w 1883 dokonanej (Haliz, Krylos, Podhorce) / *ZWAK*. – Krakow, 1884. – VIII. – S. 88–94.

Архівні матеріали

Баран В.Д., Томенчук Б.П. Звіт про охоронні археологічні розкопки «Галичиної могили» на території городища давнього Галича в с. Крилос Галицького району Івано-Франківської області, проведені Наддністрянською слов'яно-руською експедицією Інституту археології АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1991 році // НА ІА НАН України, ф. е. 24739. – 37 с.

Баран В., Томенчук Б. Звіт про охоронні археологічні дослідження Наддністрянської слов'яно-руської експедиції Інституту археології АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею на території давнього Галича в 1991 – 1992 роках // НА ІА НАН України, ф. е. 25050. – 149 с.

Баран В.Д., Томенчук Б.П. Звіт про охоронні археологічні розкопки в с. Крилос проведені Галицькою слов'яно-руською археологічною експедицією Інституту археології АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1993 році // НА ІА НАН України, ф. е. 25287. – 39 с.

Баран В., Томенчук Б. Звіт про охоронні археологічні дослідження проведені Галицькою слов'яно-руською археологічною експедицією Інституту археології НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1994 році // НА ІА НАН України, ф. е. 25547. – 26 с.

Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні розкопки Галицької археологічної експедиції проведені в 1995 році // НА ІА НАН України, ф. е. 25801. – 38 с.

Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні розкопки 1996 р. на території Крилоського городища проведеними Галицькою постійнодіючою археологічною експедицією Інституту археології НАНУ, Івано-Франківського краєзн. музею та Національного заповідника «Давній Галич» // НА ІА НАН України, ф. е. 26025. – 36 с.

Баран В.Д., Томенчук Б.П. Звіт про археологічні дослідження проведені Галицькою археологічною експедицією Інституту археології НАН України, Івано-Франківського краєзнавчого музею та Галицького Національного заповідника в 1997 р. // НА ІА НАН України, ф. е. 26311. – 33 с.

Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження проведені в 1998 р. Галицькою слов'яно-руською археологічною експедицією Інституту археології НАНУ та Івано-Франківського краєзнавчого музею на Крилоському городищі-дитинці княжого Галича // НА ІА НАН України, ф. е. 26469. – 30 с.

Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження проведені Галицькою археологічною експедицією Інституту археології НАНУ та Івано-Франківського краєзнавчого музею на Крилоському городищі-дитинці давнього Галича в 1999 році // НА ІА НАН України, ф. е. 26679. – 29 с.

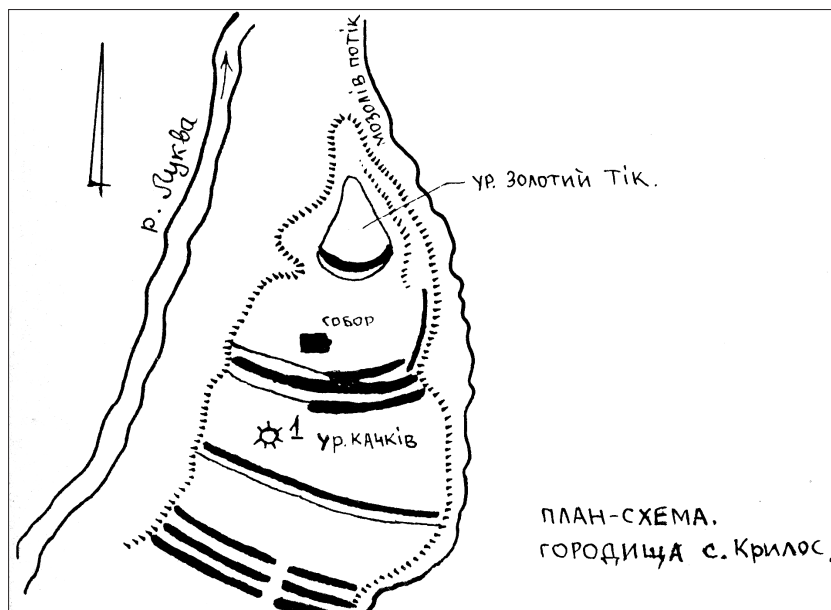
Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження проведені Галицькою археологічною експедицією Інституту археології НАНУ та Івано-Франківського краєзнавчого музею на Крилоському городищі-дитинці давнього Галича в 2000 році // НА ІА НАН України, ф. е. 26937. – 30 с.

Список сокращень

АИМ – Археологические исследования в Молдавии
АИНУ – Археологические исследования на Украине
АЛЮР – Археологическая летопись Южной России
АО – Археологические открытия
АП – Археологічні пам'ятки
АП – Археологічні пам'ятки УРСР
АС – Археологический съезд
АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ – Вестник древней истории
ГИМ – Государственный Исторический музей
ЗРАО – Записки Русского археологического общества
зах. – захід
заст. нач. – заступник начальника
ІСН – Інститут суспільних наук
ИАК – Известия археологической комиссии
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
кв. – квадрат
кер. – керівник
км – кілометр
ЛГУ – Ленинградский государственный университет
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
м. – місто
м – метр
м² – квадратний метр
НА ІА АН України – Науковий архів Інституту археології АН України
НАА – Народы Азии и Африки
НДР – науково-дослідна робота
НТШ – Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка
н.е. – наша ера
пд. – південь
пн. – північ
поч. – початок
проф. – професор
р. – рік
р. – річка
рр. – роки
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников
СЭ – Советская этнография
с. – село
см – сантиметр
ст. – століття
сх. – схід
тис. – тисячоліття
товщ. – товщина
УАН – Украинская Академия наук
УІЖ – Український історичний журнал

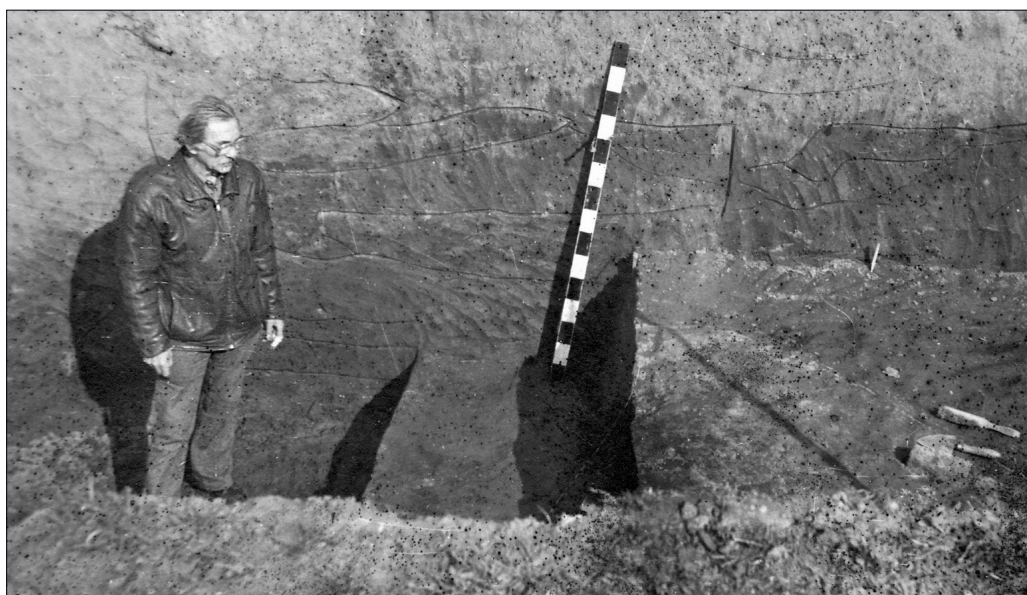
ур. – урочище
шир. – ширина
AP – Archeologia Polski
AR – Archeologia Rozhledy
ARPR – Editura Academiei Republica Populiary Romany
IPEK – Jahrbuch fur Prohistorishe und Ethnographische Kunst
FFC – Folklore fellows Communications
MAAE – Mateiały antropologiczno-archeologiczne I etnograficzne
MS – Mateiały starożytne
MCA – Mateiale Cevcetari Archejlogie
MSW – Mateiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne
PA – Památky archeologicke
PA – Przegląd archeologiczny
PAU – Polska Akademia Umiejętności
SA – Silesia Antiqua
SA – Slovenska archeologia
SCIV – Studii si cercetari de istorie verche
WA – Wiadomości archeologiczne
ZOW – Z otchłani wieków
ZWAK – Zbiór wiadomości do antropologii Krajowej

Ілюстрації
Археологічні розкопки у 1991 р.

Давній Галич. Городище

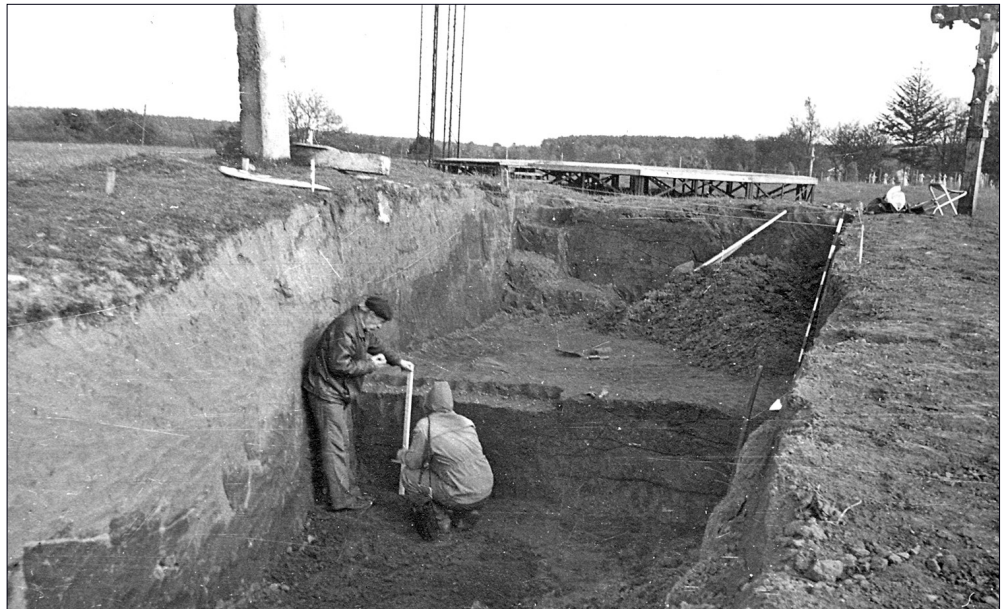
Крилос. 1991 р.
Галичина могила

Крилос. 1991 р.
В. Баран
в центральній
частині
Галичиної могили

*Кринос. 1991 р.
Галичина могила.
Розчистка поховання
В. Бараном
і Б. Томенчуком*

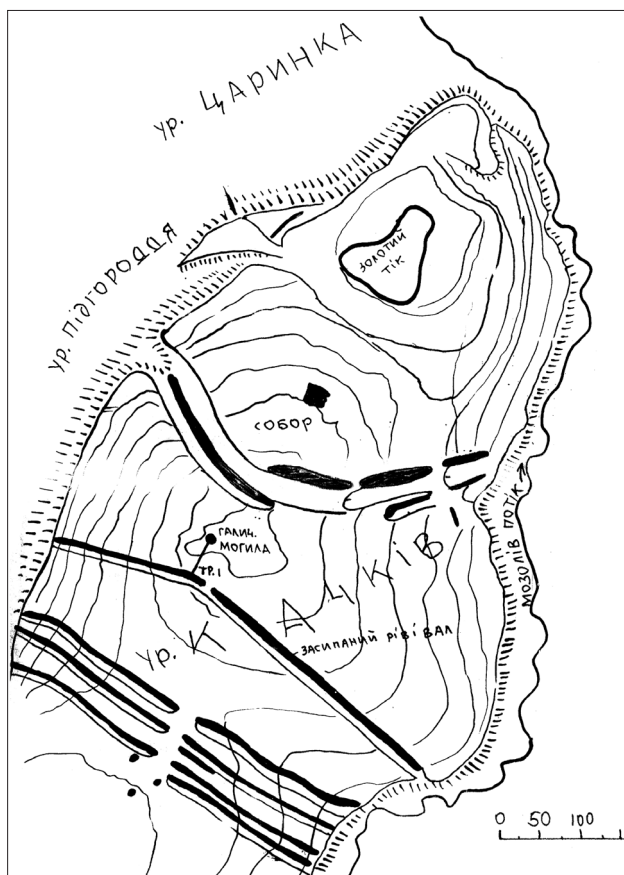

*Кринос. 1991 р.
В. Баран заміряє
культурний шар
в центральній
частині
Галичиної могили*

*Кринос взимку 1991 р.
Галичина могила.
Центральна
частина*

Археологічні розкопки у 1992 р.

Крилоське городище.
1992 р.

Крилоське городище. Вигляд з півночі. 1992 р.

Галичина могила. Поховання.

1. Позолочений щит;
- 2-3. Сокири;
4. Скрамасакс;
5. Вістря стріл та дротик;
6. Тесло;
7. Кріплення.

*Галичина могила.
Поховання. Вигляд
з пд.-зах.*

*Галичина могила.
Поховання.
Вигляд з пд.*

*Галичина могила.
Поховання.
Вигляд з пн.*

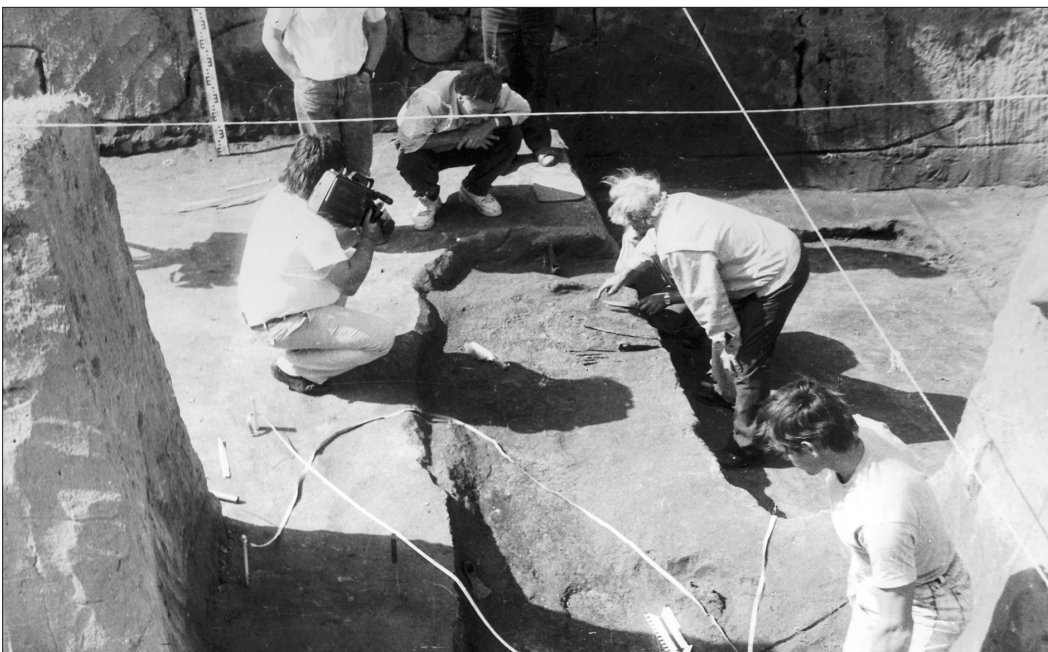

Галичина могила.
Поховання.
Вигляд з пд.

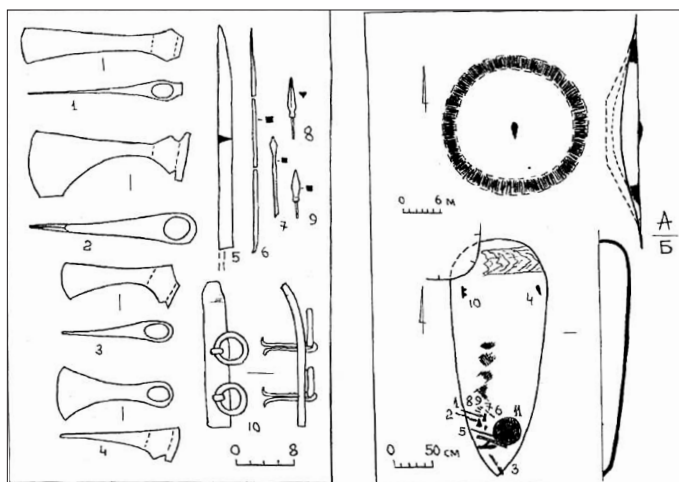
Галичина могила.
Поховання.
Вигляд з пд.

Галичина могила.
Поховання.
Вигляд з пн.-сх.

Галичина могила. Поховання. Вигляд з пд.-зах.

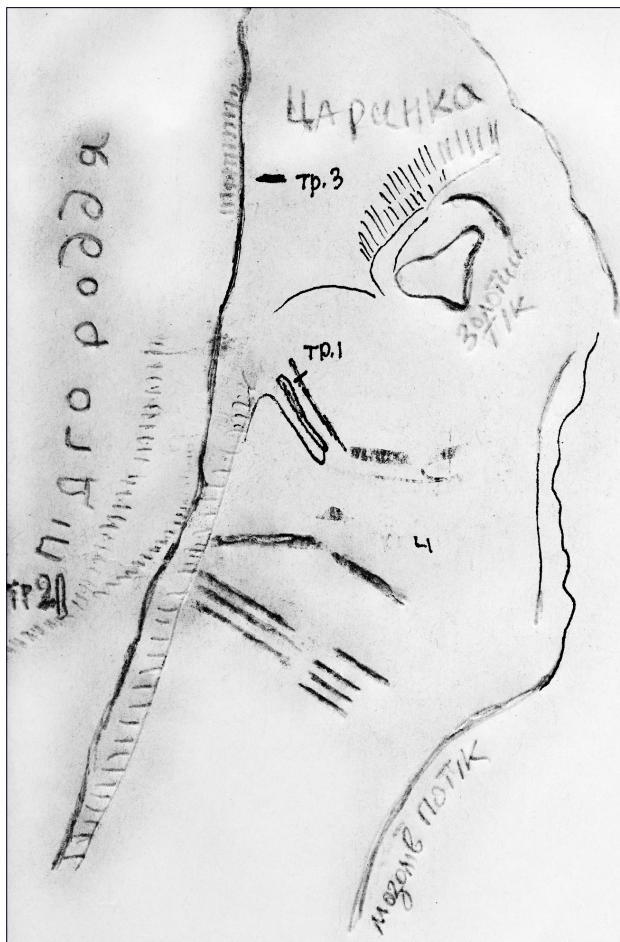

Знахідки з поховання в Галичиній могилі,
план і розріз кургану (А), план і розріз човна (Б)

- Крилоське городище-дитинець
княжого Галича XII – XIII ст.
1. Літописна Галичина могила;
 2. Успенський собор; 3. Золотий Тік –
кафедральний єпископський монастир;
 4. Урочище Царинка; 5. Церква Благовіщення;
 6. Урочище Над Стінкою

Археологічні розкопки у 1993 р.

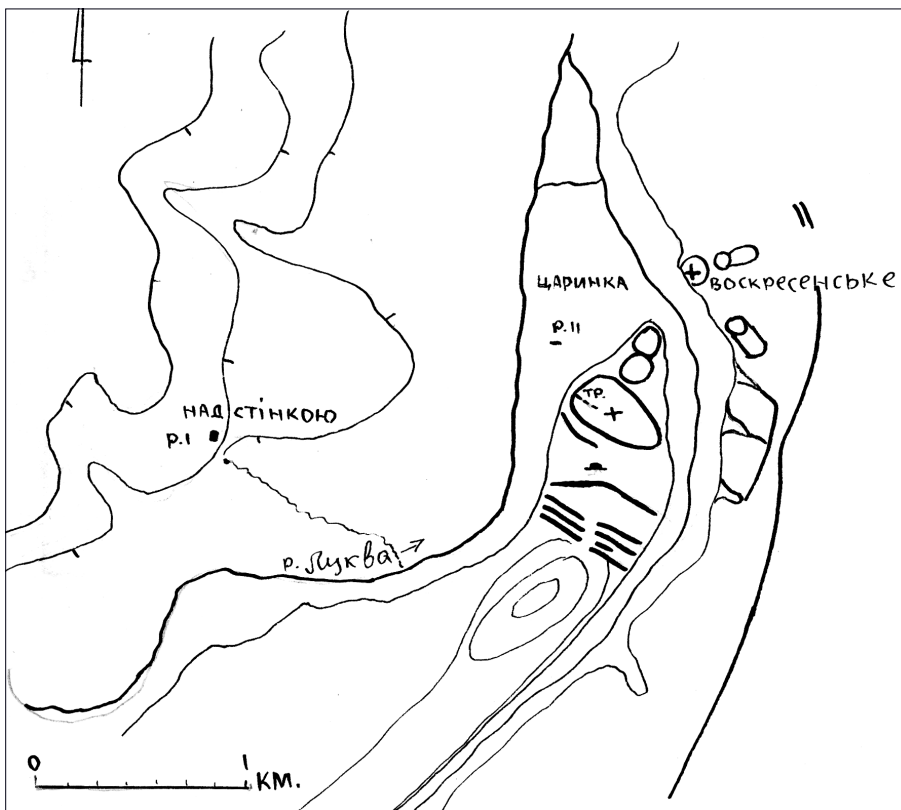

Крилоське городище. Траншея І.
Околиці. Траншеї 1, 2, 3

Траншея І. Плебаня-Сад. Оборонний вал

Археологічні розкопки у 1994 р.

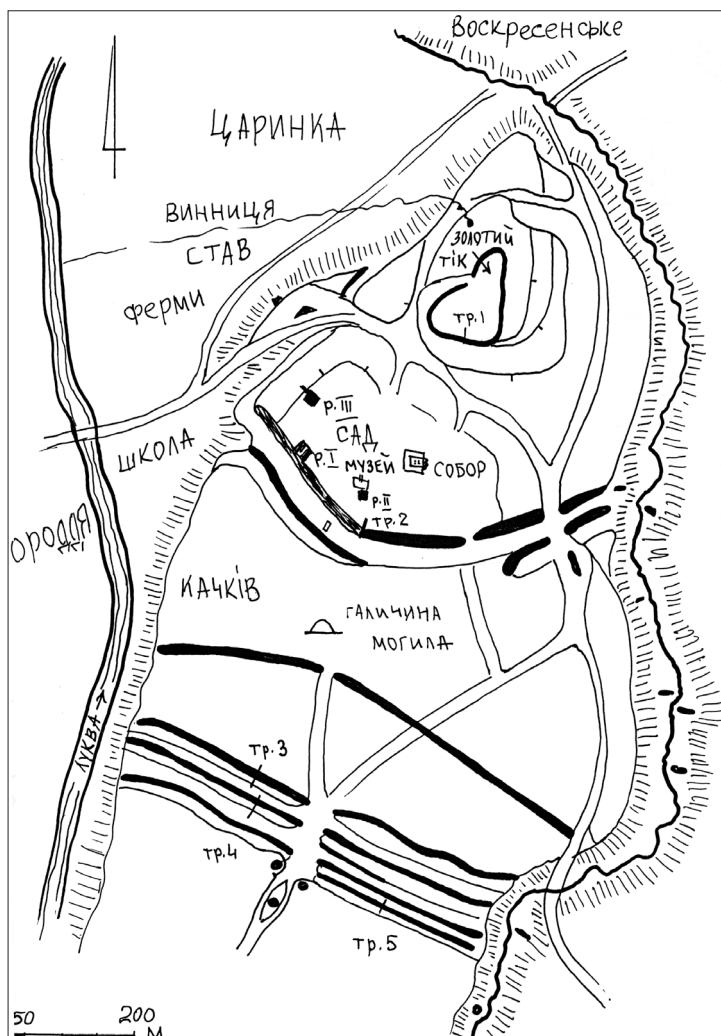

Кринос.
Розкоп І. Ур. Над Стінкою.
Розкоп ІІ. Ур. Царинка-Винниця.
Розкоп ІІІ. Ур. Воскресенське.
Траншеї 1-3. Ур. Сад
(Крилоське городище)

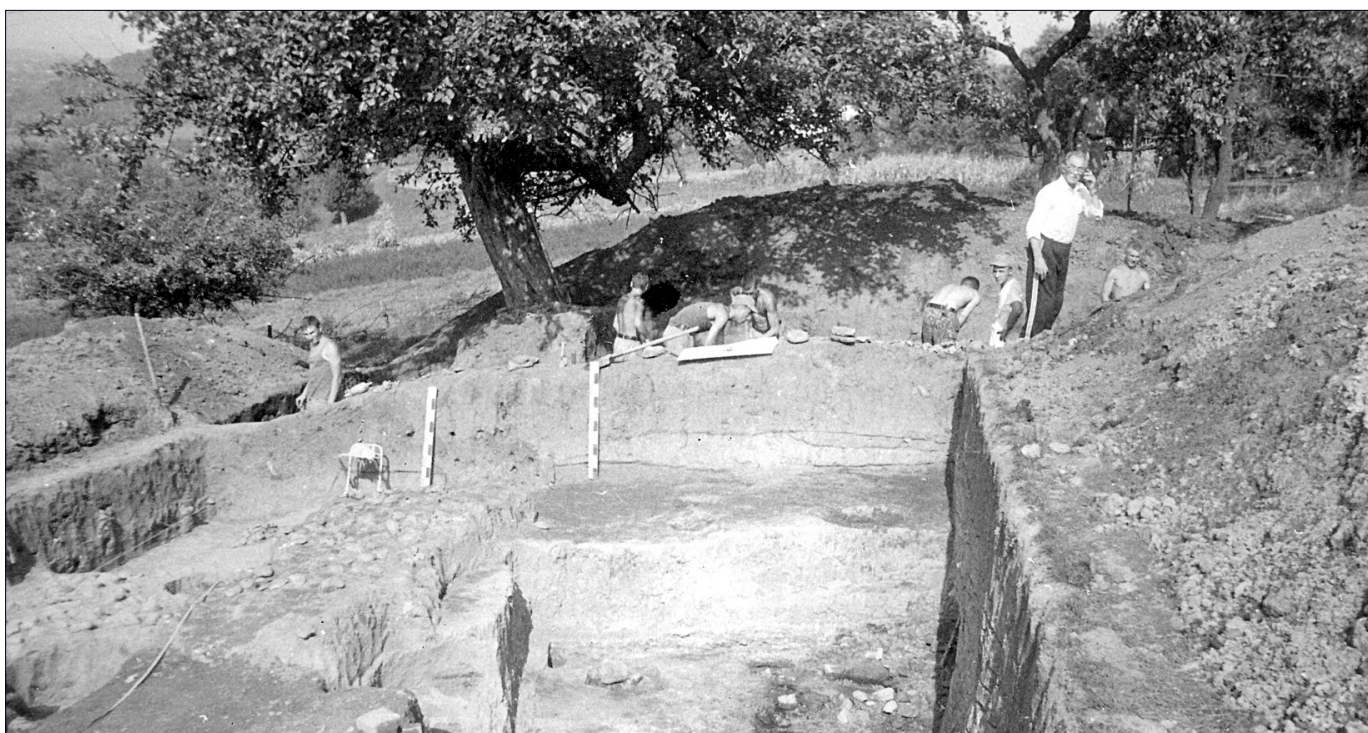

Траншея І. Підніжжя валу XVII ст.

Археологічні розкопки у 1995 р.

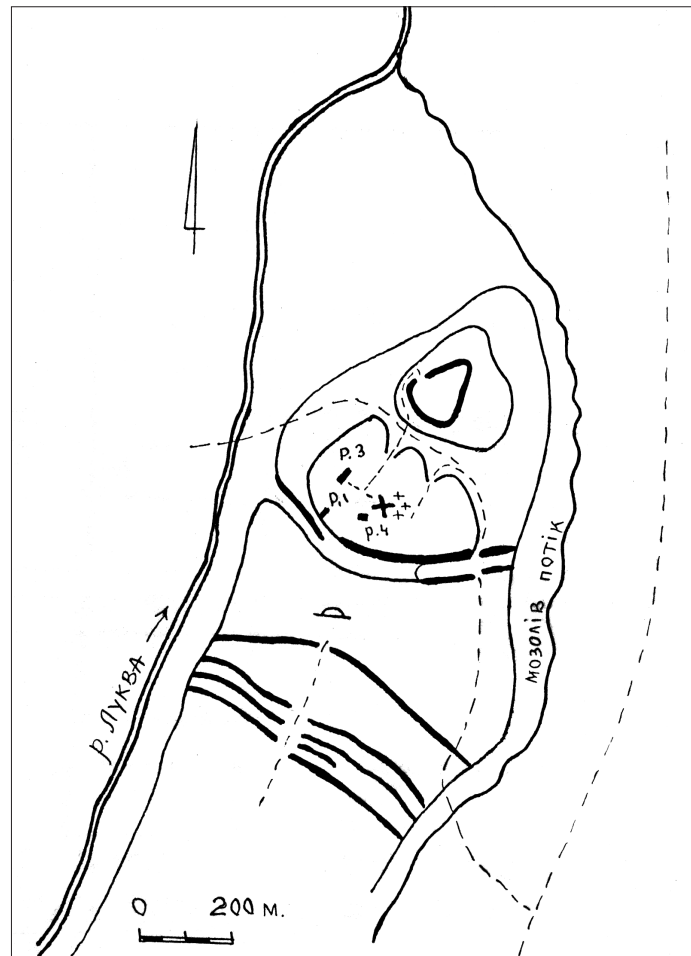
Крилоське городище.
1995 рік

Розкоп №3. Вид з півдня

Археологічні розкопки у 1996 р.

Крилоське городище.
Розкопи 1996 р. (р. I; III; IV)

Розкоп I. II будівельний горизонт. XII-XIII ст. Вигляд з заходу

Археологічні розкопки у 1997 р.

Крилос. Розкоп V-2

Крилос. Розкоп V-2; V-4

Археологічні розкопки у 1998 р.

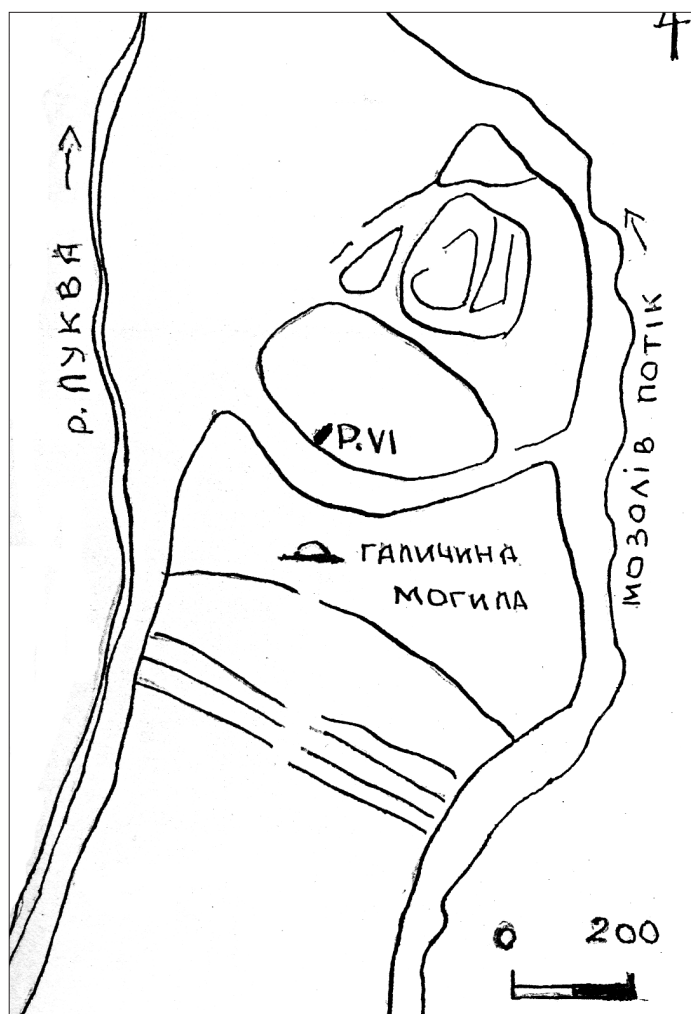

Розкоп 5-V. Вигляд зі сходу

Розкоп 5-V. Житло №5

Археологічні розкопки у 1999 р.

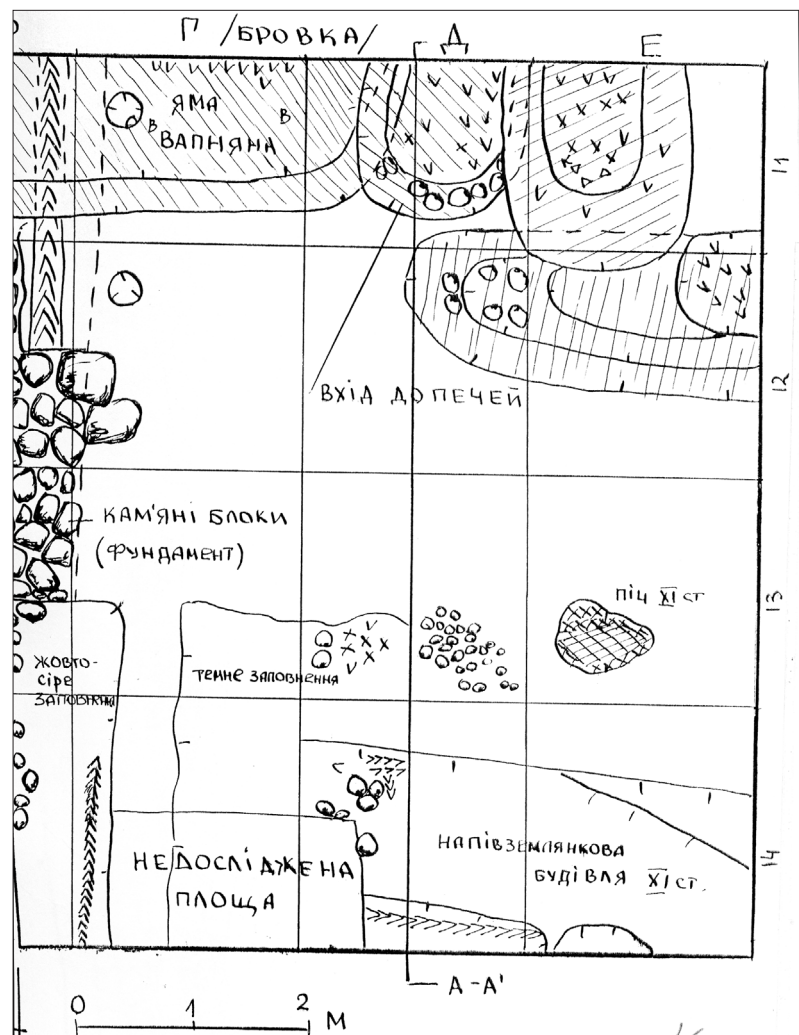
Крилоське городище. Розкоп VI.
Дослідження 1998-1999 рр.

Крилоське городище. Розкоп VI

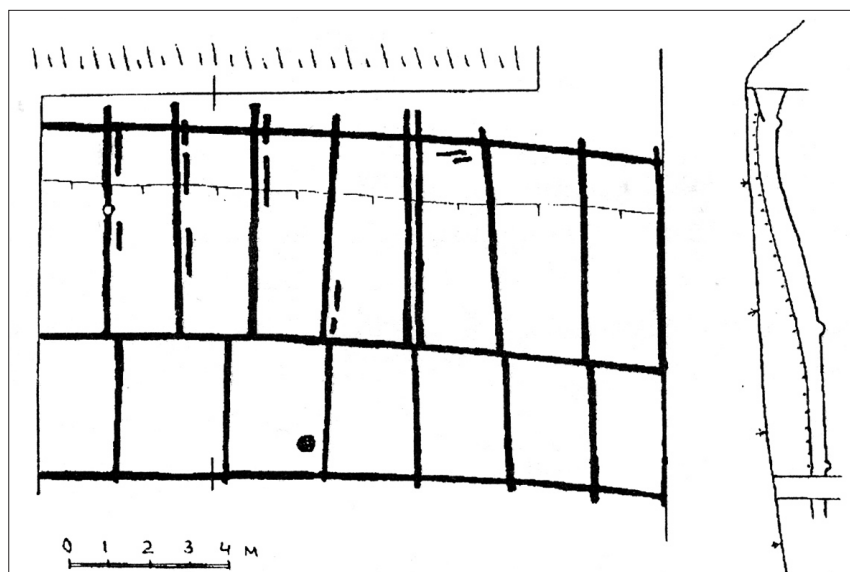
Археологічні розкопки у 2000 р.

Кринос. 2000 р. Розкоп VI

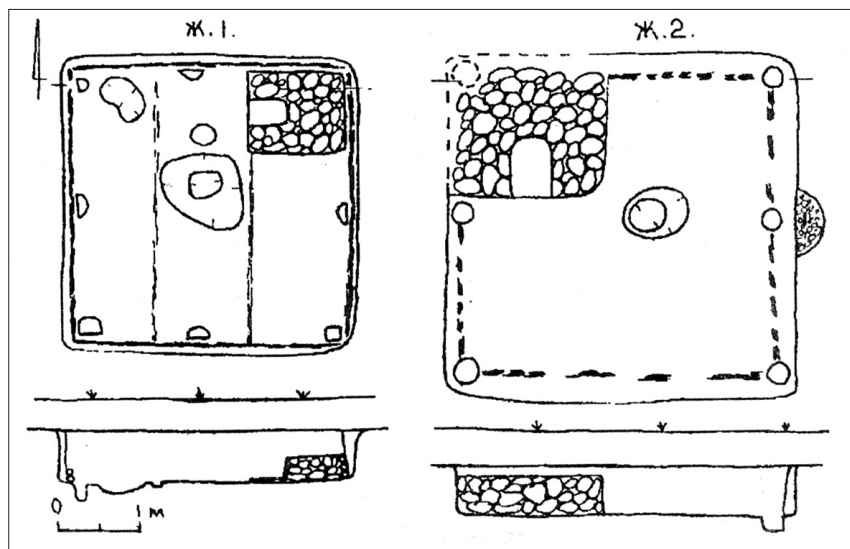
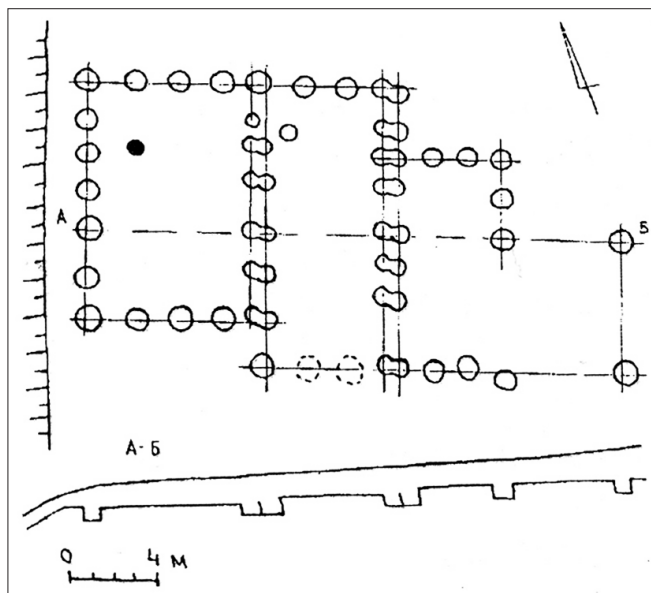
Кринос. Розкоп VI. Вигляд з пн.

Реконструкції будівель давнього Галича

Оборонні кліті XII — XIII ст.
у валах давнього Галича

Залишки дерев'яної
князівської ґридниці у Галичі

Житлові будівлі X — XI ст.
доітописного Галича

Післямова

Завершуючи наш українознавчий наратив, безпосередньо пов'язаний з минулим України і українства, ми не можемо оминати своєю увагою сьогодення. Ця наукова праця побачила світ у складні часи. Українська держава стала об'єктом збройного нападу з боку т.зв. «братньої» Російської Федерації. З кінця лютого 2014 р. і по цей день триває неоголошена гібридна російсько-українська війна. Майже кожен день на Східному фронті зазнають поранень і гинуть захисники нашої Батьківщини.

Тому, хтось вважатиме, що оприлюднення монографії «Давній Галич» є не на часі, оскільки є більш нагальні питання і проблеми, що потребують негайного вирішення. Проте, доля російсько-українського збройного протистояння вирішується не лише біля Широкіно, Мар'янки, Пісків, Авдіївки, Станиці Луганської, Щастя тощо. Ця гібридна війна відбувається не лише у форматі бойових зіткнень, обстрілів, диверсійних нападів, а й у політичних, дипломатичних, економічних, інформаційних, культурних й інтелектуально-ідеологічних дискурсах.

Окрім т.зв. «відпускників», «добровольців», «радників» та «гумконвоїв» з їх необмеженим асортиментом «Воєнторгу», Російська неоімперія широко застосовує ідеологічну зброю масового враження – «Русский мир». Передусім, це неоімперська, геополітична і цивілізаційна доктрина, яка є ідеологічним обґрунтуванням месіанської ролі Росії у ХХІ ст. і повернення їй статусу наддержави та відновлення її де-юре і де-факто у кордонах СРСР до 1991 р., а також поступовим поверненням її «зони впливу» на втрачені землі Російської імперії до початку 1917 р.

Спочатку «Русский мир» теоретично обґрунтовував створення геополітичного квазіфедеративного державного утворення «Євразійський Союз», себто мав відбутися апгрейд оновленої версії «СРСР-2.0», де безумовним лідером мала бути путінська Росія, а проросійська деукраїнізована Україна – спочатку над лояльним сателітом (як Білорусь), а дещо згодом звичайним федеративним округом – Малоросією.

Проте, Помаранчева революція й Революція Гідності суттєво під корегували задуми теоретиків «Русского мира». Росія перейшла у наступ і «Русский мир» з теоретичних узагальнень і рефлексій інтелектуалів перетворився на потужну «м'яку силу» В. Путіна, яка у взаємодії з військовою потугою Кремля, не лише виправдовує анексію Криму, підтримує російську агресію на Донбасі, пропагує Новоросію, захищає російське й російськомовне населення та має знищити Українську державу й остаточно вирішити українське питання.

Українське питання – це передусім право України й українців на рідну мову, літературу, культуру, віру, ідентичність, національність, соборність і самостійне державницьке існування. Чому українське питання завжди викликало потужний спротив й активне несприйняття в будь-яких імперіалістів? Тому що імперія (царська, комуністична, путінська тощо) завжди універсальна й амбітна у своїх прагненнях. Вона цілеспрямовано й послідовно намагається все уніфікувати – адміністративно-територіальний устрій, військо, судочинство, місцеві органи самоуправління, мову, культуру тощо. Україна й українство для Москви апріорі мали статус підлеглої колонії, сировинного і людського ресурсів, а у недалекому майбутньому повинно було цілковито розчинитися в агресивно-неоімперіалістичному «Русмире». Стосовно того, якою форми набуде ця держава-монстр, і хто буде нею керувати – імператор, генеральний секретар, президент тощо – питання другорядні. Головне – це її імперська сутність, від якої вже понад три століття страждає український народ.

Теоретики й адепти «Русского мира» невтомно стверджують, що Українська держава – це прикре непорозуміння, а українці – не самодостатня етнічна спільнота, а невід'ємна частина (субетнос) великого російського народу. Саме тому існування «незалежної», це підла гримаса історії та якесь прикре непорозуміння, яке треба якнайшвидше ліквідувати.

На противагу цим шовіністичним інсинуаціям «Русского мира» у монографії «Давній Галич» послідовно і цілеспрямовано утверджується україноцентрична концепція щодо самобутності українського народу та права українців жити і творити власну історію, державу, націю, культуру, науку, освіту тощо. Головне кредо авторів монографії – українство – самодостатня спільнота, яка внаслідок тривалого етнотворення, державотворення, націєтворення і культуротворення створило сучасну державу і політичну націю, вибороло власну національну ідентичність і таку неповторну країну як Україна.

Маємо надію, що оприлюднення цієї українознавчої праці посприятиме активізації та згуртуванню українців навколо української національної ідеї, а саме розбудові Української Самостійної Соборної Держави. Попри всі внутрішні негаразди, збройну агресію Російської Федерації, українці знайдуть у собі сили, згуртуються і переможуть внутрішніх і зовнішніх ворогів!

Слава Україні! Героям Слава!

Інформація про відділ української етнології НДІУ

Відділ існує з моменту створення Інституту українознавства (1992), проте на перших порах він знаходився у складі відділення фольклору, етнології та національної культури. З часом, коли Інститут українознавства міцно став на ноги, розпочалася його активна розбудова і, як наслідок, з цього відділення постали три окремі самобутні відділи – етнології, національної культури й фольклористики. Першим завідувачем відділу був Сергій Петрович Сегеда (1992 – 1993 рр.), другим – Володимир Данилович Баран (1994 – 2003 рр.), зараз відділ очолює (з 2.01. 2004 р) Юрій Степанович Фігурний. Першими співробітниками відділу були: Залізник Л.Л., Чмихов М.О., Гудим-Левкович О.М. Потім відділ поповнився такими науковцями: Воропаєва Т.С., Шанайда С.І., Костенко Х.О., Хоменко О.А., Конча С.В., Терпиловський Р.В., Баран Я.В., Завгородній Ю.Ю., Пасемко І.П., Крисаченко В.С., Ятченко В.Ф., Калакура О.Я., Наливайко С.І., Кухар В.В., Данилюк-Кульчицька О.П., Присяжна Т.М., Газізова О.О., Трачук О.В., Мартинова В.А., Мосійчук Я.Г., Єщенко М.Ю., та ін.

Основний науковий напрямок роботи відділу – дослідження походження українців та їхньої етнічної історії, обґрунтування і забезпечення вивчення в середній та вищій школі походження українського народу та його етнічної історії.

За майже чвертьстолітню історію свого існування співробітниками відділу була створена науково обґрунтована концепція дослідження цієї проблематики. Згідно з нею об'єктом дослідження відділу української етнології є український етнос, а предметом дослідження – походження українського народу та його етнічна історія. Основне теоретико-методологічне питання, яке стоїть перед науковцями відділу, – з'ясування об'єктивних закономірностей етнічної історії українського народу та науково-методичне забезпечення вивчення її в середній та вищій школі. Завдання дослідження вчених-українознавців полягають у наступному: по-перше – провести фаховий аналіз методології та методів дослідження етнічної історії українського народу; по-друге – науково обґрунтувати і дослідити основні етапи етнічної історії українського народу; по-третє – ліквідувати так звані білі плями в етногенезі українців, встановити об'єктивну картину у раніше сфальсифікованих ділянках етнічної історії українського народу; по-четверте – підготувати навчально-методичні матеріали для вивчення етнічної історії українського народу; по-п'яте – підготувати низку наукових видань з цієї проблематики. Отже, головним результатом науково-дослідної роботи повинна стати українознавча концепція етнічної історії українського народу та науково-методичне забезпечення вивчення її в середній та вищій школі.

Головною метою науково-дослідної роботи відділу є дослідження походження українців та їхньої етнічної історії, обґрунтування і забезпечення вивчення в середній та вищій школі походження українського народу та його етнічної історії.

Суспільна значущість результатів роботи відділу полягає в наступному. Етнічна історія українського народу є міцним підґрунтям і консолідуючим чинником української держави й української нації, вагомим елементом збереження тотожності та самодостатності українського народу в глобалізаційних процесах Третього тисячоліття ХХІ ст. Отже, виконання даної науково-дослідної роботи допоможе вченим-українознавцям створити нові типи шкільних програм, методичні рекомендації, підручники й посібники з етнологічних питань українознавства, розрахованих як на стаціонарне, так і на дистанційне навчання в Україні та за її межами. Важливе науково-практичне значення одержаних результатів цієї науково-дослідної роботи полягає у тому, що отримані наукові підсумки і вироблені історико-методологічні підходи можуть бути використані та застосовані у різних сферах буття українського суспільства, зокрема у державному управлінні, в науці, в освіті й вихованні, в культурі. Актуальним завданням є створення в Україні потужної науково-технічної бази даних з етнічної історії українського народу, а саме: укладання профільних бібліографічних довідників, каталогів, картотек, відео-, кіно- та фонотек, комп'ютерних програм тощо.

Відділ має робочі зв'язки з наступними установами: 1. Інститут археології НАНУ; 2. Інститут мистецтвознавства, етнології і фольклористики ім. М. Т. Рильського НАНУ; 3. Інститут сходознавства ім. А. Кримського; 4. Національний університет «Києво-Могилянська Академія» – магістерська програма «Археологія та давня історія України»; 5. КНУ ім. Т. Г. Шевченка а) Центр українознавства, б) Кафедра археології історичного факультету, в) Кафедра краєзнавства і туризму географічного факультету; 6. Інститут досліджень діаспори; 7. Державний комітет статистики України; 8. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди.

Відділ української етнології спрямовує свої головні зусилля на дослідження та наукове обґрунтування проблем етногенезу (походження) українців та їх етнічної історії, висвітлює засадничі етнонаціональні державотворчі проблеми. Ми переконані, що етнічна історія українського народу є міцним підґрунтям і консолідуючим чинником Української Самостійної Соборної Держави – української нації, вагомим елементом збереження ідентичності і самодостатності українського народу в глобалізаційних процесах Третього тисячоліття. Вивчення етнічної історії українців, враховуючи здобутки і досягнення українознавства, допомагає вченим-українознавцям здійснити вагомий вплив на процес національного державотворення і формування в українському соціумі європейський засад громадянського суспільства. Окрім теоретико-методологічних проблем вивчення етнічної історії українського народу співробітники відділу активно займаються ними і на практиці. Так, наукові працівники відділу брали участь у комплексних археологічних експедиціях, які досліджують передісторію українського народу. Зокрема Ю. С. Фігурний брав участь у розкопках поселень первісної людини доби каменю на Черкащині, Кропивнянщині і Чернігівщині. В.Д. Баран багато років очолював археологічну експедицію по дослідженню давнього Галича, де на основі матеріалів, здобутих експедицією, було реконструйовано та музеєфіковано літописну «Галицьку Могилу».

В 2004-2006 рр. співробітники відділу працювали над виконанням НДР «Дослідження етнічної історії українського народу та науково-методичне забезпечення вивчення її в середній та вищій школі» (керівник Ю.С. Фігурний).

В 2007-2009 рр. співробітники відділу працювали над виконанням НДР «Український етнос у світовому часопросторі» (керівник П.П. Кононенко).

У 2010-2011 рр. співробітники відділу працювали над виконанням НДР «Україна і світове українство в системі українознавства. Українці в світовій цивілізації і культурі» (керівник П.П. Кононенко).

У 2012-2014 рр. співробітники відділу працювали над виконанням НДР «Україна і світове українство в системі українознавства. Українці в світовій цивілізації і культурі» (керівник П.П. Кононенко (2012-2013 рр.), В.Д. Баран).

У 2015-2017 рр. співробітники відділу працюють над виконанням НДР «Україна й українство в етнокультурних процесах світу» (керівник В.Д. Баран).

Найважливіші праці співробітників відділу з етнологічної проблематики (1992 – 2016):

- Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – К.: Генеза, 2002 – 405 с.
- Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. – К.: Генеза, 2005 – 208 с.
- Баран В. Етногенез українського народу. – К., 2007. – 148 с.
- Баран В. Д. Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу. – К., 2007. – 64 с.
- Баран В. Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. – К., НДІУ, 2008. – 138 с.
- Баран В.Д. У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці. – К., 2011. – 800 с.
- Баран В. Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі: збірник вибраних етнологічних праць. – К., 2011. – 108 с.
- Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1994. – 256 с.
- Залізняк Л. Л. Походження українського народу – К.: Бібліотека українця, 1996. – 80 с.
- Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 256 с.
- Залізняк Л. Л. Первісна історія України. – К.: Вища школа, 1999. – 264 с.
- Наливайко С. Етнічна історія Давньої України. – К.: Євшан-зілля, 2007. – 624.
- Фігурний Ю.С. Український етнос у просторі й часі: українознавчі дослідження етнічних, державотворчих і націєтворчих процесів в Україні. – К., НДІУ. – 2009. – 522 с.
- Фігурний Ю.С. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі. – К., ННДІУ, 2010. – 158 с.
- Україна – Етнос. Науковий бібліографічний довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства / Укл. Ю.С.Фігурний, О.А.Чирков. – К., 2005. – 202 с.
- Україна – Етнос. Науковий термінологічно-понятійний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства / Авт.: Фігурний Ю. С. (керівник авт. кол.), Чирков О. А. (координатор),

Баран В. Д.; Баран Я. В., Данилюк-Кульчицька О. П., Лебедева О. В., Мартинова В. А., Терпиловський Р. В., Шостак М. В., Ятченко В. Ф. – К., 2006. – 224 с.

Україна – Етнос: Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства / Авт.: Фігурний Ю. С. (керівник авт. кол.), Баран В. Д.; Данилюк-Кульчицька О. П., Лебедева О. В., Чирков О. А., Шостак М. В., Ятченко В. Ф. – К., 2006. – 240 с.

Український етнос у просторі й часі. Науковий бібліографічний довідник (2005 – 2008) / Укладачі: Чирков О. А., Фігурний Ю. С. – К., 2008. – 406 с.

Українці у світовій цивілізації і культурі. – К.: НДІУ, 2008. – С. 127 – 155.

Українознавство ХХІ ст.: Виміри розвитку. Українознавство 2007 – 2009 р. – К.: ННДІУ. – 2009. – С. 61 – 86.

Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі. – К.: ННДІУВІ. – 2011. – Т. I. Від давнини до ХІV ст. – С. 169 – 346; С. 621 – 655.

Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі. – К.: ННДІУВІ. – 2012. – Т. II. ХV – ХVІІІ ст. – С. 165 – 321; С. 612 – 704.

Співробітниками відділу української етнології наразі є такі науковці:

Фігурний Юрій Степанович – керівник відділу. Закінчив КНУ ім. Т. Г. Шевченка, історичний факультет, де отримав спеціальність: історик-археолог, викладач історії. Має вчений ступінь – кандидат історичних наук зі спеціальності українознавство. В інституті працює з 1997 р. Відділ очолює з 2004 р. Коло наукових інтересів – архаїчні елементи традиційної козацької культури, українське військово-мистецтво, етнічні, державотворчі, націєтворчі та етнокультурні процеси в Україні. Брав участь у багатьох наукових експедиціях (археологічних і етнографічних).

Наукові праці:

Фігурний Ю. Тернистий шлях української Жінки-мрії (Рецензія на книгу «Зіткана з любові», присвячена дружині геніального Олеся Гончара – Валентині Гончар). // Журнал «Рідна школа» (США). – 2012. – № 2 (162) квітень – С. 16-20.

Фігурний Ю.С. Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології ННДІУ МОН України в кінці ХХ – на початку ХХІ століть. – К.: ННДІУ, 2011.– 142 с.

Фігурний Ю.С. Українські етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси (середина ХVІ – середина ХVІІ ст.– К., ННДІУ. – 2011. – 142 с.

Фігурний Ю.С. Державотворча і націєтворча діяльність П. Конашевича-Сагайдачного в українознавчому вимірі. – К.: ННДІУВІ, 2011.– 128 с.

Фігурний Ю.С. Роман Шухевич – становлення національного героя – К.: ННДІУВІ, 2011. – 160 с.

Фігурний Ю.С. Козацькі збройні виступи 20-30-х рр. ХVІІ ст. як дієвий чинник українського етнодержаво-націєтворення в українознавчому вимірі: монографія та вибрані українознавчі праці – К., ННДІУВІ. – 2012. – 144 с.

Фігурний Ю.С. Українське етнодержавонацієтворення (ХV–ХVІІІ ст.) в українознавчому вимірі : монографія та вибрані українознавчі праці. – 2-ге вид., доп. і доопр. – К., 2014. – 400 с.

Баран Володимир Данилович – закінчив Львівський державний педагогічний інститут, історичний факультет, де отримав спеціальність історик-археолог. Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України. З 1994 по 2003 рр. очолював відділ етнології, зараз працює у ньому на посаді провідного наукового співробітника. Баран В. Д. є відомим фахівцем у галузі слов'янської археології, він активно розробляє концепцію етногенезу слов'ян-українців і висвітлює важливі питання давньої історії України.

Наукові праці:

Baran V. Istocpočnokarpatska regija od 5. do 7. stoleća / Baran Volodymyr // Ukrajinski Karpati: etnogeneza-arheologija-etnologija: zbornik radova (prijevod s ukrajinskoga). Priredio Jevgenij Paščenko. – Zagreb. 2014. – Str. 33–69.

Баран В. Археологічні дослідження Галичини Могили 1991 року. / В. Баран, Б. Томенчук // Українознавство – 2012. – № 4 (45). – С. 162 – 164.

Баран В. Археологічні дослідження Крилоського городища (червень – жовтень 1993 року. / В. Баран, Б. Томенчук // Українознавство – 2013. – № 3-4 (48-49). – С. 102 – 105.

Баран В. Археологічні дослідження слов'яно-руських старожитностей Давнього Галича (червень–жовтень 1994 р.) / В. Баран, Б. Томенчук // Україна у світовій історії. – 2014. – № 1 (50). – С. 19 – 28.

Баран В. Археологічні дослідження Давнього Галича (липень – вересень 1995 р.) / В. Баран, Б. Томенчук // Україна у світовій історії. – 2014. – № 2 (51). – С. 50–60; Продовження (червень – жовтень 1996 р.). – 2014. – № 3 (52). – С. 54 – 60; Заклучна частина (червень – жовтень 1997 р.). – 2014. – № 4 (53). – С. 41 – 49.

Наливайко Сергій Степанович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу. Закінчив історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка (1999), де отримав спеціальність: історик, викладач історії. З 2000 р. співробітник відділу порівняльних досліджень НДІУ. З 1.07.2010 р. працює у відділі на посаді наукового співробітника. Захистив дисертаційне дослідження на тему «Хозарська проблема у переісторії та ранній історії Русі: українознавчий контекст» (2011). Основні наукові зацікавлення – українознавство, сходознавство, етнічна історія, методологія історичних досліджень, методика викладання українознавства в середній і вищій школах.

Наукові праці:

Наливайко С. До дискусії навколо арійського питання в етногенезі українців. / С. Наливайко // Українознавство. – 2012. – № 2. – С. 132–136.

Наливайко С. Походження українського народу в світлі даних Y–ДНК генеалогії / С. Наливайко // Українознавство. – 2012. – № 1. – С. 166–170.

Наливайко С. Стан і перспективи сучасних індоєвропейських досліджень. / С. Наливайко // Українознавство. – 2012. – № 3. – С. 121–124.

Наливайко С. ДНК-генеалогія у сучасних етнологічних концепціях про походження українців. / С. Наливайко // Українознавство. – 2013. – № 3-4 (48-49). – С. 118–122.

Наливайко С. Тарас Шевченко і Рабіндранат Тагор: славетні сини України й Індії. / С. Наливайко // Тарас Шевченко в долі слов'янських народів: діалог через століття і кордони: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: ННДІУВІ, 2014. – С. 210–212.

Шостак Маргарита Василівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу. Закінчила Вінницький Державний педагогічний університет ім. М.Коцюбинського, історичний факультет. Навчалася в аспірантурі НДІУ у 2005-2008 рр. (денна форма). Підготувала і захистила дисертаційне дослідження «Утворення Київської Русі: українська історіографія» (XX – початок XXI століття)» (2010). Шостак М.В. спеціалізується на етнополітичних та етнокультурних проблемах історіографії Києво-Руської держави.

Наукові праці:

Шостак М.В. Основні теорії утворення Київської Русі в українознавчих дослідженнях XX – XXI століття. Монографія. – К.: ННДІУ, 2011. – 142 с.

Шостак М.В. Стан наукового опрацювання утворення Києво-Руської держави в українознавчих дослідженнях XX – початку XXI століття. // Українознавство. – 2010. – № 2(35). – С. 204–209.

Шостак М.В. Проблема утворення Києво-Руської держави в українознавчих дослідженнях XII – XIX століть. // Українознавство. – 2010. – № 3(36). – С. 189–192.

Шостак М.В. Етнокультурні процеси в Київській Русі у дослідженнях сучасних українських вчених // Українознавчий альманах. Випуск 2. – К., 2010. – С. 142–145.

Шостак М.В. Українознавчий аналіз концептуальних бачень українських учених 90-х рр. XX – поч. XXI ст. етнічних та етнокультурних процесів у період утворення Київської Русі. / Збірник наукових праць науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2011. – XXVIII. – С. 260–266.

Отрошко Любов Григорівна – науковий співробітник відділу. Наукові інтереси – дослідження розвитку уявлень про формування української етнічної символіки, дослідження основних віх та особливостей процесу символотворення в Україні. За освітою – вчитель географії і біології. У 2007 р. закінчила аспірантуру Науково-дослідного інституту українознавства (денна форма) за спеціальністю 09.00.12 – українознавство (філософські науки), завершивши дисертаційне дослідження за темою «Філософське осмислення символіки міфологем в українському етногенезі».

Наукові праці:

Сніжко В., Отрошко Л. Творчість через символ. – Сімферополь, 2010. – 236 с.

Отрошко Л. Вплив природи на формування світоглядних цінностей // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: Колективна монографія. – К.: ННДІУВІ, 2012. – Том II. XV–XVIII ст. – розділ 2. – С. 149–155.

Отрошко Л.Г. Теоретико-методологічні засади дослідження сакральної символіки в українознавстві. // Українознавчий альманах. Випуск 7. – Київ, 2011(12). – С. 184–186.

Отрошко Л. Природна вмотивованість української символіки. / Л.Отрошко // Українознавство. – 2011. – Число 4 (41). – С. 223–230.

Отрошко Л. Природні та сторичні пам'ятки у творчій спадщині Тараса Шевченка. / Л. Отрошко // Україна у світовій історії. – 2014. – № 3 (52). – С. 21 – 32.

Отрошко Л. Символічний образ України у пейзажному живописі XIX ст. / Л. Отрошко / Україна у світовій історії. – 2014. – № 4. – С. 228 –244.

Чирков Олег Адольфович – науковий співробітник, закінчив КДУ ім. Т.Г.Шевченка, географічний факультет. Об'єкт досліджень – український етнос. З вересня 1993 працює в НДІУ. Спеціалізується в галузі етнічної географії, етнічної демографії, етнічної соціології та етнічної історії України. Більшість публікацій присвячена розвитку етнічної структури населення України від кінця XIX ст. до сьогодні та її прогнозуванню.

Наукові праці:

Чирков О. Давній Київ у тілі сучасної столиці України: українознавча експедиція. / О. Чирков // Українознавство. – 2013. – №2 (46). – С. 154–161.

Чирков О. Етнологічний складник концепції Володимира Барана про походження слов'янської етнічної спільноти й українців. / О. Чирков, О. Шакурова // Українознавство. – 2013. – № 3-4 (48-49). – С. 127–136.

Чирков О. Історичний атлас України – якісно новий рівень українознавчої історичної картографії. / О. Чирков // Українознавство. – 2012. – № 1. – С. 236–238.

Чирков О. Історія міграції української людності: стан висвітлення в українській Вікіпедії. / О. Чирков // Українознавчий альманах. – 2014. – Вип. 15. – С. 44-48.

Чирков О. Історія української мови у вільній енциклопедії – Вікіпедії українською, російською, білоруською мовами. / О. Чирков // Українознавство. – 2012. – №3. – С. 91–96.

Чирков О. Суспільно конфліктні теми історії України у Вікіпедії українською мовою та русинським її варіантом. / О. Чирков // Українознавство. – 2012. – № 2. – С. 75–82.

Шакурова Ольга Владиславівна – науковий співробітник відділу. Закінчила Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, історичний факультет. Навчалася в аспірантурі НДІУ у 2005-2009 рр. (заочна форма). Підготувала до захисту дисертаційне дослідження на тему «Походження українського народу в історіографічному дискурсі кінця XIX – початку XXI ст.». Спеціалізується на проблемах етногенезу українців в українознавчих дослідженнях початку XIX – початку XXI століття.

Наукові праці:

Лебедева О. Проблема етногенезу українців в українознавчих дослідженнях кінця XIX – початку XXI століть // Українознавство. – 2010. – № 1 (34). – С. 68-72.

Шакурова Ольга. Питання генези, розвитку та становлення ранньосередньовічної, пізньосередньовічної та трипільсько-арійської концепцій походження українського народу в дослідженнях Н. Юсової, Л. Залізняка та П. Толочка // Українознавство. – 2010. – № 2 (35). – С. 199 – 204.

Шакурова Ольга. «Повість минулих літ» як важливе українознавче джерело про походження українського народу // Українознавство. – 2010. – № 3 (36). – С. 186–289.

Шакурова О. Висвітлення походження українського народу у працях Ю. Шилова, Ю. Канигіна та І. Каганця. // Українознавство. – 2011. – № 1 (38). – С. 192-194.

Шакурова О. Модерні концепції етногенезу українців // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 192-194.

Наукове видання

Володимир Баран, Богдан Томенчук, Юрій Фігурний

Давній Галич

Монографія

Організаційно-технічне забезпечення

Тетяна Ренке, Юрій Фігурний, Олександр Сцібан

Комп'ютерна верстка

Вікторія Кухар, Любов Отрошко, Ольга Шакурова

Макетування, обробка фото, обкладинка

Олександр Сцібан

Технічна обробка матеріалів

Вікторія Кухар

Підписано до друку 9.08.2016.

Гарнітура Minion Pro.

Формат А4. Папір офісний.

Ум.-друк. арк. 14.

Тираж

Зам. №